

**İDİL-URAL TATARLARI İLE YEDİSU HALKI ARASINDAKİ
İLİŞKİLER
(1867-1917)**

DOKTORA TEZİ

IANA SYTDYKOVA

**MERSİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

**TARİH
ANABİLİM DALI**

**MERSİN
ARALIK - 2017**

**İDİL-URAL TATARLARI İLE YEDİSU HALKI ARASINDAKİ
İLİŞKİLER (1867-1917)**

DOKTORA TEZİ

IANA SYTDYKOVA

**MERSİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

**TARİH
ANABİLİM DALI**

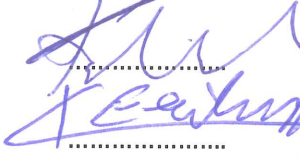
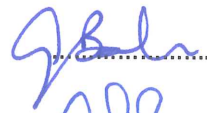
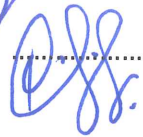
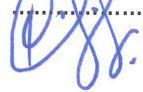
**Danışman
Prof. Dr. Şerife YORULMAZ**

**İkinci Danışman
Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu**

**MERSİN
ARALIK - 2017**

ONAY

Iana SYTDYKOVA tarafından Prof.Dr. Şerife YORULMAZ danışmanlığında ve Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU ikinci danışmanlığında hazırlanan "İdil-Ural Tatarları İle Yedisu Halkı Arasındaki İlişkiler (1867-1917)" başlıklı çalışma aşağıda imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından 04 Aralık 2017 tarihinde yapılan Tez Savunma Sınavı sonucunda oy birliği ile Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Görevi	Ünvanı, Adı ve Soyadı	İmza
Başkan	Prof.Dr. Şerife YORULMAZ	
Üye	Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU	
Üye	Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN	
Üye	Prof. Dr. Fuziye Ayşe BALCI KARABOĞA	
Üye	Yrd. Doç. Dr. Doğan GÜN	

Yukarıdaki Jüri kararı Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 06.12.2017 Tarih ve 2017 / 28 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Süleyman DEĞİRMEN
Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

Bu tezde kullanılan özgün bilgiler, şekil, tablo ve fotoğraflardan kaynak göstermeden alıntı yapmak 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu hükümlerine tabidir.

ETİK BEYAN

Mersin Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmenliğinde belirtilen kurallara uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada,

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak kullandığımı,
- Kullanılan verilerde herhangi bir tahribat yapmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü Mersin Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı,
- Tezin tüm telif haklarını Mersin Üniversitesi'ne devrettiğimi

beyan ederim.

ETHICAL DECLARATION

This thesis is prepared in accordance with the rules specified in Mersin University Graduate Education Regulation and I declare to comply with the following conditions:

- I have obtained all the information and the documents of the thesis in accordance with the academic rules.
- I presented all the visual, auditory and written informations and results in accordance with scientific ethics.
- I refer in accordance with the norms of scientific works about the case of exploitation of others' works.
- I used all of the referred works as the references.
- I did not do any tampering in the used data.
- I did not present any part of this thesis as an another thesis at Mersin University or another university.
- I transfer all copyrights of this thesis to the Mersin University.

04 Aralık 2017/ 04 December 2017

İmza/Signature

Iana Sytdykova

ÖZET

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, Yedisu bölgesi Rus idaresine girmiş ve 11 Temmuz 1867’de geleneksel adını da alarak Türkistan Genel Valiliğine bağlı Yedisu Vilayeti kurulmuştur. Zamanla bölgeye Rus idareciler ve göçmenler gelmeye başlamış ve neticede bölge halkının yaşamında önemli değişiklikler meydana gelmiştir.

Yedisu’ya gelen göçmen İdil-Ural Tatarları bölgenin sosyal, kültürel ve ruhani gelişiminde büyük rol oynamışlardır. Farklı zaman dilimlerinde ve farklı sebeplerle Yedisu topraklarına yerleşen Tatarlar bölgede farklı faaliyetlerde bulunmuşlardır. Dil ve din yönünden yerli halka yakın olan Tatarlar, Kazak-Kırgızlarla kolayca iletişim kurarak kendilerine özgü kültürlerinin yanı sıra İdil-Ural bölgesinden getirdikleri Batı kültürünü de halkla paylaşmışlardır. Dolayısıyla Kırgız-Kazakların Tatarlarla olan bu münasebetlerinin nasıl başladığı ve bu münasebetlerden ne gibi sonuçların çıktığı geniş bir şekilde araştırılmaya değerdir. Bu çalışmada İdil-Ural Tatarları ile Yedisu halkı arasındaki ilişkiler o döneme ait arşiv kaynakları, seyyahların notları, raporlar, belgeler ve ikinci el kaynaklar ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yedisu, İdil-Ural, Tatarlar, Kazak-Kırgızlar, ilişkiler.

Danışman: Prof. Dr. Şerife YORULMAZ, Mersin Üniversitesi, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Mersin.

Eş Danışman: Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU, Ankara Üniversitesi, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.

ABSTRACT

From the middle of the 19th century, the Yedisu region came under the Russian rule and on July 11th, 1867, the Yedisu province of the Turkistan Governorate was established, taking its traditional name. Over time, the Russian rulers and immigrants began to come to the region, and as a result, significant changes occurred in the lives of the people of the region.

The migrant Idil-Ural Tatars from Yedisu played a major role in the social, cultural and spiritual development of the region. Tatars who settled in Yedisu lands at different times and for different reasons engaged in different activities in the region. Tatars, close to native people in terms of language and religion, easily communicated with the Kazakh-Kyrgyz people and shared their Western cultures brought from Idil-Ural region with their unique cultures. It is therefore worth investigating extensively how these relations of the Kyrgyz-Cossacks began with the Tatars and what the consequences of these relations are. In this study, relations between the Idil-Ural Tatars and the people of Yedisu were illuminated in the light of archive resources, traveler's notes, reports, documents and second hand sources of that period.

Keywords: Yedisu, İdil-Ural, Tatars, Kazakh-Kyrgyz, relations.

Advisor: Prof. Dr. Şerife YORULMAZ, Department of Contemporary History, Mersin University, Mersin.

Advisor: Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU, Department of General Turkish History, Ankara University, Ankara.

TEŞEKKÜR

XIX. yüzyıl, Türkistan halkı açısından önemli değişikliklerin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Siyasî ve sosyal birçok değişikliği beraberinde getirecek olan Rus hâkimiyetinin başlaması, ekonomik açıdan dış bağımlılığın artması ve kültürel açıdan dış etkilerin daha yoğun olarak hissedilmesi bunların bazılarına örnektir. Bu dönemde Rus hükümeti ile birlikte Rus, Kozak, Tatar ve Başkurtlar Rusya'dan bölgeye göç ederek yerleşmişlerdir. Ayrıca o dönemde Çin'de meydana gelen siyasi olaylardan kaçan Uygur ve Dunganlar da Türkistan topraklarına sığınmışlardır. Yerli halkın geleneksel yaşam tarzı, bölgeye gelen halkların kültür ve hayat tarzlarından etkilenmiş ve büyük bir değişim göstermiştir. Ancak bölgeye gelen göçmenlerin yerli halkla olan ilişkileri ve bu ilişkilerin sonuçları bugüne kadar detaylı bir şekilde araştırılıp, ortaya konulmamıştır. Bu durumun sebeplerinin başında, bölgedeki arşivlerin araştırmacılara tam olarak açılmaması gelmektedir. Bir diğer sebep ise yazılı kaynakların yanı sıra bölge için çok önemli olan sözlü kaynakların pek dikkate alınmamasıdır. Bir başka önemli sebep ise bölge tarihi bakımından önemli noktalarda belirli konuların belirlenip, bu konuların derinlemesine araştırılmamasıdır. Belirlenen önemli noktalarda derinlemesine araştırmaların yapılmasının bizleri bölge tarihi hakkında çok daha önemli bilgilere ulaştıracağı aşikârdır. Belirtilen bu hususlar çerçevesinde İdil-Ural Tatarları ile Yedisu bölgesinin yerli halkı olan Kazak ve Kırgızlar arasındaki ilişkileri (1867-1917) araştırma konusu olarak almış bulunuyoruz.

Tez, kaynakların verdiği imkân çerçevesinde altı bölümden oluşmaktadır. Tezin hazırlanmasında daha çok arşiv belgelerine, seyahatnamelere, raporlara ve istatistikî verilere önem verilmiş ve ayrıca bunlara ilaveten araştırma eserler de kullanılmıştır. Ayrıca yeri geldiğinde sözlü tarih kaynakları da kullanılmaya ve mukayeseli bir şekilde işlenmeye çalışılmıştır.

Tezin hazırlanmasında bana yol gösteren ve yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Şerife YORULMAZ'a teşekkürü bir borç bilirim. Çalışmalarımı titizlikle takip ederek bana yol gösteren, beni yönlendiren Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU'ya, yakın ilgi ve desteğini esirgemeyen Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN'a ve Yrd. Doç. Dr. Doğan GÜN'e şükranlarımı sunarım. Kırgızistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi, Issık-Göl Bölgesi Devlet Arşivi, Kırgızistan Cumhuriyeti Merkezi Siyasi Dokümanlar Arşivi, Kırgızistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi, Kırgızistan Milli Kütüphanesi ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi çalışanlarına teşekkür ederim. Çalışmalarım sırasında kendilerine sık sık başvurduğum "Tugan-Tel" Tatar Başkurt Derneği yönetici ve üyelerine, ayrıyeten gösterdikleri ilgi ve güven için anneme, babaanneme ve eşim Hakan Güngör'e ayrıca minnet ve şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
İÇ KAPAK	i
ONAY	ii
ETİK BEYAN	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar DİZİNİ	viii
HARİTALAR DİZİNİ	ix
KISALTMALAR	x
LÜGÂTÇE	xi
1. GİRİŞ	1
1.1. Çalışma Yöntemi	1
1.2. Kaynaklar ve Araştırmalar	5
2. İDİL-URAL TATARLARI İLE YEDİSU HALKI ARASINDAKİ İLK SİYASİ İLİŞKİLER	12
2.1. Yedisu ve İdil-Ural Bölgelerinin Genel Tanımları	12
2.2. Çarlık Rusya'nın Türkistan'a Yayılma Faaliyeti	22
2.3. Kazak-Kırgız Bozkırlarında Tatar Din Adamlarının Siyasi Faaliyetleri	26
2.4. Tatar Tüccarların Yedisu Bölgesinin Rusya'ya Bağlanmasına Etkileri	31
3. İDİL-URAL TATARLARI İLE YEDİSU HALKI ARASINDAKİ EKONOMİK İLİŞKİLER	38
3.1. Yedisu'nun Ekonomik Gelişiminde Panayırların Rolü	47
3.2. Yedisu Ticaretinde Sabit Pazar Kültürünün Oluşması ve Tatar Tüccarların Aile Şirketleri	53
3.3. Yedisu Bölgesinde Sanayi Sektörünün Ortaya Çıkışı	68
4. İDİL-URAL TATARLARININ YEDİSU BÖLGESİ DİNİ HAYATINDAKİ YERİ	73
4.1. XIX. Yüzyıl Öncesi Yedisu Bölgesinde İslamiyet	73
4.2. Yedisu'da İdil-Ural Tatarlarının Dini Faaliyetleri	75
4.3. Yedisu'da Tatar Camileri ve Mollaları	80
5. İDİL-URAL TATARLARININ YEDİSU HALKINA SOSYAL VE KÜLTÜREL ETKİLERİ	89
5.1. İdil-Ural'dan Yedisu'ya Gelen Yeni Bir Akım: Usul-i Cedid Okulları	89
5.2. "Galiya" Medresesinin Yedisu Bölgesindeki Öğrencilerinin Eğitim ve Kültür Hayatındaki Rolü	107
5.3. Yedisu Halkının Kültürel Gelişiminde İdil-Ural Tatarlarının Rolü	112
5.3.1. Yedisu Toplumunda Tatar Aile Kültürünün Yeri ve Sonuçları	112
5.3.2. Tatarların Yerli Halkın Yaşam Tarzlarına Etkileri	116
5.3.3. Tatar Cedidçilerinin Yedisu Tiyatro Kültürünün Doğuşuna Etkileri	119
5.3.4. Tatarların Yedisu'da Basın-Yayın Kültürüne Etkileri	122
5.4. Yedisu'da Tatar Etkisine Karşı Rus Çarlık Yönetiminin Uygulamaları	126
6. SONUÇ	131
KAYNAKLAR	137
EKLER	148
KRONOLOJİ	163
ÖZGEÇMİŞ	166

TABLÖLAR DİZİNİ

	Sayfa
Tablo 2.1. Yedisu nüfus dağılımı (1908)	16
Tablo 2.2. Yedisu'da göçebe bölgelerin hayvan miktarı (Ocak 1908)	18
Tablo 2.3. Yedisu'da hayvan türleri ve miktarı (1911-13)	18
Tablo 2.4. Yedisu'da ekili alanların yıllara göre oranı (1898-1901)	19
Tablo 3.1. Karkıra panayırında yıllara göre satılan hayvan miktarı	50
Tablo 3.2. Atbaşı panayırının yıllık ticaret hacmi (ruble olarak)	51
Tablo 3.3. V. Nedzvitskiy'e göre Yedisu kazalarındaki ticarethane miktarı ve yıllık ticaret hacmi (1913)	54
Tablo 3.4. Yedisu Bölgesi Tatar tüccarlarının bölgelere göre dağılımı (1902)	55
Tablo 3.5. Yedisu Bölgesi Tatar tüccarlarının bölgelere göre dağılımı (1907)	55
Tablo 3.6. Yedisu bölgesindeki Tatar asıllı tüccarların şirketleri	56
Tablo 3.7. Yedisu bölgesindeki fabrikalarının şehirlere göre dağılımı (1913)	69
Tablo 4.1. Yedisu Bölgesi Tatar camileri	82
Tablo 5.1. Yedisu Tatar Usul-i Cedid okulları (1901-1914)	91
Tablo 5.2. Tatar Usul-i Cedid okullarının öğretmenleri	91
Tablo 5.3. Yedisu'daki Usul-i Cedid okul ders programı	94

HARİTALAR DİZİNİ

	Sayfa
Harita 2.1. Yedisu bölgesindeki akarsular	12
Harita 2.2. Yedisu vilayeti kazaları (1867-1917)	15
Harita 3.1. Yedisu bölgesi posta yolları	40
Harita 3.2. Türkistan demir yolları	42
Harita 3.3. Yedisu bölgesinde panayırlar (1885-1915)	48

KISALTMALAR

Kısaltma/Simge	Tanım
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.tak.	Adı Geçen Takvim
a.g.t.	Adı Geçen Tez
a.g.y.	Adı Geçen Yıllık
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
d.	Delo (Dosya)
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	Editör
e.h.	Edinitsa Hraneniya (Koruma birimi)
f.	Fond (Fon)
Haz.	Hazırlayan
İBDA	Issık-Göl Bölgesi Devlet Arşivi
KCMDA	Kırgızistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi
KCMSDA	Kırgızistan Cumhuriyeti Merkezi Siyasi Dokümanlar Arşivi
KCUBA	Kırgızistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi
KSSR	Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
OMRM	Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi
op.	Opis' (Liste)
S.	Sayı
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan sayfaya

LÜGÂTÇE

Arşın: 1 arşın, 0.71 metre uzunluğuna eşit.

Bakaleya: Kuru gıda satılan bakkal (çay, şeker, un, kahve, baharat v.s.).

Boz Üy: Kırgız ve Kazakların geleneksel çadırı.

Kargalı: Günümüzde Rusya Federasyonu Orenburg bölgesi Sakmar ilçesine bağlı Tatarskaya Kargala köyü.

Kolonya (I): Sömürge ülkelerden getirilen mal (çay, kahve, baharat v.s.).

Manufaktura: Manifatura, tekstil eşyaları.

Meşânin: Çarlık Rusya'da küçük ev sahipleri, tüccarlar ve zanaatkârların dâhil olduğu küçük burjuva sınıfı.

Mitkal: İç içe geçmiş keten bezi, pamuklu kumaş çeşidi, işlenmemiş basma.

Mirza: Şöhret sahibi ve zengin tüccarlara verilen unvan.

Nanka: Genelde sarı renkli kalın iplikten yapılmış pamuklu kumaş.

Natsionalizatsiya: Ekonomik anlamda toprak, banka ve bina gibi özel mülkiyetin devlete geçmesi durumu, millileştirme.

Okrug: Bölge.

Pişpek: Bugünkü Bişkek şehrinin 1868-1926'lı yıllardaki adı.

Prjevalsk: Bugün Karakol olarak bilinen şehrin 1889-1922 ve 1939-1991'li yıllardaki adı.

Pud: 1 pud, 16,3804964 kilograma eşit.

Sarja: Genelde astar için kullanılan ve iç içe geçmiş diyagonal ipliklerden yapılan pamuklu veya ipekli kumaş türü.

Sloboda: Tüccar veya zanaatçı kasabasına verilen ad.

Uyezd: Çarlık Rusya'sında kullanılan ve "ilçe, kaza" anlamına gelen alt birim idaresi.

Verniy: Bugünkü Kazakistan Cumhuriyetinin Almatı şehri.

Versta: 1,066 kilometreye karşılık gelen Rus uzunluk ölçü birimi.

1. GİRİŞ

1.1. Çalışma Yöntemi

Dönüşüm çağı olarak bilinen XIX. yüzyıl, Yedisu bölgesinde yaşayan yerli halk içinde köklü değişimlerin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Yedisu bölgesinin Rus hâkimiyetine girmesiyle birlikte bölgede yaşayan halkların sosyal yapısında, ekonomik faaliyetlerinde ve kültürel değerlerinde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu yüzden; XIX. yüzyılın ikinci yarısı-XX. yüzyılın ilk çeyreğini Kazak ve Kırgızların yaşam tarzı açısından bir geçiş dönemi olarak değerlendirmek gerekir. Bu dönemde söz konusu bölgeye birçok farklı topluluk göç etmiş ve Kazak-Kırgızların bu topluluklarla olan ilişkilerinin bir sonucu olarak geleneksel hayat tarzlarında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu tezde, Kazak ve Kırgızların Çarlık hâkimiyetine girişi ve sonrasında Sovyet egemenliğine uzanan süreçte geleneksel hayat tarzlarında meydana gelen değişimler ve bu değişimde İdil-Ural Tatarların etkilerinin neler olduğu incelenmiştir. Ayrıca Tatarların Yedisu bölgesine yerleşmelerinin beraberinde hangi toplumsal, ekonomik ve kültürel değişim ve gelişimi getirdiği, ne tür sorunlarla karşılaştıkları gibi sorulara da cevap aranmaya çalışılmıştır. Tatar göçmenlerin İdil-Ural bölgesinden getirdikleri yaşam tarzını yerli halkla nasıl paylaştıkları, bölgeyi sosyal-kültürel açıdan nasıl etkiledikleri, ticaretin gelişmesine sağladıkları katkılar gibi sorular bu araştırmanın temel problematiğini oluşturmaktadır.

Tezin çalışma konusu; 1867-1917 yılları arası dönemde “İdil-Ural Tatarları İle Yedisu Halkı Arasındaki İlişkiler”dir. Zamanımızda, belirtilen konu ve dönem hakkında yeterli derecede araştırma ve inceleme bulunmamaktadır. Ayrıca İdil-Ural Tatarları ile Kazak-Kırgızlar arasındaki sosyal-kültürel ve eğitim ilişkileri hakkında Türkçe doğrudan yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır. Bu sebepten belirtilen konu doktora tez çalışması olarak seçilmiştir. Konunun daha önce araştırılmamış olması ve kendi alanında bir ilk olması sebebiyle içerikte özgünlüğe önem verilmiştir. Olaylar anlatılırken gerçek olaylar ve yaşamış kişilerin hayatlarından yararlanılmıştır. Anlatımda sade bir dil kullanılmasına özen gösterilmiş, konu özel dokümanlar ve mezar taşlarıyla desteklenmiş, en güncel görsel ve arşiv belgeleriyle de pekiştirilerek sunulmuştur.

Tez, zaman sınırlaması bakımından XIX. yüzyılın ikinci yarısından Sovyet dönemine kadar olan dönemi kapsamaktadır. 1867-1917 yılları arasında Yedisu bölgesinde cereyan eden olayların ehemmiyeti sebebiyle bu dönem aralığı seçilmiştir. 11 Temmuz 1867 yılında Türkistan valiliğine bağlı Yedisu Vilayeti kurulmuştur. 1917 yılında ise Çarlık rejimi sona ermiş ve Bolşevik devrimi gerçekleşmiştir.

Çalışma, mekân olarak Kazak ve Kırgızların birlikte yaşadıkları Yedisu bölgesini içine almaktadır. Çin ile sınır olan Yedisu bölgesi hem ticari açıdan stratejik bir bölge, hem de kültürel açıdan önemli bir “kaynaşma” yeri idi. XIX. yüzyılın sonuna doğru bir takım farklı kültürler ve dinlere ait olan halkların bir araya toplandığı bir mekân olmuştur. Farklı zaman dilimlerinde ve farklı sebeplerle Yedisu topraklarına yerleşen Tatarlar, yerli halkla dostane ilişkiler kurarak kardeşçe yaşamışlardır. Yerli halka dil ve din açısından yakın olan Tatarlar, kendilerine özgü kültürlerinin yanı sıra İdil-Ural bölgesinden getirdikleri Batı kültürünü de yerli halkla paylaşmışlardır. Kırgız-Kazakların Tatarlarla olan bu münasebetlerinin nasıl başladığı ve bu münasebetlerden ne gibi sonuçların çıktığı geniş bir şekilde araştırılmaya değerdir.

Tez giriş ve sonuç bölümleri dâhil altı bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde öncelikle konunun üst kuramsal çerçevesi çizilerek, tanıtım, zaman, mekân, konu sınırları ve konunun seçilme sebepleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca tez çalışmasında kullanılmış kaynaklar ve araştırmalar hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde, Yedisu ve İdil-Ural kavramlarını açıklanarak iki bölgenin coğrafi yapısından bahsedilerek dönemin genel durumuna değinilmiştir. Çalışmanın odak noktası olan İdil-Ural Tatarlarının ve Yedisu yerli halkı olan Kazak-Kırgızların sosyo-ekonomik yapılarından söz edilmiştir. Ayrıca Çarlık Rusya’sının Türkistan siyasetinden genel olarak bahsedilmiş ve İdil-Ural Tatarlarının Kırgız-Kazak boylarıyla ilk ilişkileri araştırılmıştır.

Rusya’nın Türkistan’a yayılması Altın Orda Hanlığının 1502 yılında yıkılmasıyla birlikte başlamıştır. 1847 yılında Güney Kazakistan’ın ve 1868 yılında Kuzey Kırgızistan’ın Rusya egemenliğine girmesiyle Yedisu bölgesinin tamamı Çarlık Rusya İmparatorluğuna bağlanmış oldu. Rusya hâkimiyetine giren yeni bölgeleri yönetmek maksadıyla 11 Temmuz 1867 tarihinde Yedisu ve Sırderya bölgelerinden müteşekkil Türkistan Genel Valiliğinin Kurulması Hakkında Kanun çıkmış ve bölgede resmi bir idari yapı olarak Türkistan Genel Valiliğine bağlı Yedisu Vilayeti kurulmuştur.

Rus hükümeti bu toprakları kendine bağlamak için hem askerî güç kullanmış hem de siyasi propaganda yapmıştır. Tez konusu çerçevesinde propaganda veya ikna metotları araştırılmaya çalışılmıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren Türkistan ile yakından ilgilenmeye başlayan Rusya hükümeti, ilk önce bu topraklara keşif amaçlı özel görevliler göndermiştir. Türkistan’a gelen araştırmacıların vazifeleri bölgedeki yer altı kaynakları, toprakların verimliliği, ticaret yolları ve nüfus sayımları gibi konuları araştırmak idi. Bununla birlikte Rusya’yı temsil eden tüccarlar ve din adamları “*ajan*” olarak Türkistan’a gönderilmiştir. Yerli halkın Müslüman olması sebebiyle bölgeye, genelde dil ve din açısından bölge halkına akraba olan Tatar tüccar ve din adamları tayin edilmiştir. Rusya, Yedisu’ya gelen ilk Tatar tüccarların serbest ticaret yapmalarına izin vermekte, onlar da bunun karşılığında yerli halkı Rusya hükümetine itaat etmeye davet etmekteydi. Aynı şekilde ilk “*Fermanlı Tatar Mollalar*” olarak bilinen birçok din

adamı da, gelirlerini artırmak ve otorite kazanmak için Kazak-Kırgız bölgelerine gitmişler; orada hem İslam'ı anlatmışlar hem de Rusya hükümeti adına tanıtım faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu bölümde söz konusu sürecin Kazak-Kırgızlar arasında nasıl geliştiği ve ne tür sonuçlar doğurduğu irdelenmiştir.

Tezin üçüncü bölümünde, Tatar tüccarların faaliyetleri ve Yedisu Vilayetinin ekonomik gelişimi incelenmiştir. Yedisu'nun Rus egemenliğine girmesiyle; Merkezî Rusya, diğer Türkistan bölgeleri ve Çin ile olan ticareti farklı bir boyut kazanmış ve artış yönünde ivme göstermiştir. Rusya'dan Çin'e ulaşan ticaret kervanlarının sayısı artmış, bu güzergâh üzerinde pazarlar ve ticaret noktaları kurulmuştur. Kurulan bu noktaların Yedisu Vilayetine ekonomik açıdan etkileri bu bölümde incelenmiştir. Ayrıca Yedisu bölgesinin değişik yerlerine kurulan panayırların bölge ekonomisine sağladığı kâr ve bölgeye faydalarından ayrıntılı şekilde bahsedilmiştir. Panayır noktalarının gelişerek sürekli açık çarşılara dönüşme süreci de incelenmiştir. Bu bölümün önemli noktalarından biri de Yedisu bölgesindeki ilk Müslüman ticari aile şirketinin ortaya çıkışıdır. İdil-Ural Tatarlarının bu sistemin oluşmasındaki rolleri araştırılmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra bölge ekonomisinin seyri değişmiş, fabrikalaşma ve sanayileşme sürecine girilmiştir. İdil-Ural Tatarlarının Yedisu Vilayetinde kurulan fabrikalara ve sanayi sektörüne etkilerine değinilmiştir. Tatar iş adamlarının sanayi sektörünün daha çok hangi dalında faaliyet gösterdikleri ve bu sektörün Yedisu ekonomisine kazandırılmasındaki katkıları ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Hayvancılığın yaygın olduğu bölgede en büyük iş dalı olan; hayvansal ürünleri işleme fabrikası kurulması ve un, yem üretim tesisleri açma konularında Tatarların rolünün önemli olduğu bilinmektedir. Bu konu üzerinde de detaylı durulmuştur.

Dördüncü bölümde, Yedisu'nun XIX. yüzyıldan önceki dinî durumu ve bölgeye İslamiyet'in yayılmasında İdil - Ural Tatarlarının rolü işlenmiştir. İpek Yolu'nun tam ortasında bulunan Türkistan Doğu ve Batı arasında bir taraftan ticari malların ve diğer taraftan da dinsel ve kültürel paylaşım noktasıdır. Burası; Gök Tanrıçılık, Zerdüştlük, Budizm, Hıristiyanlık ve İslam'ın bir arada yaşandığı bir bölgedir. Yedisu bölgesine İslamiyet, VIII. yüzyıldan sonra propaganda yoluyla yayılmaya başlamıştır. İlk başlarda Kazak-Kırgız boyları İslamiyet'i Hive, Hokant, Buhara, Semerkant gibi dinî merkezlerden bölgeye gelen Sufi şeyhlerden, din adamlarından ve dervişlerden öğreniyorlardı. XIX. yüzyılda Yedisu bölgesi Rusya'nın egemenliğine girince Özbek, Tacik dervişlerin yerini Tatar din adamları ve mollalar aldı. Bu bölümde Kazak-Kırgızların neden eski dinî geleneklerini bıraktıkları ve Tatar din adamlarını ne sebepten tercih ettikleri üzerinde durulmuştur.

İslamiyet'in Yedisu bölgesine yayılmasına katkı sağlayan Tatarlar dört gruba ayrılabilir. Birincisi, Rus Çarının imzasıyla ve Orenburg Müslüman Ruhani Meclisinin fermaniyle atanan "*Fermanlı Mollalar*". İkincisi, cezalardan kaçan veya para kazanmak isteyen sahte mollalar.

Üçüncüsü, yaz tatili dönemlerinde gelen Tatar öğrenciler. Dördüncüsü ise, sadece dini yaymayı görev edinmiş maceraperest molla ve dervişler idi. Tezin bir amacı da, bu Tatarların Yedisu'ya İslamiyet'in ve İslamî geleneklerin yayılmasında ne gibi bir rol oynadıklarını göstermektir. Tatarların, Kazak-Kırgızların yaşam tarzlarına ve kültürlerine etkilerinin ne yönde olduğu konusu tartışılarak bir sonuçlara varılmıştır.

Beşinci bölümde, İdil-Ural Tatarlarının etkisiyle Yedisu'nun eğitim-kültürel hayatının değişimi ele alınmıştır. XIX. yüzyıl Kazak-Kırgızlar için bir dönüşüm çağı olarak kabul edilmektedir. Zira bu dönem Kazak-Kırgız kavimlerinin göçebelikten yerleşik hayata geçtiği dönemdir. Ayrıca Yedisu bölgesinde kültür ve eğitim alanlarında birçok değişimin yaşandığı bir dönemdir. Rus-Yerli ve Usul-i Cedid okulların açılması, kütüphanelerin kurulması ve tiyatro gruplarının organize edilmesi gibi kültürel ve eğitim faaliyetleri bölgenin çağdaşlaşmasına katkı sağlamıştır. Bu bölümde konu çerçevesinde, Kırım'da filizlenen ve Yedisu'ya İdil-Ural Tatarları vasıtalıyla gelen Cedid hareketinin bölgeye yayılması araştırılmıştır. Cedid hareketinin bir sonucu olarak ortaya çıkan Usul-i Cedid okullarının açılmasının, yerli halkın eğitim seviyesinin yükselmesine nasıl bir etki yaptığı incelenmiştir. Ayrıca Cedidçiler tarafından oluşturulan Türk-İslam kütüphanelerinin ve Müslüman gençlerin organize ettikleri tiyatro gruplarının Yedisu toplumunun kültürel gelişimine ne gibi katkı sağladığı irdelenmiştir.

XIX. yüzyılda Yedisu bölgesinin sosyo-ekonomik yapısında olan değişiklikler ve bu değişimde etkili olan halklar arasından Tatarların örnek olarak seçilmesi sebebiyle çalışmada örnekleme yöntemi esas alınmıştır.

İdil-Ural bölgesi ve Yedisu bölgesi arasındaki ilişkilerin yanı sıra Yedisu bölgesine yerleşen Tatar ile yerli halk olarak bilinen Kazak- Kırgız toplulukları incelenmiş ve bu yüzden karşılaştırmalı yöntem de başvurulmuştur. Ayrıca Yedisu'nun ekonomik yapısındaki değişimlerin üretime yansımaları incelenirken, özellikle endüstriyel ve ticari tarımın yaygınlaşması sürecinde verilerin nicel çözümlemelere gidilmiştir. Ekonomik verilerin yanı sıra, sosyal yapıya dair veriler incelenirken de, özellikle demografik veriler üzerinden nicel çözümleme yöntemi kullanılmıştır.

Sosyal bilimler alanında yapılan bütün araştırmalarda temel alınması gereken araştırma yöntemlerinin başında nitel araştırma yöntemleri gelmektedir. Bundan dolayı Yedisu bölgesinin sosyal ve kültürel değişimleri araştırılırken, özellikle din ve dünyevi eğitimin gelişmesi nitel araştırma yöntemi ile incelenmiştir. Bu bölgeye gelen ve burada eskiden beri yaşayan halkların kültürlerini, örf-adetlerini, yaşam tarzlarını ve birbirlerini nasıl etkilediklerini göstermek için de nitel araştırma yöntemine başvurulmuştur.

1.2. Kaynaklar ve Araştırmalar

Tezin hazırlanmasında kullanılan temel kaynaklar; arşiv kaynakları, Yedisu bölgesine gelen seyyah ve araştırmacıların notları, XIX. yüzyılın sonu - XX. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki dönemde yaşayan şahısların hatıralarını içeren el yazmalarıdır. Tatar dernekleri tarafından düzenlenen konferanslar, yayınlanmış makaleler ve derleme kitaplar da kaynaklar arasındadır. Ayrıca Yedisu'ya gelip yerleşen Tatar aileleriyle yapılan röportajlar da sözlü kaynak olarak kullanılmıştır. Bunların yanı sıra çalışmada SSCB dönemi ve sonrasında hazırlanan araştırma eserlerden de faydalanılmıştır.

Arşiv Belgeleri

Tezin ana kaynaklarından en önemlilerini; Kırgızistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi (Центральный Государственный Архив Кыргызской Республики) ve Issık-Göl Bölgesel Devlet Arşivinde (Иссык-Кульский Областной Архив) bulunan belgeler oluşturmaktadır. İki arşivde yapılan detaylı incelemenin sonucu olarak daha önce hiçbir çalışmada kullanılmamış bir takım arşiv belgeleri ve görsel belgelere ulaşılmıştır. Kırgızistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivinde 1917 yılı devrimine kadarki fona ait belgelere bakılmıştır. Burada tez konusuyla ilgili çok fazla belgenin bulunmadığı ve bazılarının kaybolduğu anlaşılmıştır. Araştırmanın sonucu olarak Fon 7, op. 1, ed. h. 22, d. 73,74, 9134, 138, 287, 290, 341 ve Fon 7, op. 1, ed. h. 62 şifreli belgelerden XIX. yüzyılın son çeyreğine ait Yedisu'nun merkezlerinden olan Pişpek ve Tokmak gibi merkez şehirlerin emlak, sanayi, ticaret ve nüfus kayıt defterleri tespit edilmiştir. Ayrıca bulunan Fond 93, op. 1, ed. h. 62 şifreli dosyalardan Prjevalsk bölgesinin 1907 yılı Rusya İmparatorluğu Büyük Millî Meclisi Milletvekili seçimine katılacak olan seçmen listeleri temin edilmiştir.

Kırgızistan'ın Karakol şehrinde yer alan Issık-Göl Bölgesel Devlet Arşivinde; yerli halka eğitim vermek amacıyla Yedisu bölgesine yerleşenler hakkında Fond 8, op. 2, d. 9 ve Fond 1127, op. 1, d. 1 şifreli iki dosya muhafaza edilmektedir. Bölgenin ilk öğretmenleri ile ilgili bütün evraklar toplanmıştır. Ayrıca Fond 1085, op. 1, d. 4 şifreli Abdulla Zafer'in hatıraları isimli ayrı bir dosyada da; Issık-Göl bölgesinin ilk Tatar Camisi, caminin kurucuları ve cemaati hakkında mühim bilgiler bulunmaktadır. Belgelerin dosyalara toplanması Issık-Göl Bölgesel Devlet Arşivindeki taramaları kolaylaştırmıştır. Fakat her iki arşivde bulunan belge ve katalogların dijital ortama aktarılmamış olması, araştırmayı zorlaştıran unsurlardan olmuştur.

Ayrıca Kırgızistan Cumhuriyeti, Merkez Siyasi Dokümanlar Arşivinde de araştırma yapılmıştır. Ancak burada muhafaza edilen belgelerin çoğu 1917 sonrası döneme ait dokümanlardır. Tez konusu çerçevesinde yeterince bilgiye ulaşılammıştır. Ama "Galiya" Tatar

medresesinde okuyan ve Ceditçilik fikrini destekleyen Kırgız dil bilimci İşenaalı Arabayev'in özel dosyası bulunmuş ve tez araştırmasına dâhil edilmiştir.

Yedisu Bölgesi Yıllık Özetleri ve Sibir Ticari-Sanayi Yıllıkları

Tez çalışmasında Yedisu bölgesinin merkezi olan Verniy şehrinde yayınlanan ve 1893, 1903, 1907 ve 1908 yıllarına ait Yedisu Bölgesinin Yıllık Özeti bağlamındaki dokümanlar kullanılmıştır. Özetlerde Yedisu bölgesinin sosyo-ekonomik koşulları, idari durumu, eğitimi, iklimi, nüfusu gibi birçok bilgi bulunmaktadır. Bu dokümanlar konusu Yedisu olan bu tez çalışması için oldukça faydalı olmuştur. Bu çalışmada ayrıca Rusya'nın Tomsk şehrinde yayınlanan 1897, 1898, 1900, 1905 yıllarına ait ve 1913, 1915'te Sankt-Petersburg'ta basılmış Sibir Ticari-Sanayi Yıllıklarından da faydalanılmıştır. Yıllıklarda Rusya'nın bütün bölgelerinin ticaret ve sanayisinden bahsedilmiştir. Bununla birlikte bölgelerde bulunan şehirlerden kısaca bilgiler verilmiş, şehrin tüccarları ve ticari noktaları örneklerle anlatılmıştır.

Seyahatnameler ve Raporlar

Yedisu bölgesinin Çarlık Rusya egemenliğine girmesiyle birlikte; bölgenin jeolojisini, coğrafyasını, ekonomisini, tarihini, kültürünü v.s. öğrenmek maksadıyla bu topraklara Rus bilim adamları, araştırmacılar ve seyyahlar gönderilmiştir. Yu. Bessonov, V. Yakuboviç, İ. Geyer, N. Maev, V. Roborovskiy, A. Levşin, V. Semenov- Tyan-Şanskiy, P. Rumyantsev, A. Dobrosmslov, S. Konopka, İ. Muşketov, K. Palen gibi araştırmacılar bir taraftan Yedisu yerli halkı hakkında detaylı bilgiler verirken bir taraftan da bölgeye yerleşen İdil-Ural Tatarlarından bahsetmişlerdir.

Genel Türkistan ve onun bir parçası olan Yedisu bölgesi hakkındaki çok önemli bilgiler, 1913'te Sankt-Petersburg'ta yayınlanan "*Rossiya. Polnoe Geografiçeskoe Opisanije Naşego Oteçestva*" (Rusya. Anavatanımız ve Detaylı Açıklamalı Coğrafyası) derleme kitabının 19. cildinde bulunmaktaydı. 19. cildin editörü ve aynı zamanda yazarlarından birisi de ünlü coğrafyacı, entomolojist, istatistikçi ve seyyah Petr Semenov-Tyanşanskiy (1827-1914) dir. Bu kitabın hazırlanmasında; botanik bilimci ve aynı zamanda coğrafyacı olan Vladislav Massalskiy (1859-1932) nin yanı sıra, doğu bilimci ve tarihçi Vasiliy Bartold (1869-1930), biyolog, ihtilolog Lev Berg (1876-1950) ve fizikçi-coğrafyacı ve toprak bilimci Sergey Neustruyev (1874-1928) büyük rol oynamışlardır. Kitapta, Türkistan'ın nüfus dağılımı, tarihi, coğrafyası, dağları, gölleri, nehirleri, canlıları, bitkileri, iklim kuşağı, yer altı ve yer üstü zenginlikleri gibi birçok konu hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Ayrıca Türkistan ulaşım ağından (karayolu, demiryolu) ayrıntılı şekilde söz edilmiştir.

1905 yılı yazında yeni yer ve arazilerin tahsisi ile ilgili görevlendirilen A. Sokolov; Yedisu da bulunan Tokmak, Çüy nehri, Sonköl gibi yerlerin coğrafi yapısı, göçebelerin ekonomik

faaliyetleri ve yerleşimleri ile ilgili bilgiler vermiştir. 1908 yılında Verniy şehrinde çıkan “*Toguz-Torau*” eserinde bölgeyi dolaşırken gördüğü Tatar kasabalarını ve yapılan ticareti anlatmıştır.

Bölgeye gelen diğer bir bilim adamı N. Zeland, Pişpek kazasında yaşayan Kırgızlar hakkında ve Verniy civarındaki Kazaklar hakkında araştırmalarda bulunmuştur. Zeland eserinde bölgenin tabî ve coğrafi yapısı ile ilgili bilgi verirken aynı zamanda Yedisu yerli halkının aile yapısı ve sosyo-kültürel değerleri hakkında da bilgi vermiştir. Ayrıca Kazak-Kırgızların İslam dinine yakınlaşmaları ve benimsemeleri üzerine inceleme yaparken, İdil-Ural Tatar din adamlarının burada çok önemli bir rol oynadıklarına vurgu yapmıştır. 1910 yılında *Aziatskaya Rossiya* isimli makale derleme kitabında N. Zeland ile A. Krasnov’un birlikte yazdıkları “*Kirgizı*” (Kırgızlar) makalesinde Kazak-Kırgızların arasında Müslümanlığı yayanlardan çoğunun Tatarlar olduğundan bahsedilmektedir. Yedisu halkı ve İdil-Ural Tatarları arasındaki dinî ilişkilerden; V. Yarovoy-Ravskiy (*Sbornik Materialov po Musulmanstvu*, 1899) (Müslümanlık Hakkında Derleme Bilgiler, 1899), N. Balkaşın (*O Kirgizah i Voobşe Podvlastnih Rossii Musulmanah*, 1887) (Kırgızlar ve Rusya’ya Bağlı Müslümanlar Hakkında, 1887), M. Lavrov (*Turkestan*, 1916), Dm. Lvoviç (*Po Kirgizskoy Stepi*, 1914) (Kırgız Bozkırlarında, 1914) gibi seyyah ve araştırmacılar da söz etmişlerdir.

Yedisu İstatistik Komitesinin üye sekreteri olan V. Nedzvitskiy’nin 1913 tarihli “*Administrativnoe Ustroystvo, Osedliye Punkti i Koçeviye Volosti Semireçenskoy Oblasti*” (Yedisu Bölgesinin İdarî Yapısı, Yerleşik ve Göçebe Bölgeleri) isimli çalışmasında Yedisu’nun idarî yapısı, yerleşim yerleri ve göçebe bölgeler hakkında bilgiler vermektedir. Nedzvitskiy ayrıca Yedisu bölgesindeki panayırların açılması, sermayesi, işlenmesi ve zamanla pazar kültürüne dönüşmesi gibi konular hakkında geniş bilgiler vermiştir. Panayır kültürüne geçişte Tatar tüccarların ne gibi katkılarının olduğundan da ayrıntılı şekilde bahsedilmiştir.

Detaylı araştırmalar yapmaları amacıyla Yedisu bölgesine farklı rütbelerde askerler de gönderilirdi. Bunlardan, Albay L. Kostenko, Yedisu bölgesinin coğrafi yapısı, ulaşım sistemi ve askerî durumu ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir. 1880 yılında Sankt-Petersburg’ta yayınlanan “*Turkestanskiy Kray. Opit Voенno-Statistiçeskogo Obozreniya Turkestanskogo Voennogo Okrugı*” (Türkistan Bölgesi. Türkistan Valiliği Üzerine Askerî ve İstatistikî Yorumlar) adlı raporunda Kazak-Kırgızlar ile Tatarlar arasındaki ticari ilişkilerden söz edilmiştir.

1914-1917 yılları arasında Semerkant Askerî Valisi olan N. Likoşin, Türkistan’da gördüklerini ve yaşadıklarını “*Poljizni v Turkestane*” (Türkistan Hayatının Diğer Yarı) adlı kitabına aktarmıştır. Eserinde, yerli halkın örf-afetleri, gelenek-görenekleri, inançları, eğitimi, kültürü, edebiyatı ve idari sisteminden detaylı şekilde söz etmiştir. Ayrıca Türkistan’ın ticaretinden bahsedilirken ticaretin büyük bölümünün Kazanlı Tatarların elinde olduğuyla ilgili ilginç bilgiler vermektedir.

Türkistan ve Yedisu bölgesine Rus bilim adamlarıyla birlikte yerli olan seyyah ve araştırmacılar da görevlendiriliyordu. Yedisu bölgesine gelen yerli seyyahlardan biri olan Çokan Valihanov'un ayrı bir yeri vardır. Asil Kazak soyundan gelen Valihanov, Rusya'da eğitim almış ve Rus hükümetinin görevlisi olarak Yedisu'ya ve dahi Çin'e kadar gelerek bu bölge hakkında son derece önemli etnografik malzemeler toplamıştır. Tezde Valihanov'un tuttuğu seyahat notları ve yaptığı çalışmalar oldukça yararlı olmuştur. Eserlerinde Yedisu'ya gelen ilk Tatar tüccarlar ve bunların siyasi-ekonomik faaliyetlerinden bahsetmiştir. Ayrıca Tatar Mollaların yerli halkla olan münasebetleri ve İslam dininin bölgedeki durumunu ayrıntılı şekilde ele almıştır.

Çalışmada XIX. yüzyılın ikinci yarısı-XX. ilk çeyreğinde Türkistan'a kadar gelen Batılı seyyahların eserleri de kullanılmıştır. Meselâ XIX. yüzyılın ikinci yarısında misyonerlik amacıyla Merkezî Asya ve Sibirya'ya gelen Henry Lansdell'in 1885 yılında Londra'da basılan "*Russian Central Asia Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv*" (Gulca, Buhara, Hive ve Merv'i İçine Alan Rus Orta Asya'sı) eserinden faydalanılmıştır. Seyahat notlarında bölgede Hıristiyan cemaatlerinin olup olmadığı ve bölge halkının genel dine bakış açıları üzerinde durduğu görülmektedir. Lansdell'in eserinde Yedisu'da yaşayan Kazak-Kırgızların sosyal yapılarıyla ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır.

Britanyalı antropolog Mariya Czaplicka, Türkistan ve Sibir boylarıyla yakından ilgilenen ve özellikle Şamanizm inancını ayrıntılı şekilde araştıran bir bilim insanıdır. 1918 yılında Oxford'ta basılan "*The Turks of Central Asia in History and at the Present Day*" (Tarihte ve Günümüzde Orta Asya Türkleri) eserinde Turan kavramı ve Turan halkı ile ilgili oldukça önemli incelemeler yapmıştır. Türk dilinde konuşan halkların dilinden, din ve inançlarından, örf-adetlerinden, boylara bölünmelerinden bahsetmiştir. Ayrıca Türkistan, Sibir ve Rusya arasındaki her türlü iletişimi sağlayan Sibir Demir Yolunun kurulması, hatlara bölünmesi, geçtiği bölgelere getirdiği faydaları ve önemi hakkında bilgi vermiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'a gelen Amerikalı diplomat Eugene Schuyler'in "*Turkestan*" eseri oldukça önemli bir kaynaktır. Her açıdan iyi bir gözlemci, araştırmacı ve sentez kabiliyetine sahip olan Schuyler, kitabını sistematik bir şekilde kurgulamıştır. Seyahatnamede sadece şehirler değil, Türkistan'ın kırsalı, dağları, arkeolojik kalıntıları, bölgeyle ilgili duyduğu her türlü rivayet, esnaflar, kaybolmaya yüz tutan sanat dalları, yerlilerin pazarı gibi pek çok konudan bahsetmiştir. Ayrıca bütün seyahati boyunca gezdiği yerlerin demografik ve etnik yapısı hakkında bilgiler vermiştir. Yerli halkların örf-adetleri, gelenek-görenekleri, yaşam tarzları, inançları ve kültürel özelliklerinden söz etmiştir.

El Yazmaları

Tez çalışmasında XIX. yüzyılın sonu- XX. yüzyılın ilk çeyreği arasındaki dönemde Yedisu bölgesinde yaşayan şahısların hatıralarını içeren el yazmalarından da faydalanmıştır. El

yazmalarındaki bilgiler özellikle İdil-Ural Tatarları ile yerli halk arasındaki kültürel ve eğitim ilişkileri araştırılırken kullanılmıştır. Söz konusu dönemde Tatar mekteplerinde veya Usul-i Cedid okullarında bizzat eğitim gören Kazak-Kırgız gençlerin ve Tatar aydınlarıyla dostluk münasebetleri kuran yerli aydınların hatıraları oldukça önemli bilgiler sayılmaktadır. Kırgızistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisinde muhafaza edilen el yazmalarından; Tatar medresesini bitiren ve “Manas” destanını araştıran; etnograf, folklorist, emektar öğretmen İbrayım Abdırahmanov’un (Nu: 129) ve Kırgız şecerecisi Talıp Baybolotov’un (Nu: 396 (185)) hatıraları Yedisu’nun Devrim’e kadarki eğitim durumunu ayrıntılı şekilde anlatmaktadır. Ayrıca Yedisu’yu merak ederek, İdil-Ural’dan bu topraklara gelerek yerleşen Kayum Miftahov’un topladığı etnografik belgeleri, not defteri, resimleri gibi dokümanların bir araya birleştiren (Nu: 298 (96)) dosyası tez için mühim kaynak olarak sayılmaktadır.

Yedisu Tatarları Üzerinde Yapılan Konferanslar

Çalışmada Kırgızistan Tatar dernekleri taraflarından düzenlenen konferans, yayımlanan makale ve derleme kitaplar da kullanılmıştır. Tatar-Başkurt “Tugan Tel” (Ana Dil) derneği tarafından 14 Kasım 1993 tarihinde “*Tatarı v Kırgızstane*” (Kırgızistan’daki Tatarlar) adıyla ilk konferans düzenlenmiş ve bu konferansın sonucunda 1994 yılında bir kitap basılmıştır. “*Vklad tatarskih uçenih v issledovanii eposa “Manas”*” (Manas destanının araştırmalarına Tatar aydınların katkıları) adlı ikinci konferans 1995 yılında K. İ. Skryabin adındaki Kırgızistan Tarım Enstitüsünün desteğiyle yapılmıştır. 6 Haziran 2009 yılında Kırgızistan-Rusya Slav Üniversitesi desteğiyle “*Tatarı v istorii Kirgizii. Proşloe i sovremennost*” (Kırgızistan’ın tarihinde Tatarlar. Dün ve Bugün.) adlı üçüncü uluslararası konferans yapıldıktan bir yıl sonra derleme makale kitabı da yayınlanmıştır. 2012 yılında Issık-Göl “Tatulık” (Dostluk) Tatar Derneği tarafından “*Estafeta Pamyati. Vklad Tataro-Başkirskogo Soobşestva v Sotsialno-Ekonomičeskoe Razvitie i Kulturu İssık-Kulskoy Oblasti i Goroda Karakol*” (Hatıra Rölesi. Tatar-Başkurt Derneğinin Issık-Göl Bölgesi ve Karakol şehrinin sosyo-ekonomik ve kültürel gelişmesine etkileri) adlı konferans düzenlenmiştir.

Hatıratlar

“*Zamandaşlarım Belen Oçraşular*” (Zamandaşlarım ile Görüşmeler) eseri 1968 yılında Kazan’da basılmıştır. Şair, yazar ve tercüman olan Zarif Beşiri’nin Tatar dilinde yazdığı bu kitap aslında onun otobiyografisini ve hatıralarını içeren önemli bir eserdir. Özellikle kitabın yedinci bölümü bu çalışma için oldukça mühim bilgiler içermektedir. XX. yüzyıl başlarında öğretmenlik yapmak amacıyla Yedisu bölgesine gelen yazar, Kopal şehrinde yaşadığı olaylardan bahsetmektedir.

Araştırma Eserler

Tezde SSCB dönemi ve sonrasında hazırlanan araştırma eserlerden de faydalanılmıştır. “*Tauarih Hamsa*” (Beş Tarih) eseri çalışma için çok önemli bir kaynak sayılmaktadır. Eser Çağatay dilinde yazılmış olup ilk defa 1910 yılında Kazan şehirde bulunan Urnek Yayınevinde basılmıştır. Bu çalışmada ise 1992 yılında Almatı şehrinde Kazakça yayınlanan nüshası kullanılmıştır. Eserin yazarı Kurbangali Halid (1843-1913) 20 yıl boyunca Arap, Fars, Çin ve Türk kaynaklarını araştırmış ve sonucunda 798 sayfalık bu eşsiz tarih kitabını yazmıştır. Kurbangali Halid’in en önemli maksadı Türkistan ve Doğu Türkistan’da yaşanmış olaylar ve son Kazak Hanlıkları hakkında bilgi vermektir. Eserinde Karahanlı Devleti, Altın Orda, Kök Orda, Ak Orda, Kazak Hanlıkları, Hokant Hanlığı ve bu topraklara gelen Kalmaklardan bahsetmektedir. Ayrıca Türkistan, Doğu Türkistan ve Çin topraklarında yaşayan halkları incelemektedir. Özellikle Kazakların yaşam tarzları, örf-adetleri, evlenme ile ölüm-doğum gelenekleri, “Kazak” adının menşei, sözlü edebiyatı vs. hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bununla birlikte yazar yer, su ve dağ adlarını araştırarak ne anlama geldiklerinden bahsetmiştir.

“*Kırgızsko-Tatarskiye Literaturınye Svyazi Vtoroy Polovını XIX- Naçalo XX Vekov*” (XIX. Yüzyılın İkinci Yarısından - XX. Yüzyılın Başına Kadar Kırgız-Tatar Edebî İlişkileri), Mamıtov tarafından yazılan bu eser 1999 yılında Bişkek’te yayınlanmıştır. Kitapta, Kırgız ve Tatarlar arasındaki edebî ilişkilerin yanı sıra dil ve kültürlerindeki benzerlikler örnekleme metodu kullanılarak araştırılmıştır. Ayrıca ilişkilerin pekiştirilmesinde önemli roller oynayan yazar, şair, şecereci, öğretmen vs. gibi kişilerden de bahsedilmiştir.

“*Tatarı i Başkıri v Kırgızstane*” (Kırgızistan’daki Tatarlar ve Başkırtlar), Aleksandr Yarkov tarafından yazılan bu eser 1996 yılında Bişkek’te yayınlanmıştır. Kitap, Kırgızlar ile Tatarlar arasındaki etnogenetik ve kültürel bağlantılarını inceleyen ve Kırgızistan’daki Tatar toplumunun oluşma özelliklerini araştıran ilk monografidir.

“*Kırgızistandagı Cedidçilik Kıymılı (1900-1916)*” (Kırgızistan’daki Cedid Hareketi) kitabı XIX. yüzyılın sonu-XX. yüzyılın başında Yedisu’nun eğitim sisteminin gelişiminde önemli bir rol oynayan Cedid hareketi ve bölgedeki Cedidçiler hakkında bilgiler vermektedir. Kırgız dilindeki bu eser, A. Kubatova tarafından yazmış ve 2012 yılında Bişkek’te basılmıştır.

Sözlü Kaynaklar

Tezde yazılı kaynakların yanı sıra sözlü kaynaklardan yararlanmanın da faydalı olacağı düşünülmüştür. Sözlü kaynaklardan alınan bilgiler arşiv veya yazılı kaynaklarından tasdik edilerek kullanılmıştır.

Bayzakova Sofya Sultan kızı (1927), emekli, Çüy bölgesi, Bişkek, Kırgızistan. Yedisu bölgesi iş adamlarından olan büyük tüccar Ahmet Gariy Karimov’un torunudur. Görüşme Tarihi: 15.12.2009.

İzatullin Kamil Kagap oğlu (1939), emekli, Issık-Göl bölgesi, Karakol, Kırgızistan. Yedisu'daki Karakol şehrinde bulunan Müslüman kütüphanesinin kurucularından biri olan Ahmetcan İzatullin'in torunudur. Görüşme Tarihi: 18.02.2011.

Nailya Cafar kızı Sıtdıkova (1936), emekli, Vlnüs, Litvaniya. Yedisu bölgesindeki Carkent ve Karakol şehirlerinin ilk Tatar öğretmenleri Zair Tairov ve eşi Camilya Tairova'nın torunudur. Görüşme Tarihi: 17.04.2015.

Tuygunova Fenya (1939), emekli, Çüy bölgesi, Bişkek. Tatar-Başkurt "Tugan-Tel" Derneğinin üyesidir. Görüşme Tarihi: 29.11.2009

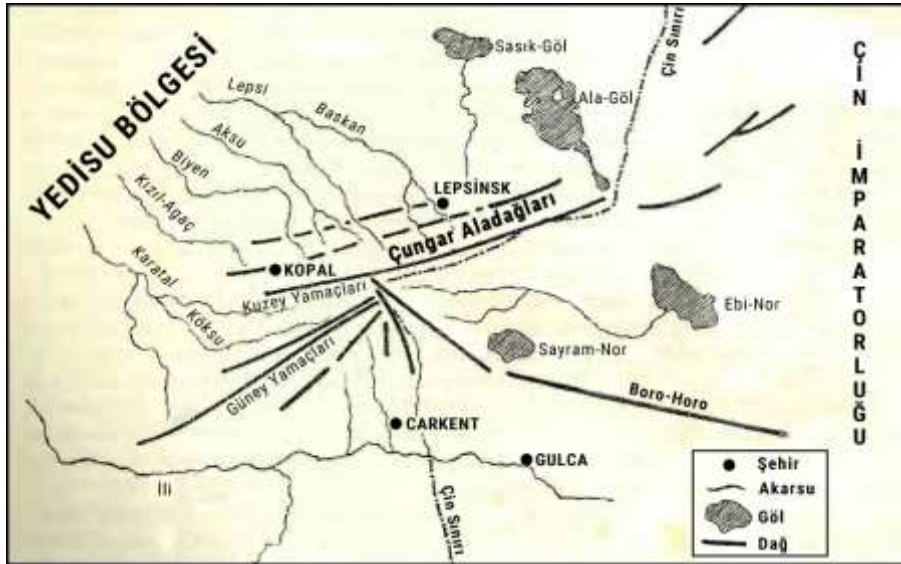
2. İDİL-URAL TATARLARI İLE YEDİSU HALKI ARASINDAKİ İLK SİYASİ İLİŞKİLER

2.1. Yedisu ve İdil-Ural Bölgelerinin Genel Tanımları

Yedisu bölgesini günümüzdeki güncel sınırlar temel alınarak tanımlamak gerekirse; Kazakistan Cumhuriyetinin güney-doğusu ve Kırgızistan Cumhuriyetinin kuzeyini içine alan geniş bir bölgedir. Kazakça Jetisu, Kırgızca Cetisuu, Rusçada ise Semireçye (Семиречье) olarak bilinen bölgenin adı iki kelimedenden oluşmaktadır. Semireçye; *sem'*(семь)- *yedi ve reka* (река)- *nehir* sözcüklerinin birleşiminden oluşmaktadır ve “*Yedi Nehir*” anlamına gelmektedir.

Bölge, üzerinde akan yedi nehre ithafen “Yedisu” olarak adlandırılmıştır. Fakat bu yedi nehrin hangi nehirler olduğu konusunda araştırmacılar arasında fikir ayrılıkları bulunmaktadır. N. Mayev, Yedisu olarak adlandırılan bölgede akan yedi suyun; Lepsi, Baskan, Sarkan, Aksu, Karatal, Köksu ve İli nehirleri olduğunu belirtir.¹

V. V. Bartold ise “Yedisu” isminin daha önceleri yerli halk tarafından İli nehrinden kuzeye doğru uzanan dağlık bölgeye verilmiş ad olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca akan yedi nehrin; Lepsi, Baskan, Aksu, Biyen, Kızıl-Ağaç, Karatal ve Köksu nehirleri olduğunu belirtmektedir.² Bartold’un görüşünün daha doğru olduğu görülmektedir. Çünkü söz konusu nehirlerin hepsinin kaynağı Çungar Aladağlarının zirvelerindeki buzullardır. Mayev’in bahsettiği İli nehrinin kaynağı ise bölgenin daha güneyinde; Çin sınırlarındadır.

Harita 2.1. Yedisu bölgesindeki akarsular.³

¹ N. Mayev, *Russkiy Turkestan, Universitetskaya Tipografiya, Moskova, 1872, s. 15.*

² V. Bartold, *Soçineniya, C. II, İzdatelstvo Vostočnoy Literaturı, Moskova, 1963, s. 320.*

³ Harita, *Semenov-Tyan-Şanskiy'nin Çungar Aladağları haritası tercüme edilerek ve üzerine eklemeler yapılarak tarafımızdan hazırlanmıştır. Bkz.: P. Semenov-Tyanşanskiy (Ed.), Rossiya. Polnoe Geografiçeskoe Opisanije Naşego Oteçestva, C. 1, İzdaniye A. F. Devriyena, Sankt-Petersburg, 1913, s. 38.*

Yedisu bölgesinin güney doğusu dağlık, kuzey batı kısmı ise bozkırlarla kaplıdır. Dağlık güney doğu bölgesinde; doğudan batıya uzanan Tyan-Şan⁴ (Tanrı Dağları) sıradağlarının kolları bulunmaktadır. Bunlardan; Issık-Göl'ün güney tarafında Çungar Alatau (Aladağ), Terskey-Alatau (Aladağ), kuzey tarafında ise Küngey-Alatau (Aladağ) uzanmaktadır. Küngey-Aladağ'ya paralel olarak Zailiyskiy-Alatau (Aladağ), onun doğusunda Aleksandr sıradağı ve ufak tepeler yer almaktadır. Ayrıca Yedisu bölgesinin sınırlarına Tarbagatay dağlarının uzantıları da girmektedir.⁵ Bu bağlamda Yedisu'da yer alan dağların hepsi birbiriyle bağlanarak büyük Tanrı Dağları sıradağ sistemini oluşturmaktadır. Yedisu'nun kalan bölgeleri düz ovalardır. Dolayısıyla bölge hayvancılık için elverişli zengin otlaklara sahiptir.

Geniş bozkırları, ithişamlı dağları, bol yağışlı ve bereketli topraklarıyla Yedisu bölgesi; Büyük İpek Yolu üzerinde yer alması sebebiyle tarih boyunca birçok kavme yurt olmuştur. Burada, Sakalar (MÖ I. yy.), Usunlar (MÖ II. yy.-MS. V. yy.), Batı Türk Kağanlığı (V. yy.), Türgişler (VIII. yy.) ve Karluklar (766-940), Karahanlı devleti (X.-XII. yy.) ve Kara Hıtay (Kıtay) (XII. yy.) devletleri hüküm sürmüşlerdir. XIII. yüzyılda Yedisu bölgesi Çingizlilerin hâkimiyetine girmiştir. Bu bölgede XVI. yüzyıldan sonra Kazakların Ulu Cüz⁶'ü ve Kırgızların kuzey boylarının ön plana çıktıkları görülmektedir. 1846 yılında Kazakların Ulu Cüz'ü Rus hâkimiyetini kabul edince Yedisu'nun kuzey bölgesi Rusya sınırları içerisine girmiştir. Çoğunlukta Kırgız kabilelerin yaşadığı güney bölgeleri ise bölge bölge 1863 yılından başlayarak 1868 yılına kadar tamamen Çarlık Rusya'sına bağlanmıştır.⁷

1867 yılında Yedisu, Sırderya bölgesiyle birlikte Türkistan Genel Valiliğine bağlanmış ve resmi olarak Yedisu Vilayeti ismini almıştır.⁸ Bu bölgenin, kuzeyde Semipalatinsk bölgesi, güneyde ve doğuda Çin toprakları, batıda ise Fergana ve Sırderya bölgeleri ile sınırları bulunmaktadır. Doğal sınırlarını ise kuzeyde Balkaş Gölü, kuzey doğuda Sasık Köl ve Ala Köl, batıda Çungar Aladağları, güney ve güney doğuda Tanrı Dağları oluşturmaktadır.⁹ Yedisu

⁴ Tyan-Şan, Çinceden çevrildiğinde gök dağları anlamını verir. Kırgızca Ala-Too, Tenir-Too, Kazakça Alatau, Türkçe ise Tanrı Dağları demektir.

⁵ F. Brokgauz, İ. Efron, "Semireçenskaya oblast", *Entsiklopedičeskiy Slovar, C. XXIX, Tipografiya Akts. Obş. "İzdatelskoe Obşestvo", Sankt-Peterburg, 1900, s. 457.*

⁶ Kazaklar, Büyük (Ulu), Orta (Orta) ve Küçük (Kişi) Cüz'lerden oluşmaktaydılar. Cüz, bölge, ulus anlamına gelmektedir. XVII. – XVIII. yüzyıllarda Küçük Cüzün mekân edindiği bölge, batıda Ural Kazakların toprakları, doğuda Turgay nehri, kuzeyde Orenburg-Orsk yolu, güneyde Aral Gölü ve güney- batıda Hazar Denizi ile çevrilidir. Orta Cüz ise doğuda Çungarya'ya, kuzey-doğuda İrtiş nehri ile Zaysan gölüne, batıda Aksakal gölüne, kuzeyde Sarısu, İşim, Cilan, Tobol, Uy, Çertanlık akarsularına kadar uzanmaktaydı. Büyük Cüz; kuzeyde Orta Cüz, güney doğuda Yedisu bölgesi, güney batıda Sırderya ile çevriliydi. Bkz: S. Abaşın, D. Arapov, N. Bekmahanova, *Tsentralnaya Aziya v Sostave Rossiyskoy İmperii, Novoe Literaturnoe Obozreniye, Moskova, 2008.*

⁷ O. Osmonov, *İstoriya Kırgızstana, Mezgil Yayınevi, Bişkek, 2008, s. 273, 289.*

⁸ K. Kaufman, *Proekt Vsepoddanneşego Otçeta po Grajdanskomu Upravleniyu i Ustroystvu v Oblastyah Turkestanskogo General-Gubernatorstva, Voennaya Tipografiya, Sankt-Peterburg, 1885, s. 12.*

⁹ İ. Geyer, *Ves Russkiy Turkestan, Tipografiya "Turk. T-va Peçatn. Dela", Taşkent, 1908, s. 254.*

Vilayetinin yüzölçümü hakkında farklı kaynaklar mevcuttur. İ. Geyer'e göre Yedisu'nun yüz ölçümü 328.966 km.² iken¹⁰ V. Nedzvitskiy'e göre ise 366.325 km.² idi.¹¹

1 Temmuz 1899 yılında idari açıdan Türkistan Genel Valiliğine bağlanan bölge 6 **uezd**'e (ilçe, kaza) bölünmüştür. Böylece Yedisu Vilayeti, vilayetin alt idarî birimlerini oluşturan Verniy, Carkent, Kopal, Lepsi, Prjevalsk ve Pişpek kazalarından oluşmuştur.¹² 1871'de Çin ile yapılan bir anlaşma sonucunda İli bölgesindeki Gulca, Yedisu Vilayetine dâhil olmuştur. Gulca bölgesinin Rus topraklarına katılmasıyla birlikte, Yedisu Vilayeti bugün Kazakistan, Kırgızistan ve Çin sınırları içinde kalan en geniş topraklarına ulaşmıştır. Ancak Gulca on yıl gibi kısa bir süre sonra 1881'de Çin'e geri iade edilmiştir. 1882'ye kadar Türkistan Genel Valiliğine bağlı olan Yedisu Vilayeti, aynı yıl Akmola ve Semey bölgeleriyle birlikte idarî bakımdan yapılan bir düzenleme sonucunda Bozkır Genel Valiliğine bağlandı. Daha sonra 1897'de tekrar Türkistan Genel Valiliği idaresine bağlandı.¹³ Başkenti Verniy şehri olan Yedisu Vilayeti, 1917'ye kadar "1891 Tarihli Bozkır Kanunnamesi" ile yönetildi.¹⁴

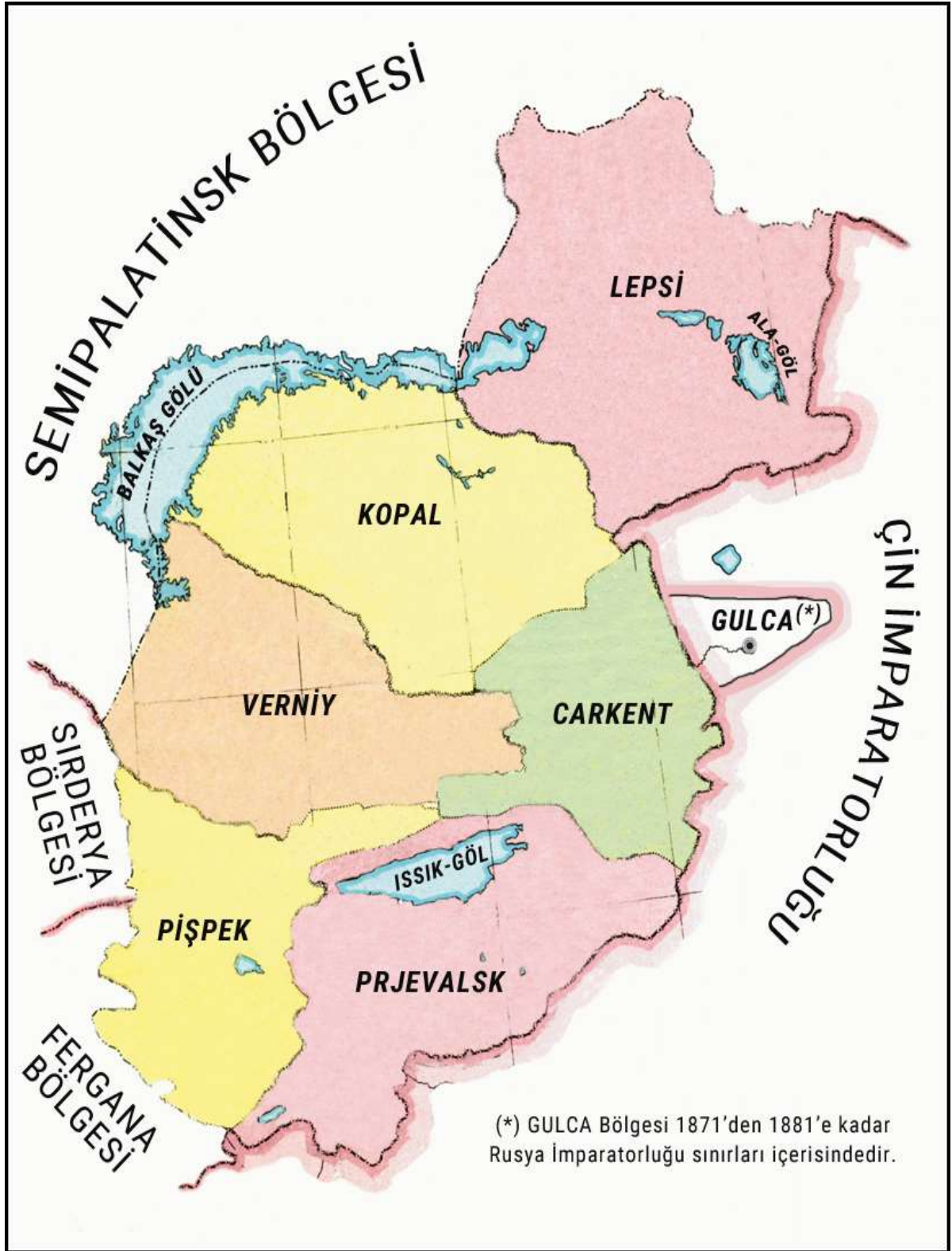
¹⁰ İ. Geyer, *Turkestan, Tipografiya Turkestanского T-va Peçatnogo Dela, Taşkent, 1909, s. 9.*

¹¹ V. Nedzvitskiy, *Administrativnoe Ustroystvo, Osedlye Punkti i Koçeviyе Volosti Semireçenskoy Oblasti, Tipo-Litografiya M.İ. Obuhova, Verniy, 1913, s. 1.*

¹² *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1902 god, Tipografiya Semireçenskago Oblastnogo Pravleniya, Verniy, 1903, s.1*

¹³ P. Semenov- Tyanşanskiy (Ed.), *Rossiya. Polnoe Geografiçeskoe Opisanije Naşego Oteçestva, C. 19, İzdaniye A. F. Devriyena, Sankt-Petersburg, 1913, s. 770.*

¹⁴ *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1902 god, s.1*

Harita 2.2. Yedisu vilayeti kazaları (1867-1917).¹⁵

¹⁵ Yedisu Bölgesi haritaları incelenerek tarafımızdan hazırlanmıştır.

XIX. yüzyılda Yedisu Vilayetinin nüfus yapısına bakılacak olursa, bölge halkı Ruslar ve Tuzemler (Yerliler) veya yerleşmiş ve göçebe olarak bölünmekteydi. Yerleşik hayat sürdürenler; Ruslar, Dunganlar¹⁶, Tarançı (Uygurlar), Sartlar¹⁷, Tatarlar ve Kozaklarıdır. Yedisu Vilayetindeki yerli nüfusun büyük kısmını ise göçebe olan Kırgız ve Kazak boyları oluşturuyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yedisu bölgesinin nüfusu Çin'in Müslümanlara karşı uyguladığı baskı siyaseti ve Çarlık Rusya'nın yeni yaşam alanları açmak amacıyla uyguladığı iskân siyaseti sonucunda giderek artıyordu. 1880 yılında bölgenin nüfusu 716.200 iken¹⁸, 1897'deki nüfus sayımına göre bu nüfus 531.363'ü erkek, 458.744'ü kadın olmak üzere toplam 990.107'ye ulaşmıştır.¹⁹

Tablo 2.1. Yedisu nüfus dağılımı (1908).

Topluluk Adı	Şehirli	Çevre Bölge	Toplam
Ruslar	42.287	107.066	149.353
Kırgızlar (Kırgız Kazak toplamı)	4.476	798.379	802.855
Tarançı (Uygurlar)	19.330	44.137	63.467
Dunganlar	6.568	13.464	20.032
Sart-Kalmaklar	197	2.251	2.448
Tatarlar	7.558	2.745	10.303
Sartlar (Özbekler)	7.612	5.969	13.581
Yahudiler	259	112	381
Çinliler	48	9	57
Diğer topluluklar	484	35	519
Genel Toplam	91.504	976.187	1.067.691

Kaynak: *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1907 God, s. 27.*

Yukardaki tablo Yedisu bölgesinin millete göre nüfus dağılımını göstermektedir. Tabloya göre, 1 Ocak 1908'de Yedisu bölgesi nüfusu oldukça artmış ve 591.183'ü erkek, 476.508'i kadın olmak üzere 1.067.691 olmuştur. Nüfusun %9'u şehirli olmak üzere, %25'i yerleşik, %75'i göçebedir. Aynı istatistiklere göre, bölge halkı içerisinde yerli Kazak-Kırgızlar toplam 802.805 rakamı ile nüfusu oluşturan en büyük topluluktur. Bu sayının sadece 4.476'sı şehirde, kalanı ise Yedisu'nun farklı bölgelerinde yaşamaktaydı. Sonrasında Ruslar 149.353 kişi ile nüfus bakımından ikinci sırada yer alıyorlardı. Tatarlar ise Uygurlar, Dunganlar ve Özbekleri takip ederek nüfusa göre altıncı sıradaydılar. Tablodan anlaşıldığı gibi, toplam 10.303 Tatardan

¹⁶ Çin dışında yaşayan Müslüman Çinliler dünya edebiyatında Çin'deki Huilerden farklı olarak Dungan diye bilinir. Dunganlar, çoğunlukla Kırgızistan'da, az sayıda da Kazakistan ve Özbekistan Cumhuriyetlerinde iskân edilen ve genelde tarımla uğraşan halktır. Bkz.: M. Suşanlo, *Dungane Semireçya. Dooktyabrskiy Period, İzd-vo AN Kirg. SSR, Frunze, 1959.*

¹⁷ Sartlar, Türkistan'da ticaretle uğraşan yerleşik Özbek ve Taciklere konulan genel bir isimdir. Bkz.: İ. Geyer, B. Tagiyev, "Sartı", *Aziyatskaya Rossiya, Moskova, 1910, s. 189-201.*

¹⁸ D. Krasnovskiy (Ed.), *Materialı po Rayonirovaniyu Turkestana, I, Ekonomiçeskiy Sovet Turkestanskoy Respubliki, Taşkent, 1924, s. 18.*

¹⁹ Geyer, *Turkestan, s. 9*

7.558'i şehirde, 2.745'i de çevre bölgelerde yaşamaktaydı.²⁰ Dolayısıyla bu rakamlar, Tatarların daha çok şehirli olduklarını göstermektedir.

Yedisu bölgesinin yerli halkı olan Kırgız ve Kazaklar genelde hayvancılıkla uğraşarak geçimlerini sağlamaktaydılar. Yedisu bölgesi ve içerisinde yer alan; İli **okrug** (bölge) ve Issık Göl bölgesi çok önceden beri konargöçer için önemli otlak ve yaylak konumunda olmuştur.²¹ Hayvancılık hem bölge ekonomisinin ana unsuruydu hem de konargöçer halkların yaşam tarzı, kültürü ve gelenekleri içinde önemli bir yere sahipti. Yerleşik hayat yaşayanlarda hayvan; tarla işlerinde kullanmak ve yemek için beslenirken, Kırgız-Kazaklar da bu durum oldukça farklıydı. Konargöçer için hayvan çok önemlidir. Yeme-içme, giyim-kuşam, **boz üy** (çadır) yapılışı, ev gereçleri yapımı gibi birçok alanda kullanılmaktadır.

Kazak-Kırgızların yetiştirdikleri hayvanların başında at gelmektedir. Bunu inek, deve, koyun ve keçi takip etmektedir. Bunların dışında Tibet öküzü ve çok az sayıda katır ile eşek gibi hayvanları da vardır. Ancak ekonomik açıdan bakıldığında yetiştirilen evcil hayvanlar arasında en yaygın olanları "koy" (koyun) ve "eçki" (keçi) dir. Koyun yetiştiriciliğinin yaygın oluşunun temel nedeni, koyunun diğer hayvanlara göre da sakın ve uysal olmasıdır. Ayrıca koyunla birlikte en rahat yetiştirilen diğer bir hayvan keçidir. Keçiler, çok hareketli hayvanlar olduklarından koyun sürülerine önden yön verirler. Ayrıca, keçiler çok hızlı çoğalırlar.²² Bu sebeplerden ötürü, sürekli yaylak ve kışlaklar arasında göç eden Kazak-Kırgız kabileleri, zorlu hayat şartlarına en çok uyan keçi ve koyun gibi küçükbaş hayvan yetiştiriciliğini tercih etmektedirler.

Aşağıdaki tablodan Ocak 1908 yılında, Yedisu'nun genelinde bulunan 6.213.051 baş hayvandan 4.930.729'unun keçi ve koyun olduğu anlaşılmaktadır. Küçükbaş hayvanların en yoğun yetiştirildiği bölge ise dağlık yapıda ve geniş otlaklara sahip olan Prjevalsk kazasıdır.²³

²⁰ *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1907 God, Tipografiya Semireçenskago Oblastnogo Pravleniya, Verniy, 1908, s. 26-27.*

²¹ *Ç. Valihanov, Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah, C. II, Glavnaya redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Ensiklopedii, Alma-Ata, 1984, s. 29.*

²² *B. İsakov, XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Tarihi Sayak Uruusu (Boyu) Örneği, KTMU, Bişkek, 2009, s. 58, 62.*

²³ *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1907 God, s. 51,52.*

Tablo 2.2. Yedisu'da göçebe bölgelerin hayvan miktarı (Ocak 1908).

Bölge	HAYVAN SAYISI				Toplam
	At	Büyükbaş Hayvan	Deve	Küçükbaş Hayvan	
Verniy	114.987	67.910	12.054	714.369	909.320
Kopal	112.223	61.670	13.497	710.942	898.332
Lepsi	107.240	49.776	15.305	446.714	619.035
Carkent	91.358	80.764	2203	909.436	1.083.761
Prjevalsk	175.523	115.051	15.141	1.209.267	1.514.982
Pişpek	116.597	120.601	10.422	940.001	1.187.621
Genel Toplam	717.928	495.772	68.622	4.930.729	6.213.051

Kaynak: *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1907 God, s. 51,52.*

Kazak ve Kırgızların başlıca gelir kaynağı olan hayvancılık, Rus idaresi döneminde de yapıyordu. Ancak zamanla şartlar zorlaştı. İdarenin hayvan sayısı üzerinde uyguladığı politikalar ve iklim değişiklikleri sebebiyle durum güçleşti. 1877-78 yılları arasında ve 1886 yıllarında kış mevsimi çok sert geçti. Yaşanan don olayları sebebiyle çok sayıda hayvan telef oldu. Bu olaylar hayvan sayısının ciddi oranda azalmasını beraberinde getirdi. 1909 yılında yaşanan ve "cut" adıyla bilinen kıtlık sebebiyle de 1910-1912 yılları arasında hayvan sayısında önemli oranda azalma olmuştur. 1914'te patlak veren Birinci Dünya Savaşı sebebiyle bölgeden çok sayıda hayvan toplanmış ve yüksek oranda vergiler alınmıştır. Bu durumda hayvan sayını büyük oranda azaltmıştır.²⁴

Tablo 2.3. Yedisu'da hayvan türleri ve miktarı (1911-13).

Hayvan Çeşidi	1911	1912	1913
Koyun ve Keçi	5.184.801	4.927.536	4.607.274
Sığır	554.098	563.597	513.976
At	886.321	999.192	815.799
Deve	69.111	84.788	75.490
Toplam	6.694.331	6.574.813	6.012.539

Kaynak: *G. Kurmangaliyeva-Ercilasun, Seyahatnamelere göre Yedisu bölgesindeki Kazak ve Kırgızların sosyal yapısı (1854-1917), s. 73.*

Yukarıda anlatılanlara ilaveten, zamanla Yedisu bölgesine gerçekleşen göçlerinde hayvan sayısı üzerinde etkisi büyüktür. Artan nüfusa paralel olarak bozkırlar tarım arazilerine dönüştürülmüştür ve otlaklar gün geçtikçe azalmıştır. Su yönünden zengin bir bölge olan Yedisu'da suya yakın verimli toprakların çoğu da tarlaya dönüştürülmüştür. Böylece

²⁴ *G. Kurmangaliyeva Ercilasun, Seyahatnamelere göre Yedisu bölgesindeki Kazak ve Kırgızların sosyal yapısı (1854-1917), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bışkek, 2008, s. 73.*

hayvancılıkla uğraşan göçebeler otlak bakımından verimsiz alanlara doğru kaymak zorunda kalmıştır. Bu durum, hayvancılıkla uğraşanları fakirleştirmiş ve halkı hayvancılık dışındaki ekonomik faaliyetlere yönlendirmiştir. Bu sebeple, Rusların bölgeye yerleşmeye başlamasıyla Yedisu Kazak-Kırgızları arasında hayvancılık faaliyetleri azalmış, paralelinde ise tarım gelişmiştir. Özellikle Verniy kazasında şehirleşme, sanayileşme ve gelişen tarımla birlikte hayvancılığın %80,8'e azaldığı ve eski niteliğini kaybettiği görülmektedir.²⁵

XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde tarım, Yedisu Bölgesi için önemli bir ekonomik faaliyet haline gelmiştir. Zira otlaklarının büyük bir kısmı tarlaya çevrilen ve bu sebepten hayvanlarına otlak bulamayan Kazak ve Kırgızlar tarımla uğraşmaya başlamışlardır. Tarım yapılan toprak miktarı gün geçtikçe artmaktadır.

Tablo 2.4. Yedisu'da ekilen alanların yıllara göre oranı (1898-1901).

Yıllar	Ekilen alan oranları (%)
1898	8.8
1899	8.8
1900	9.9
1901	12.1

Kaynak: Rumyantsev, *Kirgizskiy narod v proşlom i nastoyaşem*, s. 47.

Yukardaki tabloda, 1898 yılında ekilen arazi oranı %8,8 iken, 1901'e gelindiğinde bu oran %12,1'e çıkmıştır. Ekim yapılan arazi %3,3 oranında artmıştır.²⁶

Yerli halk genelde yapay sulamayla yapılabilen tarım ile uğraşmaktadırlar. Bölgede tahıl, yağ ve yem gibi ürünlerin tarımı yapılmaktaydı. Kazak-Kırgızlar kışlık ve yazlık buğday, darı, yulaf, çavdar, arpa ve yonca ekip biçmekteydiler. 1878 yılında Yedisu bölgesi genelinde 5.300 ton tohum ekilmiş ve 47.000 ton hasat alınmıştır. Hasatın; 7.211 tonunu yerli halk, geri kalan miktarını ise göçmenler kaldırmıştır.²⁷

XIX. yüzyılın son çeyreğinde gelindiğinde; Yedisu bölgesi göçmenleri arasında bölgeye ekonomik ve kültürel açıdan katkılar sağlayan Türk -Müslüman topluluğu İdil-Ural Tatarları ön plana çıkmaktadırlar. Farklı sebeplerden ve dolayısıyla farklı zamanlarda Rusya topraklarından göç ederek gelip yerleşen Tatarlar çok geçmeden bölgede önemli birer aktör olmuşlardır. XX. yüzyılın başlarına kadar bu bölgeye genelde İdil-Ural ve Sibiryա bölgesi Tatarları ve az sayıda da olsa Başkurtlar yerleşmişlerdir. Kaynaklar Tatarların Rusya'nın hangi bölgelerinden geldiklerine dair kesin bilgiler vermemektedir. Ayrıca aynı kaynaklar göç eden farklı bölge

²⁵ P. Rumyantsev, *Kirgizskiy narod v proşlom i nastoyaşem*, *Pereselençeskoe Upravleniye Glavnago Upravleniya Zemleustroystva i Zemlyadeniya*, Sankt-Petersburg, 1910, s. 48.

²⁶ Rumyantsev, a.g.e., s. 47.

²⁷ H. Lansdell, *Russian Central Asia including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv*, London, 1885, s. 165.

Tatarlarının hepsinden “Tatar” diye bahsetmektedir. Bu sebepten çalışmada genel olarak İdil-Ural Tatarları tabiri kullanılacaktır.

“İdil-Ural” kavramı, İdil ve Ural kelimelerinden oluşmaktadır. İdil, 3.690 km. uzunluğundaki Rusya’nın en büyük nehirlerinden birisi olan Volga nehrinin Türkçe adıdır.²⁸ Yayık veya bir diğer adıyla Ural ise, Rusya ve Kazakistan topraklarından geçerek Hazar denizine dökülen 2.534 km. uzunluğunda bir nehirdir.²⁹ Yani, İdil-Ural kavramı, Rusya’daki Volga ve Ural nehirlerinin geçtiği coğrafi sınırlarının genel bir isimdir. Ayaz İshaki’ye³⁰ göre İdil-Ural bölgesi, bir taraftan Volga ile Türkistan, öbür taraftan Sura nehri ile Hazar Denizi arasında kalan bölgeyi kapsar. Bölge, eski Nijniy-Novgorod (Sura Nehri) vilayetinin bir kısmı, Kazan vilayetinin tamamını; Simbirsk, Samara, Saratov vilayetlerinin bazı kısımlarını; Astrahan, Ufa ve Orenburg vilayetlerinin tümünü kapsadığı gibi; ayrıca kısmen Perm ve Vyatka vilayetlerini içine almaktaydı. Bundan dolayı İdil-Ural bölgesi güney doğuda Kazak-Kırgız, doğuda Sibir Tatarlarının topraklarına komşu ve güneyde Hazar Denizi vasıtasıyla Türkistan ve Kafkasya ile bağlantılı idi.³¹ **(Bkz.: Resim 1)**

Günümüzde İdil-Ural bölgesine Çuvaşistan, Mari El, Tataristan, Başkurdistan, Mordovya, Udmurtya Cumhuriyetleri, Samara, Ulyanovsk, Çelyabinsk, Orenburg, Saratov, Volgograd ve Astrahan, toplam 13 bölge girmektedir. Bu bağlamda, bu topraklarda yaşayan ve çeşitli sebeplerle göç etmeye mecbur olan Tatarlara İdil-Ural Tatarları denilmektedir.

Tatar adı, tarihin değişik dönemlerinde değişik anlamlarda kullanılmıştır. Çin kroniklerine göre, V. yüzyılda Tatarlar (Çince: Dada, Ta-ta, Tatan veya Datan) Amur nehrinin yukarı ve orta akımlarında, yani bugünkü Çin ile Rusya’nın Amur bölgesindeki sınırını yurt tutmuşlardır. Ayrıca Tatarlar, Moğollardan gelenekleri ve dış görünüşleri ile ayrılan, kalabalık ve savaşçı bir kabileydi.³²

XI. yüzyıl Türk dünyası hakkında bilgi veren Mahmut Kaşgari, “*Dîvânu Lugâti’t-Türk*” adlı eserinde Tatarlardan; Türkçe bilen Türk kabileleri olarak söz etmekte ve aynı zamanda Tatarların kendi dillerini bilen göçebe kabileler olduğunu yazmaktadır. Ayrıca, Tatar adının iki Türkçe sözcükten *Tat* (Yat) + *Ar* (İr, Er) oluşup “yabancı kişiler, yabancı kabile” anlamına geldiğinden bahsetmektedir.³³ Kaşgari’nin verdiği bilgilerden yola çıkarak, Tatar adının Türkler tarafından verilen bir isim olduğu ve “*Yabancı kişiler*” derken Türk asıllı olmayan bir kabile

²⁸ B. Vvedenskiy, *Volga, Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, Gosudarstvennoe Nauçnoe İzdatelstvo “Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya”, C. 8, 1951, s. 602.*

²⁹ B. Vvedenskiy, *Ural, Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, Gosudarstvennoe Nauçnoe İzdatelstvo “Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya”, C. 44, 1956, s. 300.*

³⁰ Muhammed Ayaz İshaki (İdilli) (1878-1954); *İdil-Ural Türklerinin millî uyanış ve kurtuluş mücadelesi öncülerinden, gazeteci-yazar. Geniş bilgi için bkz: M. S. Kaçalın, İdilli, Muhammed Ayaz İshaki, DİA, C. 21, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2000, ss. 474-475.*

³¹ Ayaz İshaki, *İdel-Ural, Paris, 1933, s. 4.*

³² P. Küner, *Kitayskiye İzvestiya o Narodah Yujnoy Sibiri, Tsentralnoy Asii i Dalnego Vostoka, Moskova, 1961, s. 10.*

³³ Mahmut al-Kaşgari, *Divan Lugat at-Turk, (Çev. A. Auezova), Almatı, 2005, s. 387, 68-69.*

olduğu anlaşılmaktadır. Bu olguyu P. Peliot de Tatarlardan: “... onlar Moğolca konuşurlardı, fakat XII. yüzyıla kadar askerî unvanları ve kullandıkları sayılar Türkçeydi.”³⁴ şeklinde bahsederek desteklemiştir. Buradan, Tatarların Moğol devrinden daha önceki zamanlarda (V.-VIII. yy.) yabancı asıllı, yani Moğol ve Moğolca konuşan bir kabile olduğu anlaşılmaktadır. Türklerle iyi ilişkilerde bulunarak, onlarla birleşip samimi olmuşlardır. Bunu, onların Türkçe bilmeleri, Türk askerî unvanlarını ve sayılarını kullanmaları ispat etmektedir.

Altın Orda Devleti zamanında (1240-1502) devlet dili Çağatayca olmasına rağmen Ruslar bu devlette yaşayan herkesi Tatar olarak adlandırmışlardır.³⁵ Altın Orda Devletinin dağılmasından sonra oluşan hanlıklarda ise üst düzey asker ve devlet memurları kendilerine Tatar diyorlardı. Bunlar, Tatar teriminin yayılışında büyük rol oynamışlardır. Hanlıkların dağılmasından sonra Tatar ismi halk arasında da yaygınlaştı. Fakat bu söylem zor benimseniyordu. XIX. yüzyıla kadar Tatar adı olumsuz olarak algılanarak yerel etnonimler kullanılıyordu. Örneğin, İdil-Ural Tatarları kendilerine Müslüman, Kazanlı, Mişer, Tepter, Kereşen vs. derlerdi. Sibir Tatarları ise Seberek, Tobollık, Baraba, Boharlı v.s.³⁶

XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Cedid hareketiyle birlikte Tatarlar arasında milliyetçilik duygusu yükseliş sürecine girmiş ve millet olarak birlik olmaya başlamışlardır. Farklı isimlerle adlandırılan Tatar etnik gruplarını birleştirici bir kavrama ihtiyaç duyuldu. Böylece, “*Tatar*” etnonimi XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarına doğru halk arasında tamamen yerleşti ve kalabalık bir milletin adı oldu. 1833’te Rusya sınırları içinde yaşayan Tatar nüfus sayısı 1.327.700 iken 1912’de ise bu sayı 3.253.900’ü bulmaktaydı.³⁷

Tatarların İdil-Ural’dan Türkistan’a doğru göç etmeleri XVI. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Özellikle 1552 yılında Kazan Hanlığının IV. İvan tarafından yıkılmasından sonra Kazan Tatarları için tarihlerinin en meşakkatli dönemi başlamış oldu. Rusya tarafından Tatarlara uygulanan baskı siyasetinin sonucu olarak bölgeye Hıristiyanlığı kabul etme zorunluluğu getirilmişti. Dinini değiştirmek istemeyen Tatarların bir bölümü, Sibiryaya ve Türkistan sınırlarına doğru göç ettirilmiştir. Türkistan bölgelerinin zamanla Rusya egemenliğine girmeleriyle birlikte açılan ticaret kapıları da Tatarların bu topraklara gelip yerleşmelerine sebep olmuştur. Ayrıca İdil-Ural bölgesinden Türkistan’a yerli halka İslam dinini anlatmak ve Usul-i Cedid okullarını organize etmek amacıyla gelenler de olmuştur.

³⁴ M. Ergin, *Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 49.*

³⁵ V. Bartold, *Türki. Dvenadtsat’ Lektsiy po İstorii Türetskih Narodov Sredney Azii, Too “Calın” Basımevi, Almatı, 1998, s. 136.*

³⁶ D. İshakov, *Tatarı, “KamAZ” Basımevi, Çallı, 1993, s. 6-7.*

³⁷ İshakov, a.g.e., s. 12.

2.2. Çarlık Rusya'sının Türkistan'a Yayılma Faaliyeti

Altın Orda Hanlığının 1502 yılında yıkılmasıyla birlikte Rusya'nın Türkistan'a yayılması başlamıştır. Ruslar, ilk büyük başarılarını, 1552'de, Kazan'ın işgalinde göstermişlerdir. Kendilerine Asya'nın kapılarını açan bu başarıdan sonra, Hazar Denizi'ne kadar bütün İdil (Volga) havzasını kontrolleri altına almışlardır. 1556'da Astrahan'ı da ele geçirerek bozkırlara doğru yayılmada önemli bir aşama kaydetmişlerdir. Arkasından Volga ile Sibiryaya arasındaki sahayı kontrol etmekte olan Kozaklarının 1570-1580 yılları arasında Rus hâkimiyetini kabul etmeleri, Rusların Türkistan'a doğru yayılmalarında en büyük mukavemeti gösteren Tatar, Başkurt ve Kazak Türkleri ile Moğol asıllı Cungarlara karşı üstünlük sağlamasına yardım etmiştir.³⁸

Rus İmparatorluğu'nun Türkistan'a yayılma politikasının birçok sebebi vardır. Rusya, Türkistan'ı geçip İran, Afganistan ve oradan da Hindistan ile ticaret yapmak ve bunun yanı sıra Çin'le ekonomik ilişkiler kurmak istiyordu. Zira XIX. yüzyılın başında ticaret konusu Rusya ile Büyük Britanya arasındaki rekabette büyük bir etkendi. İngiliz tarihçi Peter Hopkirk bu durumu şöyle yazmaktadır: *"Londra ve Kalkutta'da Rusya'nın Orta Asya merkezine yani Buhara, Hive ve Hokant hanlıklarına ilerlemesi merak uyandırıcıydı. Çünkü Büyük Britanya'nın Hindistan'ı ile Rusya arasındaki mesafe ne kadar azalırsa rekabet o kadar güçlenecekti."*³⁹

XIX. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğun iç sorunları artınca Rusya'nın Türkistan'a yönelik dış siyaseti hız kazandı. 19 Şubat 1861 yılında II. Aleksandr tarafından imzalanan *köylü dönüşüm yasasının* yürürlüğe girmesiyle 30.000.000'den fazla insan özgürlük ve demokratik haklara kavuşmuştu.⁴⁰ Ancak Rusya'nın sanayileşmesi yavaşladı ve bu insanlara yeterince iş imkânı sağlanamadı. Rusya, sosyo-politik ve ekonomik durumunu iyileştirmek ve işsizlik krizine son vermek amacıyla işsiz vatandaşlarını yeni bölgelere yani verimli Maveraünnehir topraklarına yerleştirmeyi planlıyordu.

Maveraünnehir coğrafyası tarım bölgesi olarak önemli bir konuma sahipti. Özellikle bu topraklar pamuk yetiştiriciliğine çok elverişliydi. Rusya'nın Türkistan'a girmesinin üçüncü sebebi de pamuk ve millî tekstil sanayisinin geliştirilmek istenmesidir. 1860'lara kadar Rusya'nın tekstil sanayisi büyük ölçüde Amerika'dan getirilen pamuğa dayanmaktaydı. 1860'lardan sonra Kuzey Amerika'da çıkan iç savaştan dolayı pamuğun Rusya'ya ihracatı çok

³⁸ M. Saray, *Rusya'nın Asya'da Yayılması, Türkler Ansiklopedisi, C. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 969.*

³⁹ A. Kakeev, V. Ploskih, *Tsarina of the Mountains, Kurmanjan and her Times, İlim, Bişkek, 2002, s. 97-98.*

⁴⁰ A. Orlova, V. Georgiev vs., *İstoriya Rossii, Prospekt Yayınevi, Moskova, 2008, s. 254.*

düşük seviyelere geriledi.⁴¹ Bu bağlamda Rusya'nın tekstil sanayisini canlı tutmak için Türkistan pamuğuna ihtiyacı vardı.

Dördüncüsü ise, Türkistan coğrafyasının yer altı ve yer üstü birçok değerli madene sahip olmasıdır. Bu konuyla ilgili, "*Türkistan Bölgesi Rehberlik Adresi*" (1910) başlıklı Sırderya bölgesi istatistik komitesinin yayınında şu bilgiler yer almaktadır: "Türkistan, üretimin gelişmesi için doğal kaynaklar bakımından zengin bir coğrafyadır. Bu coğrafya, pamuk yetiştiriciliği, hayvancılık, ormancılık, bal üretimi, ziraat ve diğer alanlarda üretim için verimli bir bölgedir. Ayrıca yer altı kaynakları da oldukça zengindir."⁴² Yaşadığı savaşlardan sonra ekonomik durumunu düzeltmek isteyen Rusya, Türkistan'ın yer altı kaynaklarını kullanarak imparatorluğunun hazinesini doldurmak istiyordu.

Rusların Türkistan'a yönelme siyaseti Kazan ve Astrahan Hanlıklarının elde edilmesinden sonraki dönemde de devam etmiştir. Çarlık hükümeti bu bölgedeki pozisyonunu güçlendirmek ve doğu sınırlarının güvenliğini sağlamak gayesiyle Tümen (1586), Tobol (1587), Tar (1594), Tomsk (1604) vb. birçok şehir ve kale kurmuştur. Böylece XVII. yüzyılın başında Batı Sibirya'nın ilhakı tamamlanmıştır.⁴³ Söz konusu şehirler bölgenin askerî, idarî ve ticarî merkezleri olacak ve buradaki topraklarda iskân eden topluluklar ile Rus halkı arasındaki münasebetlerin gelişmesine yardımcı olacaktır.

Rusya'nın güney politikasının şekillenmesinde Çar I. Petro'nun (1689-1725) etkisi büyüktür. I. Petro, XVIII. yüzyılın başlarında bölgeyi kolonize etmek maksadıyla yukarı İrtiş ve doğudaki toprakları ele geçirmeye karar vermiştir. I. Petro, Hindistan, Çin, Afganistan, İran ve diğer ülkelerle ekonomik ve politik münasebetler kurmak için, en yakın köprü görevini yapan bu bölgede yer edinmenin önemini çok iyi anladığını "*Rusya'dan geçen Avrupa-Asya ticaret yolu, Rus sanayisinin başarısı için çok etkili olacaktır*"⁴⁴ sözleriyle teyit etmiştir. Ayrıca Kazak sahrasını Asya'nın anahtarı olarak gören I. Petro, Kazak yurdu için: "*Kazak Ordaları (bölgesi) bütün Asya memleketlerinin anahtarı ve kapısıdır. Bu yüzden, bu bölgeleri kendimize bağımlı hale getirmeliyiz*" diye düşünmekte ve Rusya'nın gelecekteki politikasını da bu sözleriyle anlatmaktaydı. Dolayısıyla Petro, Rusya'nın doğu politikasını gerçekleştirmek için öncelikle bir araç olarak gördüğü Kazak Cüzleriyle ve akabinde Türkistan Hanlıklarında politik etkinliğini sağlamlaştırmaya çalıştı. Bu bağlamda Sibirya Valisi M. Gagarin'in önderliğinde, Kazak Cüzleri ile münasebetlerin kurulması için gerekli diplomatik faaliyetleri başlattı. Bunun yanında, kalelerin ve istihkâm hatlarının yapımı için İrtiş Nehrinin yukarısına askerî birlikler göndermeye başlamıştır. Bu seferleri sırasında 1716'da Omsk, 1718'de Semipalatinsk, 1719'da

⁴¹ N. Tudoryanu, *Otnoşeniya SŞA i Rossii v načale XX v. po Rossiyskim Arhivnim Dokumentam, Novaya i Novejšaya İstoriya, № 2, Moskova, 1998, s. 43, 53.*

⁴² *Adres-spravoçnik Turkestanskogo kraya, Sırderya İlçesi İstatistik Komitesi Yayınları, Taşkent, 1910, s. 6.*

⁴³ V. Basin, A. Yelagin, *İstoriya Gorodov Kazahstana Semipalatinsk, Nauka, Alma-Ata, 1984, s. 9*

⁴⁴ Basin, Yelagin, a.g.e., s. 9-10.

Ust-Kamenogorsk kaleleri yapılmıştır.⁴⁵ Çar'ın orduları ele geçirdikleri yerlerde kaleler inşa ederek kalıcı olmaya çalışıyorlardı. Böylece Rus birlikleri kuzeyden Türkistan'a doğru ilerlemeye başlamışlardır.

Petro döneminde Ruslar, sadece Sibiryaya yönünden değil, Hazar Denizi üzerinden de Türkistan'a girmeye çalışmışlardır. 14 Şubat 1716 tarihinde General Bekoviç Çerkasskiy'e verilen emirde, Amuderya nehrinin daha önce Hazar Denizi'ne döküldüğü yerde bir kale yapılması, Hive Hanı'nın Rus himayesine alınması için çaba sarf edilmesi ve ondan Sırderya boyunca altın aranması için izin alınması istenmiştir.⁴⁶ Ancak planlandığı gibi olmayıp keşfe katılan başta Çerkasskiy olmak üzere bütün ekip askerleri ile birlikte öldürülmüştür.⁴⁷ Başarısızlığa rağmen, keşif Türkistan'a Hazar Denizi tarafından girme yolunu açmıştır. I. Petro'nun Türkistan hanlıkları ve devletleriyle münasebetlerinde diplomatik yollara başvurması Rusya-Türkistan diplomatik münasebetlerinin gelişmesine yol açmıştır.

Çarıçe Anna İvanovna döneminde (1730-1740) Rusya'nın Türkistan yönünde askerî ve politik nüfuz genişletme faaliyetleri devam etti. XVII. asrın ortalarına doğru Moğol asıllı Cungarların⁴⁸ bozkırları rahatsız eden istilaları Kırgız - Kazakları iyice zayıflatmıştır. Cungar istilasının açtığı ağır yaralar sonucu, Kazaklar arasında birlik bozulmuş ve orduları tam manasıyla perişan olmuştur. Bu durum sebebiyle 8 Eylül 1730 yılında Küçük Cüz'ün hanı Abulhayr Han Rus hükümetine Seyitkul ve Kutlımbet isimli 2 elçi göndererek; 40.000 çadırılık nüfusuyla birlikte Rusya'nın hâkimiyetini kabul ettiğini bildirmiştir.⁴⁹ Böylece Abulhayr Han çarıçeye itaatini bildirerek Kazakların Cungarlara karşı mücadelesinde Rusya'nın desteği ve yardımını beklemiştir. **(Bkz: Resim 2)**

Beklenmeyen bu güzel haber Rus idarecilerin işine gelmiş ve bu durumu sevinçle karşılamışlardı. Zira Rus İmparatorluğu, bir damla bile kan dökmeden birkaç yüz bin kişilik nüfusu ve bu insanların yaşadıkları toprakları kendine bağlamış olacaktı. Kazakların teslim olmaları Rusya'ya güney-doğu sınırlarında güvenliği sağlama şansı verecekti. Dolayısıyla yeni kervan yolları kullanıma açılacak ve uluslararası ticaret gelişecekti. Kazaklar itaat ettikten sonra, Kazakları da kullanarak bu dönemde hâlâ kuvvetli durumda olan Cungarlar'a karşı harekete geçmek ve onların gücünü zayıflatmak mümkün olacaktı. Bununla birlikte Kazaklar;

⁴⁵ Basin, Yelagin, a.g.e., s. 13.

⁴⁶ A. Şepelev, *Materialı dlya istorii Hivinskogo pohoda 1873, C. I, Tipografiya voennogo-narodnogo upravleniya, Taşkent, 1879, s. 15.*

⁴⁷ B. Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 46.*

⁴⁸ *Kalmuklar, kendilerini Oyrat diye adlandıran bir Moğol halkının Türkçe adıdır. Bkz: Mirza Bala, Kalmuklar, İslam Ansiklopedisi, C. VI, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Eskişehir, 1997, ss. 140-142.*

⁴⁹ *Kazahsko-Ruskiye Otnoşeniya v XVI- XVIII Vekah. Sbornik Dokumentov i Materialov, İzdatelstvo Akademii Nauk Kazahskoy SSR, Alma-Ata, 1961, s. 35.*

devamlı isyan ederek hükümeti rahatsız eden Başkurlara, Karakalpaklara ve Hivelilere karşı da kullanılacaktı.⁵⁰

Anna İvanovna 19 Şubat 1731'de Kazakların kendi isteğiyle Rusya'ya bağlanması hakkında bir belge imzaladı. Bu belgeyi Tatar Mamet Tevkelev isimli bir elçi ile 30 Nisan 1731'de Kazaklara gönderdi. Elçinin vazifesi belgeyi Abulhayr Han'a götürmek ve Kazakların Rusya'ya bağlanmalarının asıl sebebini öğrenmekti.⁵¹ Tevkelev'in Kazak liderleriyle ve bilhassa Abulhayr ile yaptığı görüşmeler başarıyla sonuçlandı. Kazak lider Abulhayr Han'a elçi olarak gönderilen Tevkelev'den görüşmeler hakkında Petersburg'a gelen ilk raporda: "Kazak hanı ile Karakalpak hanı Rus hâkimiyetine girmeyi kabul ediyorlar. Böylece Aral Gölü'ne kadar olan yol bize açılmış oluyor. Kazaklara güvenmek güçse de, Abulhayr kendi memleketinin yakınında bir Rus kalesi yapılmasına müsaade ediyor. Bu bizim için büyük bir kazançtır. Burayı üs yaparak plânlarımızı gerçekleştirebiliriz"⁵² diyordu. Görüşmeler neticesinde Tevkelev, 10 Ekim 1731 tarihinde Küçük Cüz Kazakların Rus hâkimiyetini kabul ettiklerine dair resmi belgeyi imzalamıştır. Abulhayr Han'la birlikte Orta Cüzün kuzey-batı tarafındaki Semeke Han da Rusya'ya itaatini bildirdi. 1740 yılında Abılay Sultan ve Abulmambet Han ile birlikte Orta Cüzün kuzey, merkezi ve doğu bölgeleri de Rusya'ya bağlandı.⁵³

Küçük ve Orta Cüzler ile Rusya arasındaki anlaşması sonucunda Rusya, Or nehrinin Ural nehrine döküldüğü yerde bir kale yapma hakkı elde etti. Kaleler bölgede Kazaklar veya Başkurlardan birisi isyan ettiği takdirde, Rus birliklerini koruyacak, halklardan biri diğerine karşı kullanılacaktı.⁵⁴ Bununla birlikte Rus hükümeti, Ural ve Kazak bölgelerini yönetmek için bu topraklarda Orenburg merkezli bir yönetim kurmuş ve vali olarak da Neplüev'i atamıştır. Böylece, 1740-50'li yıllarda Rusya'nın Türkistan hanlıkları ile ticari ve diplomatik ilişkilerinin ağırlık merkezi Astrahan'dan Orenburg'a kaymıştır.⁵⁵

Orenburg şehri, Rusya ile Kazak bozkırları arasında bulunduğu için çok stratejik bir nokta olarak sayılmaktaydı. Şehir Kazak topraklarına çok yakın ve sakinlerin çoğunluğunu da Müslüman Tatarlar oluşturmaktaydı. Orenburg'u ziyaret eden Rus ressam V.V. Vereşagin, şehir hakkında "Orenburg diğer Rusya şehirlerinden yarım Tatar suretiyle ayrılıyor. Kazan'ı anımsatıyor. Minareleri ve camileri şehre orijinal bir görünüm veriyor"⁵⁶ şeklinde yazmaktadır. Orenburg ticaret yolunun tam ortasında bulunması dolayısıyla da Kazak-Kırgız bozkırlarını kontrol etmek amaçlı bir merkez olarak seçilmiştir.

⁵⁰ A. Levşin, *Opisaniye Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysatskih Ord i Stepey, Sanat, Almatı, 1996, s. 179-180.*

⁵¹ B. Suleymenov, V. Basin, *Kazahstan v Sostave Rossii v XVIII- načale XX Veka, İzdatelstvo "Nauka" Kazahskoy SSR, Alma-Ata, 1981, s. 39.*

⁵² Saray, a.g.m., s. 973.

⁵³ Abaşin, a.g.e., s. 38.

⁵⁴ A. Şepelev, a.g.e., s. 24-26.

⁵⁵ A. Şepelev, a.g.e., s. 29, 31.

⁵⁶ G. Hayrullin, A. Hamidullin, *Tatarı, Bilim, Almatı, 1998, s. 58.*

Kazakların Küçük ve Orta Cüzlerinin Rusya hükümdarlığını kabul etmesinden sonra bu bölgelere çok sayıda kaleler kurulmuş ve Kozakları yerleştirilmiştir. Askerî gücünü oluşturan Kozaklarıyla birlikte, bölgeye rütbeli askerler ve askerî tercüman olarak Başkurt ve Tatarlar gönderilmiştir. 1752 yılında Petropavlovsk kalesinde 914 kişi yaşıyordu. Bunların içinde Kozakları ve yerli halkla beraber Tatarlar da vardı.⁵⁷ Askerî dokümanlara göre, 1758 yılından itibaren bölgeye Kozaklarıyla beraber Başkurt-Mişer (Tatarların alt grubu) tümenleri gönderilmiştir.⁵⁸ 1858 yılındaki askerî nüfus sayımına göre, Başkurt-Mişerler'in (beraber hesaplandı) sayısı 5.590, Tatarların ise 3.921 idi. 1862 yılında bu sayı 6.095'e ve 4.168'e kadar yükselecekti. 1858-1862 yıllar arasındaki dönemde Ural-Kozak tümeninin %12'sini Tatarlar teşkil ediyordu.⁵⁹ Başkurt-Tatarların bu bölgeye yerleştirilmesinin amacı ise yerli halka Rusya hükümdarlığına bağlı olmanın gerekliliğini anlatmaktı. Bu dönemde asker ve askerî tercüman olarak gönderilen Tatarlara, Türkistan topraklarına yerleşen ilk Tatarlar demek doğru olur.

2.3. Kazak-Kırgız Bozkırlarında Tatar Din Adamlarının Siyasi Faaliyetleri

Kazakların Küçük ve Orta Cüzlerinin Rusya tabiyetini resmi olarak kabul etmeleri XVIII. yüzyılda olmuşsa da Yedisu bölgesinin bağlanması ancak XIX. yüzyılın ortalarında gerçekleşmiştir. Zira hem Yedisu bölgesi Rusya sınırlarından uzaktı hem de Rus hükümeti orada sürekli göç halinde yaşayan Kazak-Kırgız boyları hakkında detaylı bilgiye sahip değildi. Söz konusu dönemde Yedisu bölgesinin kuzeyinde Büyük Cüz Kazakları⁶⁰, güneyinde ise Kuzey Kırgız boyları⁶¹ yaşamaktaydılar. Bir tarafta kendi aralarında bitmeyen çatışmaları diğer tarafta Hokant Hanlığının baskıları Kazak-Kırgızları iyice yıpratmıştı. Rusya'dan yardım almaktan başka çare bulamayan bazı Kazak-Kırgız kabile liderleri Rus hükümetine itaatini bildirmek amacıyla elçiler göndermeye başlamışlardır. Bu durum Yedisu bölgesinin Rusya tarafından istilasını kolaylaştırmıştır. Rus hükümeti, Yedisu'ya gitmeden önce bölgeyi ve bölgedeki durumu iyice araştırmak ve öğrenmek maksadıyla bölgeye çok sayıda kâşif göndermiştir. Ayrıca yerli halka Rusya'ya bağlanmanın önemini anlatan çok sayıda tüccar, elçi, tercüman ve Müslüman din

⁵⁷ M. Morozov, *Petropavlovsk v Dorevoluytsionnih Literaturnih Istochnikah*, Tipografiya, Leningrad, 1991, s. 58.

⁵⁶ Morozov, a.g.e., s. 87.

⁵⁹ N. Bekmahanova, *Formirovaniye Mnogonatsionalnogo Naseleniya Kazahstana i Severnoy Kirgizii*, Nauka Yayınevi, Moskova, 1980, s. 135, 261.

⁶⁰ XIX. yüzyılda Uhl Cüz Kazakları on bir büyük kabileyeye bölünüyorlardı. Bunlar: Dulat, Alban, Suan, Sarı-Uysun, Srgeli, Istı, Oşaktı, Çapraştı, Çanışkılı (Katagan), Kanglı ve Calayır'dır. Geniş bilgi için bkz: V. Vostrov, M. Mukanov, *Rodoplemennoy Sostav i Rasseleniye Kazahov (Konets XIX- Naçalo XX)*, İzdatelstvo "Nauka" Kazahskoy SSR, Alma-Ata, 1968.

⁶¹ XIX. yüzyılda Yedisu bölgesinin güneyinde altı büyük göçebe Kırgız kabilesi bulunmaktadır. Bunlar: Solto, Sarıbağış, Bugu, Sayak, Çerik ve Çonbağış'tır. Geniş bilgi için bkz: S. Zakirov, *Kırgız Sancırası*, Kırgız Ansiklopedisi Yayınevi, Bişkek, 1996.

adamı tayin edilmiştir. Bu yeni siyasette baş aktör olarak daha çok din ve dil açısından yerli halka yakın olan Tatar asıllı kişiler kullanılmıştır.

Yukarıda anlatıldığı gibi, 1552 yılında Kazan Hanlığının IV. İvan tarafından yıkılmasından sonra bölgedeki bütün gayri-Hıristiyan halklara karşı din değiştirme siyaseti uygulanmaya başlanmıştır. 1713'te çıkan bir kanuna göre, altı ay içinde Tatar **mirzalarının** (şöhret sahibi ve zengin tüccarlar) hepsi Hıristiyanlık dinini kabul edecekler ve buyruğu uygulamayanların bütün malları müsadere edilecektir. Tatar zenginlerinin bir bölümü servetlerini kaybetmemek için vaftiz edilerek Ruslaşmışlardır. Büyük bölümü ise dinlerine sahip çıkarak farklı yerlere göç etmişlerdir. Bu bağlamda, 1718 yılında sadece Kazan bölgesinde bulunan 46.841 evden 10.382 ev 1719 yılında ise 19.932 ev terk edilmiştir.⁶²

I. Petro'nun ölümünden sonra 1731 yılında Hıristiyanlaştırma siyaseti güç kazanmıştır. 1740 yılında Kazan ve civar bölgelerdeki Müslümanları ve başka gayri-Hıristiyanları vaftiz etmek için "*Novokreşenskaya kontora*" (Vaftiz Komisyonu) adıyla yeni bir komisyon oluşturulmuştur. 1744-1755 yılları arasındaki dönemde komisyon Tatarlara yönelik acımasızca politikalar izlemiştir. Bu dönemde Başpiskopos Luka Kanaşevič Kazan piskoposluğunun başında bulunuyordu. Onun buyruğuyla Kazan bölgelerinden sadece birinde 536 cami ve bu camilerin himayesinde bulunan 418 mektep yıkılmıştır. ⁶³ Gün gittikçe ağırlaşan Rus siyaseti, Tatarları Rus hükümetine katlanamaz hale getirmiştir.

1762 Rus çarlığında tahta çıkan II. Katerina, Rusya İmparatorluğunun sınırlarını genişletmeyi planlıyordu. Ancak 1773 yılında zamanının en mühim iç vakalarından biri sayılan "*Pugaçev İsyanı*" ile karşılaştı. Aslen bir Don Kozağı olan Yemelyan Pugaçev, mevcut sosyal nizamdan şikâyetçi olan Rus alt tabakasını harekete geçirdi ve 1773'te büyük ölçekli bir ayaklanma başlattı. Ayaklanmanın Orenburg yakınlarında başlaması ve Başkurtların kitle halinde harekete katılması bu ayaklanmanın süratle yayılmasında en önemli etkenlerdir. Aynı zamanda İdil-Ural sahasındaki bütün gayri-Rus kavimler de kitleler halinde Pugaçev'e katılmışlardır. Zira Rusya'nın dinî siyasetinden huzursuz olan Tatarlar, hükümetin yaptıklarına karşılık vermek için bu isyanı bir fırsat olarak görmüşlerdir. Bu suretle Pugaçev isyanı Başkurt ve Kazan Türkleri için adeta bir "*Millî mücadele*" halini almıştır.⁶⁴

Katerina, başkaldırmalara son vermek ve Türkistan istilasını devam ettirmek amacıyla Rusların eski geleneksel siyasetini değiştirerek yeni ferman yayınlatmıştır. Çariçe, eski Rus siyasetinin Türkistan'a doğru ilerlenmesinde sıkıntı yaratacağını anlamış ve farklı bir politika uygulamaya mecbur kalmıştır. 17 Haziran 1773 tarihli "*Bütün dinlere hoşgörüle yaklaşılması, piskoposların gayri-Hıristiyanların dinî inançlarına ve ibadet yerlerinin açılmasına karışmalarının*

⁶² H. Gabdrahmanov, *Tatarı Drevniye i Sovremenniye İlim, Bişkek, 1993, s. 52.*

⁶³ T. Davletşin, *Sovetskiy Tatarstan, Cien Yayınevi, Kazan, 2005, s. 34, 36.*

⁶⁴ A.N. Kurat, *Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 23, S. 3-4, Temmuz-Aralık 1965, s.113.*

yasaklanması ve bu işin devlet memurlarına devredilmesi hakkında" isimli fermana göre, herkese din serbestliği tanınmış ve ibadetlerini yerine getirmek için ibadethanelerin kurulmasına izin verilmiştir. Ayrıca 1782 yılında Orenburg şehrinde Müftülük veya başka adıyla Tatarların Resmi Dinî Kurumu kurulmuştur.⁶⁵

II. Katerina'nın yeni siyasetini gerçekleştirilmek için atılan ikinci adım olarak 1758 ve 1787 yılında yayınlanan iki ferman daha vardır. Ufa ve Simbirsk Genel Valisine Baron İgelstrom'un adına 27 Kasım 1785 tarihli ve "*Kırgız kabilelerine mollaların tayin edilmesi*"⁶⁶ adlı fermana göre, özellikle Kazanlı Tatar din adamlarının Kazak-Kırgız boylarına gönderilmesi gerektiği yazılmaktaydı. 21 Nisan 1787 tarihli "*Kırgız- Kaysaklar arasında çıkan anlaşmazlık ve şikâyetlerin adaletli ve hızlı şekilde giderilmesi ile yeterli sayıda molla gönderilmesi hakkında*"⁶⁷ adlı fermanla da Kırgız-Kaysaklar⁶⁸ (Kazaklar) mollaların gönderilmesinden bahsedilmekteydi. Fermanlarda Kazak-Kırgızlara özellikle Kazanlı Tatarların tayin edilmesi gerektiğinden bahsediliyordu. Zira Rus hükümeti Kazanlı Tatarları Türkistan'da Rus ekonomisinin, kültürünün ve diplomasinin iletken ajanı olarak görüyordu. Tatar seçkinleri Yedisu halkıyla aynı dil ve dini paylaşıyorlar da siyasi düşünceleri farklıydı. O yüzden XIX. yüzyıla kadar Rus hükümeti ve Tatar elitinin menfaatleri örtüşmüştür.

Rusya'dan Türkistan'a kadar olan bozkırlarda yaşayan Kazak-Kırgızları bir araya toplamak için 1784 yılından itibaren bölgede camiler, mektepler ve kervansaraylar kurulmaya başlanmıştır. İbadethanelerin açılmasıyla birlikte hükümet, devlet hazinesinden Kur'an basılmasına bütçe ayırarak Kur'an-ı Kerim'in neşredilmesine izin vermiştir. Bu bağlamda 1797 yılında Kazak-Kırgızlar için 3600 nüsha Kur'an-ı Kerim basılmıştır.⁶⁹

Rus hükümeti kurulacak ibadethaneleri ve içindeki mektepleri konargöçer olan halkı bir araya toplama yeri olarak görüyordu. Zira bir yerde toplanan cemaate Rus hâkimiyetini anlatmak ve kabul etmeye teşvik etmek daha kolaydı. Bunu II. Katerina, Baron İgelstrom'a yazdığı mektupta şöyle açıklıyor: "*Hiç şüphemiz yoktur... Toplu ibadet yapmak için yapacağımız yerler sadece yakınlarda değil uzak sınırlarımızda yaşayanları da bir araya toplamaya ve onları kontrol etmemize sıkıyönetimden daha çok yardımcı olacaktır.*"⁷⁰

⁶⁵ Allen Frank, *Tatarskiye Mullı Sredi Kazahov I Kırgızov v XVIII- XIX Vekah, Kultura, İskusstvo Tatarskogo Naroda, İYaLİ im. G. İbragimova, Kazan, 1993, s. 127.*

⁶⁶ *Polnoe Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 Goda, C. XXII, II. Otdeleniye Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyarii, Sankt-Petersburg, 1830, s. 493.*

⁶⁷ Aynı yerde, s. 839.

⁶⁸ *Kaysaklar, Kazaklara Ruslar tarafından konulan genel bir isimdir. Bkz: A. Levşin, Opisanıye Kırgız-Kazaçih ili Kırgız-Kaysatskih Ord i Stepey, Sanat, Almatı, 1996.*

⁶⁹ M. Terentev, *Rossiya i Angliya v Sredney Azii, Tipografiya Merkuleva, Sankt-Petersburg, 1875, s. 348-349.*

⁷⁰ M. Mubarakzyanov, *Politika Rossiyskogo Pravitelstva v Otnowenii Malogo Cüza v 80-90-e gg. XVIII v. i Orenburgskiy Muftiy M. Husainov, Orenburgskoe Magometanskoe Duhovnoe Sobraniye i Duhovnoe Razvitiye Tatarskogo Naroda v Posledney Çetverti XVIII – Naçale XX vv., İstitut İstorii im. Marcani AN RT, Kazan, 2011, s. 104.*

Rusya hükümeti için Türkistan'a gönderilen din adamları ve cami inşa etme işlerinin kontrol edilmesi çok önemli idi. Bu bağlamda 1782 yılında kurulan Müftülük 1788 yılında Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi statüsüne yükseltilerek Ufa şehrine nakledilmiştir. Bu bağlamda 22 Eylül 1788 tarihinde "Rusya'da molla ve diğer Müslüman din adamlarının tayin edilmesi ve onların Ufa Ruhani Meclisinden yönetilmesi hakkında" adlı ayrı ferman yayınlanmıştır. İlk müftü olarak yıllık 1500 ruble maaşla Ahun Muhammet-can Hüseyinov (1788-1824) ve üç yardımcı atanmıştır.⁷¹

Muhammed-can Huseyinov Orenburg bölgesi Sultanay köyünde yaşayan tüccar Tatar ailesinden gelmektedir. Yüksek din eğitimini Seyit kasabası, Buhara ve Kabul medreselerinde almıştır.⁷² Ufa ve Sibirya genel valisi Baron O. İgelstrom'un tavsiyesiyle 1785 yılında Huseyinov Birinci Ahun⁷³ olarak seçilmiş ve Kazaklarla olan sorunları gidermek amacıyla "Sınır Keşfi"ne gönderilmiştir.⁷⁴ İgelstrom vali olarak atandığı dönemde (1784-1792) Kazakistan topraklarında iki yıldır devam eden Küçük Cüz lideri Sırım Datov'un millî kurtuluş mücadelesi devam ediyordu. Bu problemi ortadan kaldırmak için ciddi bir yaklaşıma ihtiyaç vardı. O yüzden bozkıra eskiden tanıdığı ve Rusya yanlısı olan Hüseyinov'u göndermeye karar vermiştir. 1785, 1786 ve 1787 yıllarında üç kere Kazak hanlarının kurultayına katılan Hüseyinov Kazak liderleriyle görüşmüştür. Rusya'ya döndükten sonra Kazak liderleriyle yazışmaya devam etmiştir. Mektuplarında Müslümanların gayrimüslim olan lidere itaat etmelerinin İslam kanunlarına aykırı olmadığını tam tersine kanunlara uygun olduğunu yazmıştır. Padişaha başkaldırmanın büyük bir günah sayılacağını yazmış ve söylemlerini Kuran ayetleriyle desteklemiştir.⁷⁵ Bozkırda büyük bir saygı gören Hüseyinov'a güvenen Kazak kabile reisleri ve hanları Kuran üzerine yemin ederek tekrar Rusya'ya itaatlerini bildirmişlerdir. Ayrıca Kazaklarda bulunan Rus esirlerin hepsi serbest bırakılmış, Orenburg ticaret yolunda gerçekleşen hırsızlık vakaları azalmıştır.⁷⁶ Böylece, XVIII.-XIX. yüzyıllarda Kazak bozkırlarında meydana gelen olayların şahidi olan Hüseyinov, Kazakistan'ın Rusya'ya bağlanmasında büyük rol oynamıştır.

Orenburg Müslüman Ruhani Meclisinin ilk müftüsü Muhammed-can Hüseyinov ölümüne kadar (1824) görevini devam ettirmiş ve Meclisin geliştirilmesine önemli katkılar sağlamıştır. Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi; Avrupa Rusya'sı, Sibir ve o dönemde Rus hâkimiyetini kabul etmiş olan Küçük ve Orta Cüzlerdeki Kazak Müslümanlarının dinî başkanlığı idi. Meclisin

⁷¹ Polnoe Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 Goda, C. XXII, II. Otdeleniye Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyarii, Sankt-Petersburg, 1830, s. 1107.

⁷² M. Mubarakzyanov, a.g.m., s. 100.

⁷³ Ahun, efendi, ulema, din adamı ifade eden bir tabirdir. Bkz: Zeki Velidi Togan, Ahund, İslam Ansiklopedisi, C. I, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Eskişehir, 1997, s. 228.

⁷⁴ Mubarakzyanov, a.g.m., s. 100.

⁷⁵ G. Sultangaliyeva, "Deyatelnost Pervogo Orenburgskogo Muftiya Muhammedcana Husainova v Kazahskoy Stepi", Orenburgskoe Magometanskoe Duhovnoe Sobraniye i Duhovnoe Razvitiye Tatarskogo Naroda v Posledney Çetverti XVIII – Naçale XX vv., Institut İstorii im. Marcani AN RT, Kazan, 2011, s. 150, 156.

⁷⁶ Mubarakzyanov, a.g.m., s. 103.

en önemli vazifesi mollalara gerekli eğitimi vermek ve onları sınavdan geçirmek idi. Sınavdan geçenlere, bozkırlarda İslam dinini öğretmeye ve dinî neşriyatı dağıtmaya hak kazandığına dair sertifika verilmekteydi. Ayrıca Kazak-Kırgızların cami kurmasına izin vermek ve sonra da bu camileri denetlemek Meclisin faaliyet alanı içerisine giriyordu.⁷⁷ OMRM'nin oluşturulmasıyla Rus hükümeti İslam'ı resmi bir din olarak kabul ederek Meclisin Rusya için Türkistan'a yönelik dış siyasette aktif rol oynayacağını umuyordu. Müslüman din adamları üzerindeki bu ciddi kontrol, onları Rus İmparatorluğunun devlet idaresinin bir elamanı (parçası) olarak gösteriyordu.

Orenburg Müslüman Ruhani Meclisinin düzenlediği sınavlarda başarılı olan mollalar, Rus hükümetinden ferman alarak bozkırlara gönderiliyordu. Bu bağlamda fermanla gelen din adamlarına "*Ukaznoy Mulla*" yani "*Fermanlı Molla*" lakabı verilmiştir. Kazak-Kırgız bozkırlarına gelen Tatar din adamları, Rusya hükümeti tarafından atanan, imparatorluğun resmi vekili olarak özel statüde idiler. Bölgeye gelen mollaların vazifesi sadece İslam dinini anlatmak ve eğitim vermek değildi. Molla, Kazak-Kırgız boyları arasında ve yerli halk ile Ruslar arasında çıkan her türlü münakaşalarda hakem görevini da yapabiliyordu. Ama bozkırlara mollaların gönderilmesinin ana amacı bölgede olup bitenler hakkında haber toplamak ve yerli halka Rusya'ya hoşgörüyle bakmayı öğretmekti.⁷⁸

Köy köy dolaşan veya camilerde din hizmeti veren fermanlı hocalar İslam dinini yaymakla birlikte yerli halkı Rusya'ya bağlanmaya teşvik ediyorlardı. Buna örnek, "*propagandacı mollalar*" arasında "*mayor*" (binbaşı) rütbesine çıkan molla Taşbulat Bekbulatov Abılay⁷⁹ Hanın oğullarını Rusya tabiiyetini kabule davet ediyordu.⁸⁰ Ayrıca Cumalarda Meclisten gelen fetvalarla mollalar, Müslümanlar için yerleşik hayata geçmenin ne kadar faydalı olduğunu anlatıyorlardı.⁸¹ Belli ki, fetvalar Rus hükümetinin katkısıyla hazırlanıyordu. Ana amaç yerli göçebe halkın yerleşik hayata geçmesinin temellerini atmaktı. Zira Rus hükümetine göre, yerleşik hayata geçenleri asimile etmek daha kolaydı.

Yedisu'nun kuzeyi Büyük Cüz Kazaklarına ait idi. Rusya'ya bağlanmadan önce bu Büyük Cüz Kazakları, kabilelere bölünmüş ve aralarında uzun süre devam eden iç savaşlar yaşanmıştı. Ayrıca bir taraftan güçlü Çin İmparatorluğu diğer taraftan ise Hokant Hanlığının baskısına dayanamayan Kazak kabile reisleri Rusya'ya sığınmayı tercih etmişlerdir. İlk defa 1818 yılında Büyük Cüz Kazakları Rus hükümetine mektup yazarak Rusya'nın tabiiyetine girmek istediklerini

⁷⁷ Frank, a.g.m., s. 127.

⁷⁸ G. Sultangaliyeva, "*Tatarskaya*" Diaspora v Konfessionalnih Svyazyah Kazahskoy Stepi (XVIII-XIX vv.), *Vestnik Evrazii*, № 4, Moskova, 2000, s. 22.

⁷⁹ Abılay Han, *Kazak Türklerinin Önderi, Orta Cüz Hanıdır*.

⁸⁰ Z. V. Togan, *Bugünkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 239.*

⁸¹ A. Burkitbaeva, *Rol Tatarskih Mull v Kazahstane (Konets XVIII-Naçalo XIX vv.), Sbornik Materialov Naučno-Praktičeskoj Konferentsii "Sistema Musulmanskogo Religioznogo Obrozavaniya u Tatar: istoriya, problemi, perspektivi", Institut İstorii AN RT, Kazan, 2005, s. 38.*

iletmişlerdir. 18 Ocak 1819 yılında Rusya'dan olumlu cevap gelince Sultan Syuk Ablayhanov ve ona bağlı 55.462 Kazak Rus hükümetine itaatini bildirmişlerdir. 1823 yılında 14 Kazak lideri daha 165.000 erkek nüfusuyla Rusya'nın tabiiyetine girmişlerdir.⁸² 1824 yılında I. Aleksandr, Büyük Cüz Kazaklarının tümünün Rusya'ya girdiğini gösteren resmi belgeyi imzalamış ve bu Kazakları ölene kadar zorunlu askerlik hizmetinden muaf tutmuştur.⁸³ Rusya'ya kendi rızasıyla giren Büyük Cüzündeki Kazak kabilelerden ilkleri Uysun, Calayır sonra Abdan, Suvanı, Şapraştı, İsti, Oşaktı ve Kanglı kabileleri idi. Cüzün en büyük kabilesi – Dulat, 1847 yılında Rusya'ya bağlanmaya karar vermiştir.⁸⁴ Böylece, Kazakların Büyük Cüzünün Rusya egemenliğine girmesi üzerine 1847 yılında Kopal kalesi kurulmuş ve Yedisu bölgesi İli nehrine kadar Batı Sibir Genel Valiliğine bağlanmıştır. 1854 yılında Verniy (Alma-Atı) kalesi inşa edildi. Çu nehrine kadarki yani Kırgızların sınırlarına kadarki Yedisu bölgesi Rusya'ya girmiş oldu.⁸⁵

XVIII. yüzyılda Tatar mollaları, Rus hükümeti ile Kazak-Kırgız liderlerinin arasında bağlayıcı bir zincir halkası olarak görülüyorlardı. Tatar dili, diplomatik yazışma ve sözlü tercüme dili olarak kullanılırdı. Ayrıca camilerde Rusya'ya bağlanmak gerektiğini anlatan fetvalar da Tatar dilinde okunurdu. Türkistan halkının yaşam tarzlarını, kültürünü araştıran etnograf Aleksandr Dobrosmslov'un dediği gibi, *Tatarlar ve Camileri, Kazak-Kırgızların Ruslara yaklaşması için önceden geçmeleri gereken bir köprü olarak sayılırdı.*⁸⁶

2.4. Tatar Tüccarların Yedisu Bölgesinin Rusya'ya Bağlanmasına Etkileri

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Yedisu'nun güneyinde altı büyük Kırgız kabilesi kendilerine ait topraklarda hayvancılıkla uğraşarak göçebe halinde yaşamaktaydılar. Solto, Sarıbağış, Bugu, Sayak, Çerik ve Çonbağış kabileleri bir taraftan kendi aralarında iç savaşlarla uğraşırken diğer taraftan Kazak boyları ve Hokant Hanlığı ile mücadele ediyorlardı. Söz konusu dönemde Rusya İmparatorluğunun Türkistan'ı istilâsı 1863 yılından sonra hız kazanmıştır. Bu durum Kırgızlarda huzursuzluk yaratmıştır. Kabile reislerinin bazıları Kırgız boylarının bir bayrak altında birleşerek Rusya'ya ve Hokant Hanlığına karşı birlikte hareket etmeleri gerektiğini savunmuştur. Bugu kabilesinden Muratalı, Balbay Batır, Tilekmat, Çon Karaç, Sarıbağış'tan Ümötaalı, Törökeldi Batır, Çargın, Syak'tan Osmon, Solto'dan Cangaraç, Maymıl vs. kabile

⁸² *Abaşın, Arapov vs., a.g.e., s. 44.*

⁸³ *Suleymenov, Basin, a.g.e., s.128.*

⁸⁴ *E. Bekmahanov, Prisoedineniye Kazahstana k Rossii, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1957, s. 133.*

⁸⁵ *Abaşın, Arapov vs., a.g.e., s. 72.*

⁸⁶ *A. Dobrosmslov, Turgayskaya Oblast, Tipo-litografya Turgayskogo Oblastnogo Pravleniya, Orenburg, 1901, s.173.*

önderleri Rusya'nın egemenliğini kabul etmeyerek Rus istilasına karşı mücadelede bulunmuşlardır.⁸⁷

Kırgız liderlerin bir kısmı ise bütün sorunların çözümünün güçlü Rusya İmparatorluğuna bağlanmakta olduğunu savunuyordu. Rusya ile diplomatik ilişki kurmak isteyen ilk Kırgız lider Sarıbağış kabilesinin önderi Tınay'ın oğlu Atake Baatır⁸⁸ dır. Atake Baatır, 1785 yılında Abdrahman Kuçakov ve Şergazi adlı iki elçinin liderlik ettiği heyetini Rusya'ya göndermiştir. Atake Baatır bu elçiler vasıtasıyla Rusya'ya iki mektup yollamıştır. Mektubun biri Sibir hükümetine, ikincisi ise bizzat II. Katerina'ya yazılmıştır. Elçilerin ana görevi Rusya'yı Doğu Türkistan ve Hindistan'la bağlayan ticaret yolunun rotasını değiştirmek idi. Önceden kervanlar Buhara üzerinden geçerek yollarını uzatmaktaydılar. Atake Baatır, kervanların Kazak-Kırgız topraklarından geçmelerini istiyordu. Böylece ticaret kervanlarının yolculuk süresi 19 gün azalacaktı. Kervanların Kırgız topraklarından geçmeleri hem Atake Baatır'a hem de Kazak liderlere büyük avantaj sağlayacaktı.

Elçi heyeti o yıl Haziran ayı başında Çüy bölgesinden çıkıp Ağustos ayında Omsk'a, 25 Aralık'ta da Sankt-Petersburg'a ulaşmıştır. Kırgız elçiliği Rus hükümeti tarafından çok iyi karşılanmıştır. Ancak elçi Abdurahman Kuçakov'un rahatsızlık geçirmesi sebebiyle elçilerin geri dönüşü gecikmiştir. 1787 yılı Ekim ayında Kazanlı tüccar Abdrahman Nurmamato'v'un ticaret kervanı hazırlanmıştır. Kervanbaşı olarak da Nurmamato'v'un yardımcısı Tatar Muslüm Agaferov görevlendirilerek Sibir iktidarından Atake Baatır'a olumlu cevap mektubu ve hediyeler götürmüştür. Agaferov, Atake Baatır'la Çüy nehrinin kıyısındaki Isık-Su adlı yerde karşılaşıp törenle mektubu teslim etmiştir. Bu durumdan çok memnun kalan Atake Baatır, süyüncü (müjde) getirdiği için Agaferov'a ayrı çadır kurdurarak, değerli hediyeler verip teşekkür etmiştir. Kırgızların âdetine göre, misafirler için koyun kesilmiş ve ikramlarda bulunulmuştur.⁸⁹

Görüldüğü üzere, Kazak-Kırgız önderleriyle dostane ilişkiler kurarak onları Rusya'nın hâkimiyetine girmeye davet etme görevi sadece Tatar din adamlarına değil aynı zamanda Türkistan'a gelen tüccarlara da verilmiştir. Türkistan'ın Rusya'ya bağlanmasına kadar Tatar tüccarları Kazak-Kırgız liderleri ile Rusya hükümeti arasında arabuluculuk faaliyetlerinde bulunmuşlardır. İki tarafı arasında mektuplar, hediyeler götürüp getirmişler ve tercümanlık yapmışlardır.

⁸⁷ T. Ömürbektegin, T. Çorotegin, *Tündük Kırgızstandın Orusyaga Karatılışı, Uçkun Matbaası, Bişkek, 1992, s. 10.*

⁸⁸ *Baatır (Batır), Kazak-Kırgızlarda kahramanlık gösteren yiğitlere verilen bir lakaptır. Bkz: M. F. Köprülü, Bahadır, İslam Ansiklopedisi, C. II, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Eskişehir, 1997, ss. 216-219).*

⁸⁹ V. Ploskih, D. Saparaliyev, *Noviye Dannıye o Pervom Kirgizskom Posolstve v Rossıyu, İzvestiya Akademii Nauk Kirgizskoy SSR, S. 2, Frunze, 1982, s. 68,70.*

Buna örnek, Tatar tüccarı Galim Yakubov, Kuzey Kırgızların Manapı⁹⁰ Ormon Niyazbek Uulu ile tümgeneral Vişnyakov arasındaki mektuplaşmanın şahidi olmuştur. 24 Ekim 1848'de Ormon Han, Vişnyakov'a Galim Yakubov ile mektup göndermiştir. Mektupta Ormon Han tümgenerale, Kaşgar Hanı Cangir Hoca'nın Çinlilere karşı Kırgız kabilelerinden yardım istediğini ama Ormon Hanın bu talebe olumsuz cevap verdiğini bildirmektedir. Bu bağlamda 31 Aralık 1847 tarihinde tümgeneral Vişnyakov Ormon Han'a tüccar Yakubov ile cevap mektubu göndererek Ormon Han'ın Rusya ile dostluk ilişkisi kurmasına çok sevindiğini bildirmiştir. Ayrıca tümgeneral, Ormon Han'a Hokant Hanlığına karşı çıkması durumunda askerî yardıma hazır olduğunu yazmaktadır.⁹¹

Rus hükümeti ile Kırgızlar arasındaki birleştirme halkası olarak Tatar Fayzulla Seyfullin de gösterilebilir. Kazan Tatarlarından olan Fayzulla Seyfullin Semipalatinsk zengini Stepan Popov'un ticaret kervanlarının yöneticisiydi. Semipalatinsk'ten çıkan Seyfullin'in ticaret kervanları Kazak bozkırlarından ve Kırgız topraklarından geçerek Kaşgar'a kadar ulaşıyordu. 1821 yılında Kaşgar'a mal götürüp oradan kâğıt getirmiştir.⁹² Kaşgar eskiden beri İpek Yolundaki en önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Çin, Rusya, Türkistan Hanlıkları ve hatta İngiltere'nin pazarlama yolu idi. Rusya'dan gelen kervanların Kaşgar'daki satışları Hokant'la karşılaştırıldığında beş kat daha karlı idi. Dolayısıyla Rus ve Tatar tüccarları Türkistan Hanlıklarından daha çok Kaşgar'a mal satmaya çalışıyorlardı. Ancak çoğu zaman kervanlar yolda Kazak-Kırgız eşkıyaları tarafından ya yağmalanırdı ya da haraç alınırdı. Seyfullin'in kervanları da aynı durumda idi. Kendisi 1823 yılında Kaşgar'dan dönerken Kırgızlara dokunmamaları için 63.845 rublelik kumaş vermiştir.⁹³ Bu olaydan sonra serbest ticaret yapmaya engel olan bu Kırgızları Rusya hâkimiyetine bağlatmaya karar vermiştir. 1823'ten sonra Fayzulla Seyfullin Rusya'nın vekili olarak sürekli Kırgızlar arasında yaşamış ve Rusya'ya itaat etmeleri gerektiğini anlatmıştır.

Tüccar Fayzulla Seyfullin Kırgızlar ve Rusya hükümeti arasında diplomatik mektuplaşmayı takip eden bir ajandı. Buna örnek: 1825 yılında Hokant Han Kuzey Kırgız kabilelerini kendine bağlamak ve onlardan vergi toplamak amacıyla Yedisu'nun güneyine 4000 asker göndermiştir. Kırgızlardan Solto ve Sarıbağış kabileleri Han'a yüklü miktar vergi vermeye mecbur kalmışlardır. Aynı yıl Kırgız topraklarında ticaret yapan Fayzulla Efendi durumu

⁹⁰ *Manap, XIX. yüzyılda Kırgız toplumunda önder, asker başı, kabile reisi olarak kullanılan bir tabirdir. Bkz: O. Karataev, S. Eraliyev, Manap maddesi, Kırgız Etnografyası Boyunça Sozduk, Biyiktik, Bişkek, 2005.*

⁹¹ *C. Toktonaliyev, Ormon Han v Nauçnih Trudah i Arhivnih Materialah, Kırgızstan Matbaası, Bişkek, 2002, s. 12-14.*

⁹² *Ç. Valihanov, Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah, C. 2, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata, 1985, s. 317.*

⁹³ *Valihanov, C. 2, a.g.e., s. 317.*

öğrenince Rusya'ya haber göndermiştir.⁹⁴ Bu olaydan, Tatar tüccarların Kazak-Kırgız topraklarında olup biteni hızlı şekilde Rus hükümetine bildirdikleri yani bölgede ajanlık faaliyeti yürüttükleri açıkça görülmektedir.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Kırgız Bugu kabilesi ile Rusya arasında yakın diplomatik ilişkiler geliştirilmiştir. 1842 yılında Kuzey Kırgız kabile reisleri bir araya gelerek Sarıbağış kabilesinin lider Ormon Niyazbek Uluu'nu Kuzey Kırgızların lideri olarak seçmişlerdir. Ormon Han'ın maksadı bağımsız Kuzey Kırgız devleti kurarak Rusya, Çin ve Hokant'a karşı birlikte hareket etmek idi. Ama Bugu kabilesi bu seçime karşı çıkarak kabile reisi Borombay Bekmurat Uluu'nu liderliğe aday göstermiştir. Bu durum iki kabile arasında uzun mücadelelere yol açmıştır. 1854 yılında Ormon Han, Bugu kabilesine düzenlediği saldırıda esir düşmüş ve öldürülmüştür. Babasının öcünü almak isteyen Ormon Han'ın oğlu Umetaalı ve askerleri Bugu kabilesine saldırılara devam etmişlerdir. Bitmeyen saldırılar sebebiyle Bugu kabilesi Issık-Göl bölgesinden Kırgızistan ile Kazakistan arasında sınır bölgesi olan Karkıra'ya kadar göç etmek zorunda kalmışlardır. Borombay, kabilesini korumak amacıyla Rusya'dan yardım istemiş ve Rusya'nın hâkimiyetini kabul ettiğini belirtmiştir.⁹⁵ 4 Eylül 1853 yılında Bugu kabilesi Batı Sibir Genel Valisi G. Gasford'a Rusya'ya kendi istekleriyle bağlandıklarını belirten bir mektup göndermiştir. Bugu kabilesi mektubunu, Tatar tüccar Tarhan⁹⁶ Fayzulla Nogayev aracılığıyla vali Gasford'a ulaştırmıştır.⁹⁷

Fayzulla Nogayev, Kasım Tatarlarından olup Kaşgar'a kadar kervan ticareti yapıyordu. Türkistan bölgesini iyi bilen Fayzulla Nogayev 1820 yılında Orenburg Askerî Valisi Essen tarafından tercüman ve E. Meendorf ile A. Negri'nin⁹⁸ Buhara elçisi olarak atanmıştır. Rusya'ya verdikleri başarılı hizmetlerinden ötürü Fayzulla ve oğulları 1828 yılında Tarhan unvanını almışlardır. 1853 yılında hükümet tarafından Rusya'nın vekili olarak Bugu kabilesine gönderilmiş, orada hem ticaret yapmış hem de kabile içindeki durumu Ruslara bildirmişlerdir.⁹⁹

Bugu kabilesi 26 Eylül 1854 tarihinde Batı Sibir Genel Valiliğinin merkezi Omsk'a bir elçi göndermiştir. Elçi grubunun başında daha önce Rusya'ya gidip gelmiş olan Şeralı'nın oğlu Kaçbek bulunuyordu. Kırgız elçiye ise Issık-Göl bölgesinden Omsk'a Fayzulla Seyfullin eşlik etmiştir. Rusya ile Kırgızlar arasındaki yazışmaların birinde Bugu kabilesinin liderleri şöyle yazmaktadır: "*Fayzulla Seyfullin'in bize yaptığı iyiliklerden söz etmeliyiz. Fayzulla Efendi Omsk'a*

⁹⁴ V. Ploskih, *Rol Tatar v Stanovlenii Kirgizsko-Rossiyskih Otnoşeniy, Tatarı v İstorii Kirgizii. Proşloe i Sovremennost, KRSU, Bişkek, 2010, s. 17.*

⁹⁵ Osmonov, a.g.e., s. 282.

⁹⁶ Tarhan (Darhan), eski ve ortaçağda devlet yönetiminde kullanılan bir unvandır. Ordu komutanı, demir savaş gereçleri yapan usta anlamına gelmektedir. Ayrıca Tarhan tabiri, kutsal, saygı değer, dokunulmaz ve herhangi bir devlet sorumluluğundan muaf olan hür adam olarak kullanılmaktaydı. Bkz: O. Karatayev, S. Eraliyev, *Tarhan maddesi, Kırgız Etnografyası Boyunça Sözdük, Biyiktik, Bişkek, 2005.*

⁹⁷ B. Camgerçinov, *Oçerki Politiçeskoj İstorii Kirgizii XIX Veka, Kırgızstan Yayınevi, Frunze, 1966, s. 30.*

⁹⁸ Geniş bilgi için bkz: E.K. Meyendorf, *Puteşestviye is Orenburga v Buharu, Nauka Yayınevi, Moskova, 1975.*

⁹⁹ Camgerçinov, a.g.e., s. 53.

kadar bizim elçilerimizin hep yanında oldu. Kendi parasıyla elçilerin ihtiyaçlarını karşıladı. Duyduğumuza göre tüccar Petr Andreeviç Pilenkov altın madalya ile ödüllendirilmiştir. Ama biz Fayzulla Seyfullin'i bu madalyaya daha layık görüyoruz. Çünkü kendisi birkaç yıldır hükümetin verdiği bütün talimatları yapıyor.”¹⁰⁰

17 Ocak 1855 yılında Kaçıbek Şeralin, Bugu kabilesinin vekili olarak Rusya hâkimiyetini kabul edeceğine dair Omsk'ta Kuran'a el basmıştır. Böylece Bugu kabilesi Kuzey Kırgızlarından Rusya'ya bağlanan ilk Kırgız kabilesi olmuştur.¹⁰¹ Kabilenin Rusya'ya bağlanmasında Fayzulla Nogayev oldukça önemli rol oynamıştır. Bugu kabilesinin önderi Borombay Buguluların Rusya itaatine girmelerinde Fayzulla Efendi'nin oldukça büyük etkisi olduğunu vurgulamıştır. Rus hükümdarlarına yazdığı mektupta durumdan şöyle bahsetmektedir: *“Eskiden beri topraklarımızda ticaret yapan Tatar Tarhan Fayzulla Nogayev ve Kazanlı Muhammed Galim Tagirov bizi Rus hâkimiyetine girmeye ikna ettiler.”¹⁰²* Diğer taraftan Batı Sibir Genel Valisi G. Gasford da 9 Mart 1855 yılında Dışişleri Bakanlığı gizli danışmanı Senyavin'a yazdığı mektubunda Nogayev'in Kırgız topraklarında bulunmasının sebebinin şu sözlerle açıkça belirtmektedir: *“Bugu kabilesindeki Kırgızların Rusya hükümetine bağlanmaları kesinleşmiştir. Gelecekte Kaşgar'la yapacağımız ticaret artacaktır. Bu işin başarıya ulaşmasında 1853 yılında Manap Borombay'ın topraklarına ajan olarak gönderdiğim Kasım Tatarı Tarhan Fayzulla Nogayev'in etkisi büyüktür.”¹⁰³*

Uzun zamandır Bugu kabilesi ile iç içe olan Fayzulla Nogayev'e Kırgız bölgesini iyi bildiği için 1858 yılında Rusya hükümeti tarafından bir görev daha verilmiştir. Söz konusu tarihte Batı Sibir valisi Gasford tarafından Bugu kabilesine oradan da Kaşgar'a Rusya'da eğitim almış Kazak araştırmacı Çokan Valihanov¹⁰⁴ gönderilmiştir. Valihanov'a eşlik etme görevi ise bölgeyi iyi bilen Fayzulla Nogayev'e verilmiştir. Valihanov Alım-Bay takma ismiyle Nogayev'in kervanına katılarak Verniy şehrinden Kaşgar'a kadar beraber gitmişlerdir. Valihanov ve Nogayev'in vazifeleri Doğu Türkistan'ın nüfusu, ticareti, siyasi ve askerî durumunu öğrenmek ve Bugu kabilesinin liderlerini bir araya toplayarak kabilenin korunması konusunu görüşmek idi.¹⁰⁵ Kervan belirlenen maksatına ulaşmış ve bir yıl sonra Narın bölgesinden geçerek Verniy şehrine dönmüştür. Ç. Valihanov Kaşgar seyahati sırasında etnografi ve tarih üzerinde çok önemli araştırmalar yapmıştır. Özellikle XIX. yüzyılın sonunda Kırgızların örf-adetleri, yemek ve kıyafet kültürü, gelenek-görenekleri, kabile yapılanması ve Manas destanı hakkında oldukça zengin

¹⁰⁰ Ploskih, a.g.e., s. 18.

¹⁰¹ Osmonov, a.g.e., s. 282.

¹⁰² Toktonaliyev, a.g.e., s. 65.

¹⁰³ Ploskih, a.g.e., s. 53.

¹⁰⁴ Çokan Çingisoviç Valihanov: (1835-1865) Kazak düşünürü, tarihçisi, etnografi ve folkloristidir. Geniş bilgi için bkz: Ç. Valihanov, Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah, C. I., Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata, 1984.

¹⁰⁵ Camgerçinov, a.g.e., s. 86.

bilgiler toplamıştır. Kaşgar gezisinden sonra Valihanov'un "*O Sostoyanii Altınşara, ili šestı vostočnih gorodov Kitayskoy provintsii Nan Lu (Maloy Buharii) (1858-1859)*" (Altışar'ın, yani Çin'in Nan Lu (Küçük Buhara) ülkesinin Doğu taraflarındaki altı şehrinin 1858-1859 yıllarındaki durumu) adlı eseri yayınlanmış ve sadece Rusya'da değil, tüm dünya çapında bilinen bir eser haline gelmiştir.¹⁰⁶

Kuzey Kırgızistan'ın Rusya İmparatorluğuna bağlanması iki dönemde gerçekleşmiştir. 1853-1860 yıllar arasındaki ilk dönemde Rusya ve Kırgızlar arasında ticari ilişkiler sağlanmış ve karşılıklı elçiler gönderilmiştir. Ayrıca bu dönemde Kırgız topraklarına keşif yapmak ve yerli halkla dostane ilişkiler kurmak amacıyla Çokan Valihanov, Semenov gibi araştırmacılar ile Fayzulla Seyfullin, Fayzulla Nogayev gibi tüccar-ajanlar gönderilmiştir. Söz konusu tarihlerde Kırgız kabilelerinin askerî güç kullanılmadan kendi isteğiyle Rusya'ya bağlanmaları istenmiştir. 1860-1863 tarihleri arasındaki dönem ise ilki gibi sakin geçmemiş, siyasi-askerî metotların kullanıldığı bir dönem olmuştur. Bu yıllarda Rusya'ya itaati kabul etmek istemeyen Çüy, Issık-Göl ve Tenir-Too'daki bazı bölgeler askerî operasyonlar ile alınmıştır. Bu bağlamda diplomatik ve savaş yoluyla olmak üzere 1868 yılına kadar Kuzey Kırgızistan Rusya'nın idaresine girmiştir. Dolayısıyla 1847 yılında Büyük Cüzün yani Güney Kazakistan'ın ve 1868 yılında Kuzey Kırgızistan'ın Rusya egemenliğine girmesiyle Yedisu bölgesinin tamamı Çarlık Rusya İmparatorluğuna bağlanmış oldu. Rusya hâkimiyetine giren yeni bölgeleri yönetmek amacıyla 11 Temmuz 1867 tarihinde Yedisu ve Sırderya bölgelerinden müteşekkil Türkistan Genel Valiliğinin Kurulması Hakkındaki Kanun çıkmış ve bölgede resmî bir idarî yapı olarak Türkistan Genel Valiliğine bağlı Yedisu Vilayeti kurulmuştur.¹⁰⁷

Türkistan Genel Valiliği'ne ilk vali General Konstantin Petroviç Fon Kaufman (1867-1882) tayin edilmiştir. Kaufman'ın bu göreve getirilmesinin bir sebebi vardı. O, son derece milliyetçi ve imparatorun hükümlerine sadık bir subaydı. Kaufman, bu görevinden önce Sankt-Petersburg'taki askerî bakanlığın müsteşarı, sonra Vilen askerî bölgesinin genelkurmay başkanı görevlerini üstlenmişti. Ayrıca Kaufman, Rusya İmparatorluğu'nun Türkistan coğrafyasındaki en güvenilir yöneticisi haline dönüşmüştür. Kaufman, Türkistan coğrafyasının genelkurmay başkanı olarak sınırsız askerî yetkilere sahip olması sebebiyle yerli halk arasında "*yarım padişah*" (yarım çar) olarak anılırdı.¹⁰⁸ Yedisu Vilayeti, Kaufman başkanlığındaki Bozkır Komisyonu tarafından hazırlanan 1867'deki Geçici İdarî Kanun ve sonrasında 1891'de çıkarılan Bozkır Kanunnamesi ile yönetilmiştir.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Geniş bilgi için bkz: Ç. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah, C. III, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata, 1985.*

¹⁰⁷ Kaufman, a.g.e., s. 12.

¹⁰⁸ D. Saparaliyev, *Sistema Upravleniya Kırgızov v Sostave Rossiyskoy İmperii (1855-1917 gg.), Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek, 2004, s. 43.*

¹⁰⁹ Kaufman, a.g.e., s. 43.

XVIII. yüzyıldan itibaren Türkistan ile yakından ilgilenmeye başlayan Rusya hükümeti, ilk önce bu topraklara keşif amaçlı “*özel vekiller*” göndermiştir. Türkistan’a gelen araştırmacı, coğrafyacı, etnografların vazifeleri bölgedeki yer altı kaynakları, toprakların verimliliği, coğrafi durumu, ticaret yolları ve nüfus sayımları gibi konuları araştırmak idi. Bununla birlikte Türkistan’a Rusya’yı temsil eden tüccarlar ve din adamları da “*ajan*” olarak gönderilmiştir. Yerli halkın Müslüman olması sebebiyle genelde dil ve din açısından akraba olan Tatar tüccarları ve din adamları bölgeye tayin edilmiştir.

İpek Yolunun geçtiği Türkistan, ticaret için çok önemli bir yer idi. Özellikle ticaretin gelişmediği konargöçer Kazak ve Kırgız toprakları, Tatar tüccarlar için oldukça kârlı bir pazar yeri olarak görülmekteydi. Tatar tüccarlar Türkistan topraklarına gelip yerli halkı, serbest ticaretlerine izin veren Rusya’ya ve Rusya hükümetine itaat etmeye davet ediyorlardı. Aynı şekilde ilk Tatar “*Fermanlı Mollalar*”ın bir bölümü, kendi gelirlerini artırmak ve otorite kazanmak için Kazak-Kırgız bölgelerine gidip hem İslam’ı hem de Rusya hükümetini anlatma faaliyeti yürütüyorlardı. Bu durum Türkistan’ın tamamının Rusya’ya bağlanmasına kadar devam etmiştir.

3. BÖLÜM: İDİL-URAL TATARLARI İLE YEDİSU HALKI ARASINDAKİ EKONOMİK İLİŞKİLER

XVII. yüzyıla kadar İdil-Ural ve Sibiryâ bölgelerinin tamamı Rus çarlığının egemenliğine girmiş ve sonrasında Türkistan ile Rusya arasındaki ticari ve sosyo-kültürel ilişkiler yoğunluk kazanmaya başlamıştır. Merkezî Rusya'dan Çin'e kadar ticari kervanlar yoğun olarak gelip gitmeye başlamış, pazarlar ve ticaret noktaları kurulmuştur. Ticaretin yoğunlaşması ve büyümesi yolların genişleyip uzamasına yol açmıştır.

Merkezî Rusya ile Türkistan arasında ulaşım dört farklı yoldan: Karayolu, Posta yolu, Demir yolu ve Nehir yolu ile sağlanırdı. Sibir bölgesi topraklarından geçen 109.000 **verst** (yaklaşık 116.194 km.) ve Türkistan topraklarından geçen 58.000 verst (yaklaşık 61.828 km.) olmak üzere toplam 178.022 km. uzunluğunda karayolu bulunmaktaydı.¹¹⁰ Karayolu, kervanların ve tekerlekli arabaların (at arabaları) geçtiği yollar ile bozkır ve dağlık yollardan oluşmaktaydı. Yolun düz ovalardan geçen kısmı tekerlek yolu idi. Çin ve Türkistan'ı birbirine bağlayan ve "tekerlek iletişim"ini sağlayan tek ve meşhur yol; Kuzey Yolu olarak bilinmekteydi. Kuzey tekerlek yolu, Tarbagatay ve Çungar Aladağları arasında bulunan Çungar Geçidi ismiyle tanınan geniş bir vadiden geçerde. Devamında, Çungar ve Tanrı Dağları sıradağları arasında yer alan İli ovasından geçerek Gulca'ya bağlanırdı.¹¹¹

Türkistan dış ticaretinde en çok, karayollarının bir dalı olan kervan yolları kullanılırdı. Ticari noktaları ve yerleşim yerlerini birbirine bağlayan Bozkır ve dağlık yollardan ise deve yüklü kervanlar geçmekteydi. Bir kervandaki deve sayısı 20'den başlayıp 200'e kadar çıkmaktaydı. Kervanın başında kervanbaşı bulunurdu. Her bir deve 16-18 **pud** (yaklaşık olarak 262-295 kg.) yük taşımaktaydı.¹¹² Türkistan'ın en yoğun kervan yolu bölgesi Hive vahası idi. Kervan yolları Hive'den başlayıp kuzey yönünde: Kazalinsk-Perov-İrgiz; güney yönünde: Aşkabat, Merv, Buhara; batı yönünde: Hazar Denizi; doğu yönünde ise Cizak ve Taşkent'e kadar uzanmaktaydı. Genel olarak Türkistan, kervan yolu bakımından zengin bir bölge idi. Sonraları kervan yolların bir bölümü posta yoluna, bir bölümü ise demir yoluna dönüşmüştür. Tren ve tekerli ulaşım araçlarının geçemediği yollar ise aynı şekilde kervan yolu olarak kullanılmıştır. Özellikle dağlık bölgelerde bulunan ve sadece develerin geçebildiği kervan yolları yoğun olarak kullanılmaya devam etmiştir.

Merkezî Rusya ile Türkistan'ın haberleşmesinde ve ticaretinde posta yolu da önemli bir yer tutmaktaydı. Türkistan sınırları içerisindeki yollar arasında bulunan Skobelev-Namangan (77.818 km.) Hokant-Hocent (132.283 km.), Hokant-Oş (221.894 km.), Hokant-Namangan

¹¹⁰ M. Czaplicka, *The Turks of Central Asia in History and at the Present Day*, Oxford, At The Clarendon Press, 1918, s. 116.

¹¹¹ Semenov-Tyanşanskiy, a.g.e., s. 562.

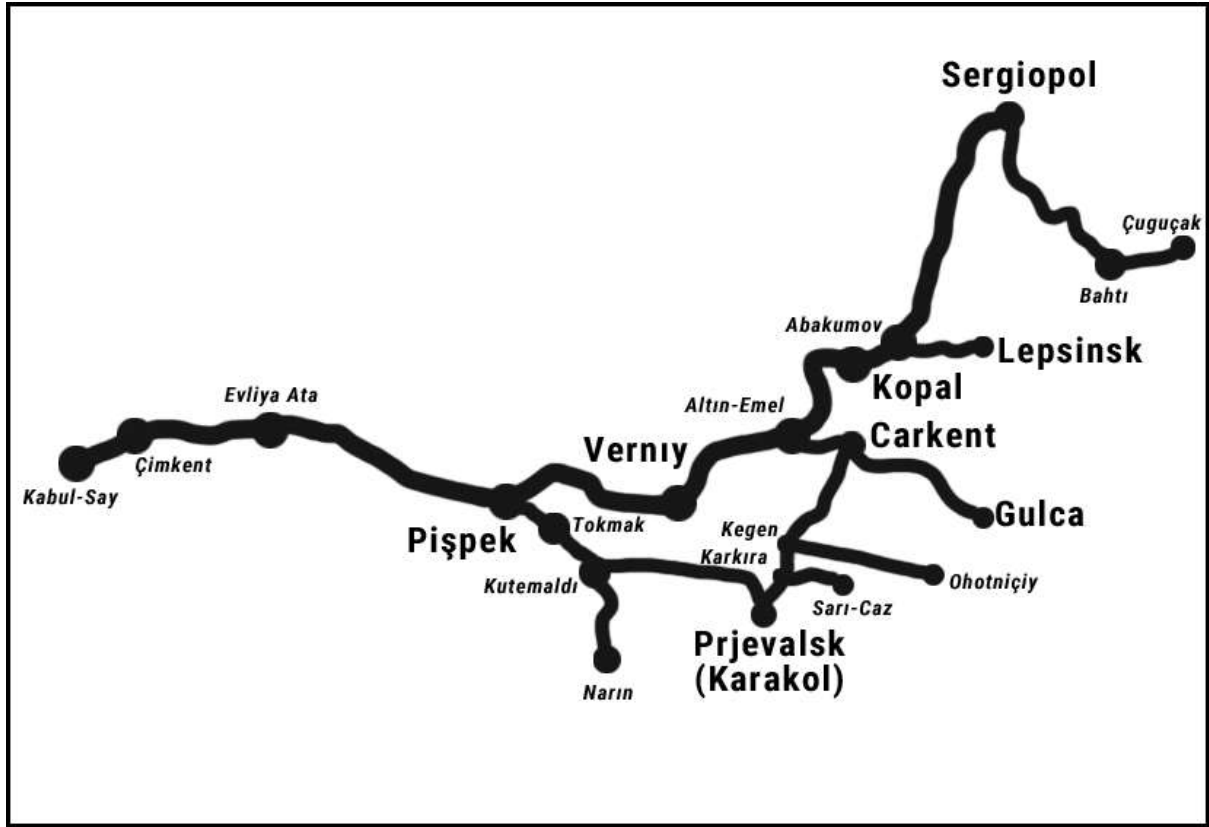
¹¹² Semenov-Tyanşanskiy, a.g.e., s. 563.

(1.109.472 km.), Andican-Oş (49.072 km.) gibi posta yolları meşhurdur.¹¹³ Yedisu'nun güney-batı ve kuzey-doğu bölgelerinden geçen ve Türkistan'ı Sibir ile bağlayan Kabul-Say-Sergiopol posta yolu Rusya'nın en uzun posta yollarından birisidir. Yol, Kabul-Say'dan Çimkent'e (64 km.), Evliya-Ata'ya (254 km.), Pişpek'e (533 km.), Verniy'e (782 km.), Kopal'a (1.163 km.) ve Sergiopol'e (1.553 km.) kadar uzanmaktadır. Söz konusu posta yolu oldukça bakımlı ve taşımacılığa uygun bir yoldur. Ancak Pişpek ve Verniy arasındaki yol kervanların zorlandığı sıkıntılı bir bölgedir. Zira Pişpek'ten Verniy şehrine ulaşmak için Korday geçidinden geçmek gerekiyor. Bu güzergâhta büyük posta yolunun uzantıları da bulunmaktadır. İlki; Pişpek'ten Tokmak'a (62 km.), oradan Boom Kanyon'undan, Çuy nehrinden ve Dolon geçidinden geçerek Kutemaldı ve son nokta olan Narın'a (335 km.) ulaşmaktadır. Ayrıca Kutemaldı'dan da ayrı bir yol çıkıp Issık-Göl'ün kuzey sahilini takip ederek Karakol'a kadar (Pişpek'ten 399 km.) gelmektedir. Karakol ise Carkent'ten gelen posta yolu ile bağlı olup aralarında 295 km. bir mesafe bulunmaktadır. Kegen istasyonu-Ohotniçiy (Avcı) yerleşim yeri (93 km.), Karkira istasyonu ve Sarı Caz istasyonları iki posta yolu uzantısı ile Karakol-Carkent posta yoluna bağlanmaktadır.

Verniy-Kopal posta yoluna Altın-Emel-Gulca (285 km.) yol uzantısı girmektedir. Yol, Verniy ve Kopal şehirlerinin tam ortasında bulunan Altın-Emel istasyondan başlayarak Carkent'e, sonra Çin sınırında yer alan Horos'a ve sonra da Gulca'ya kadar devam etmektedir. Kopal -Sergiopol posta yoluna ise Kopal'ın biraz daha kuzeyinde bulunan Abakumov istasyonu ile Lepsi şehrini bağlayan yol girmektedir. Yedisu bölgesinden geçen ve posta yolunun en son noktası olan Sergiopol de bölgenin sınırında bulunan Bahtı istasyonu ve Çin topraklarındaki Çuguçak şehrine kadar uzanan yol uzantısıyla bağlanırdı.¹¹⁴ Yani; Yedisu bölgesi diğer bölgelere göre bozkırlardan, dağ eteklerinden ve dağ tepelerinden geçen posta yolları açısından oldukça zengindir.

¹¹³ G. Krongardt, *Naseleniye Kırgızstana vo Vtoroy Polovine XIX-Naçale XX v., Bişkek, 1997, s. 76-77.*

¹¹⁴ *Semenov-Taynşanskiy, a.g.e., s. 565-566.*

Harita 3.1. Yedisu bölgesi posta yolları.¹¹⁵

Ulaşımında kullanılan bir diğer yol ise demir yoludur. Türkistan ile Merkezî Rusya arasındaki demir yolu ulaşımı Büyük Transsibir Demir Yolu (Velikaya Transsibirskaya Jezelnaya Doroga) yardımıyla sağlanmaktaydı. 1891 yılında yapımına başlanan Transsibir Demir Yolunun amacı, irili ufaklı tüm kent ve kasabaları bir ulaşım ağıyla birbirine bağlamak, aradaki iletişimi güçlendirmek, merkezî hükümetlerin kırsal bölgeler üzerindeki nüfuzunu artırmak ve Sibiry'a'nın kalkınmasını sağlamaktı. Gerçekten bu demir yolu, Rusya İmparatorluğuna hem ekonomik hem de sosyo-kültürel açıdan büyük katkılar sağlamış ve içerisinden demir yolu geçen her bölge büyük bir endüstriyel devrim yaşatmıştır.¹¹⁶ **(Bkz.: Resim 3)**

Vladivostok'tan Sankt-Petersburg'a kadar uzanan Transsibir Demir yolunun XX. yüzyılın başında altı ana hattı bulunmaktaydı. Bunlar: Samara-Zlatouzsk, Orta Sibir, Batı Sibir, Ussuriysk, Zabaykal-Manju ve Batı-Çin hatlarıdır. Türkistan ve Rusya arasındaki ulaşım ağında ise Batı Sibir Demir Yolu hattı önemli bir rol oynamaktaydı. Batı Sibir Demir Yolu hattı, Orenburg

¹¹⁵ Bölge haritaları incelenerek tarafımızdan hazırlanmıştır.

¹¹⁶ Czaplicka, a.g.e., s. 116.

bölgesinden başlayarak Tobolsk ve Perm bölgelerinden geçiyor ve “Kırgız-Kaysak Bozkırları” bölgesine ulaşıyordu.¹¹⁷

Merkezî Rusya'nın Türkistan'a demir yolu ile bağlanması fikri ilk kez 1874'te Orenburg'da düzenlenen bir toplantıda, Türkistan valisi General K. P. Kaufman tarafından ortaya atılmıştır. Kaufman'a göre, Rusya-Türkistan iletişimini sağlayacak demir yolu, eskiden beri kullanılan Orenburg-Taşkent güzergâhı üzerinde kurulmalıydı. Ancak demir yollarından sorumlu komisyon tarafından bu güzergâh değiştirilerek Kafkas'ı Türkistan'a bağlayacak bir hat oluşturulması kararlaştırılmıştır. Zira Rusya, 1880 yılında Teke Türkmenlerine karşı Ahal-Tepe saldırısını başlatmıştır. Türkmenistan bölgesine ağır askerî mühimmat sevkiyatı, Kafkasya ve Hazar Denizinden geçerek Muhaylovsk iskelesine (Krasnovodsk şehri) ulaştırılarak yapılacaktı. Askerî yükün Türkistan'ın iç bölgelerine ulaştırılması için geçilmesi gereken çöl ve kumlu topraklar vardı ve bu bölgelerde karayolunu kullanmak oldukça zordu. Bu sebepten bu güzergâhta acil bir demir yoluna ihtiyaç duyulmaktaydı. Böylece 25 Kasım 1880'de Zakaspiyskaya Voennaya Jeleznaya Doroga (Hazarötesi Askerî Demir Yolu) ismiyle bir hat inşa edilmesi resmi olarak kararlaştırılmıştır. Projeye; General M. N. Annenkov başkan, General M. Skobelev, Knyaz M. Hilkov başkan yardımcısı ve A. Yugoviç ile P. M Lessar mühendis olarak atanmışlardır.¹¹⁸

1899 yılına gelindiğinde; Zakaspiy, Buhara, Semerkand ve Fergana bölgelerini birbirine bağlayan Hazarötesi Askerî Demir Yolu tamamlanmış ve devlete teslim edilmiştir. Orta Asya Demir Yolu (Sredneaziyatskaya Jeleznaya Doroga) ismiyle kullanıma açılan yolun Krasnovodsk'tan Andican'a kadar olan hattı 2524 km. uzunluğundadır. Orta Asya hattı Rus hükümetine 79.000.000 rubleye mal olmasına rağmen zamanla büyük kazanç elde edilen bir ticaret yolu haline gelmiştir. Sadece 1909 yılında bu hat üzerinden 2.981.953 yolcu ve 69.873.364 pud (1.144.560.387 kg.) yük taşınmıştır.¹¹⁹ 16.000.000 genel gelir, 1.100.000 ruble net kazanç elde edilmiştir.¹²⁰

Türkistan'ın diğer demir yolu olan Orenburg-Taşkent hattının kurulmasına 4 Nisan 1900 yılında başlanmıştır. Yolun kuzey bölgesindeki Orenburg-Kazalinsk hattının başkanlığına mühendis A. İ. Ursati, güney bölgesindeki Taşkent-Kazalinsk hattının başkanlığına ise mühendis O. P. Vyazemskiy atanmışlardır. 1.736 km uzunluğundaki Orenburg-Taşkent demir yolu 1 Temmuz 1905'te kullanıma açılmıştır.¹²¹ Taşkent-Orenburg hattı, Yedisu bölgesi için önemli bir hatır. Zira bu hat üzerinde Taşkent'ten 156 km. uzaklıkta bulunan Arıs' istasyonu ve Yedisu'ya giden demir yolların başlangıç noktaları bulunacaktı. Burnoe istasyonuna kadar yapılan Arıs'-

¹¹⁷ A. Dmitriy-Mamonov, A. Zdzyarskiy, *Putevoditel po Velikoy Sibirskoy Jeleznoy Doroge, "Tovarişestvo Hudojestvennoy Peçati", Sankt-Petersburg, 1900, s. 139, 159.*

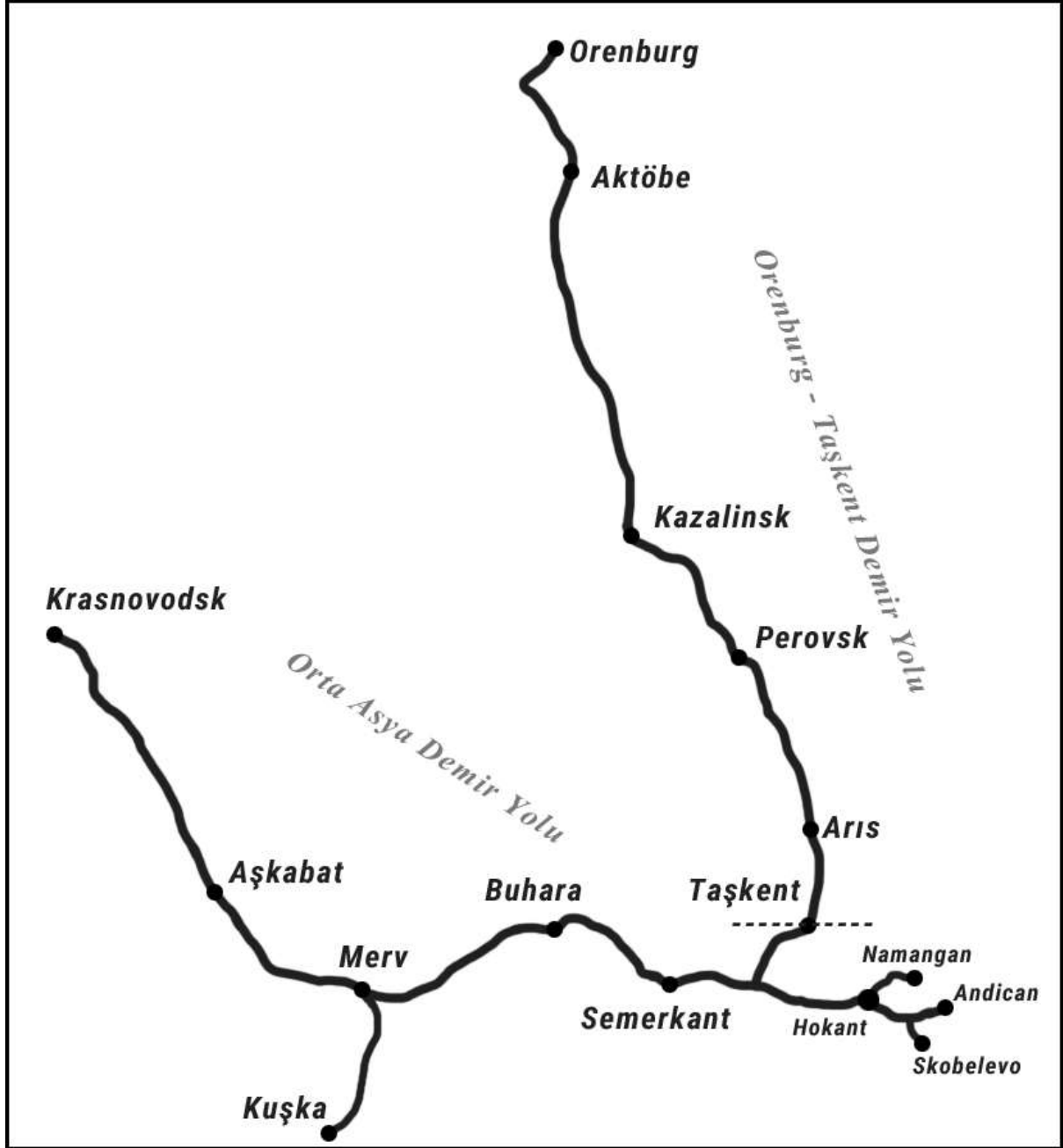
¹¹⁸ *Semenov-Tyanşanskiy, a.g.e., s. 578.*

¹¹⁹ *Semenov-Tyanşanskiy, a.g.e., s. 582.*

¹²⁰ *Togan, a.g.e., s. 278.*

¹²¹ *Semenov-Tyanşanskiy, a.g.e., s. 583.*

Verniy demir yolu hattı baş gösteren Ekim Devriminden dolayı durdurulmuş, daha sonra Sovyet zamanında yapımına devam edilmiştir.

Harita 3.2. Türkistan demir yolları.¹²²

Orenburg-Taşkent hattı kullanılarak Merkezî Rusya'dan Türkistan'a; manifatura, tuhafiyeye, demir ve şeker götürülmekteydi. 1908 yılı istatistiklerine göre, Merkezî Rusya'dan 11.800.000 pudluk (193.289.857 kg.) mal sevk edilmiştir. Türkistan'dan ise hayvan derisi, yün,

¹²² Bölge haritaları incelenerek tarafımızdan hazırlanmıştır.

post, pamuk, buğday ve pirinç getirilmekteydi. Aynı yıl Türkistan'dan Sibir ve Rusya'ya 14.500.000 pud (237.517.198 kg.) gıda ve hayvansal ürün ithal edilmiştir.¹²³ 1909'da 19.500.000 rublelik mal ve yolcu taşınmış ve 2.000.000 rubleye yakın net kazanç sağlanmıştır.¹²⁴

Rusya ulaşım yollarından birisi de akarsu veya nehir yollarıdır. Özellikle Batı Sibirya akarsular yönünden zengin bir bölgedir. Ancak sert iklimi ve yaşanan buzlanma olaylarından dolayı yılın yaklaşık 6 ayı ulaşımına müsaittir. Sadece Ob nehri üzerinde ulaşım için kullanılan mesafe 15.990 km. uzunluğundadır. Nehre ulaşımında kullanılmak üzere ilk vapur 1844 yılında indirilmiştir. Zamanla nehir yolunun önemi artmış ve 1891 yılına gelindiğinde Ob nehri üzerindeki ulaşım aracı sayısı 44'e çıkmıştır. O yıllarda nehir ticaretinin yıllık hacmi 4.000.000 rubleyi bulmaktadır.¹²⁵

Türkistan'da ise nehir yolları ikinci planda kalmış, ticaret ve haberleşmede önemli bir rol oynamamışlardır. Türkistan bölgesindeki nehir yolları Amuderya ve Sırderya nehirlerinden geçmektedir. Amuderya (1.492 km. uzunluğunda), Sırderya (1.279 km. uzunluğunda) ve İli nehirlerinin az da olsa bir kısmı Türkistan bölgesinin nehir ticaretinde kullanılmıştır.¹²⁶ Nehirler üzerindeki taşımacılık kayak ve feribotlar yardımıyla yapılmaktadır. Rusların bölgeye yerleşmeleriyle birlikte askerî malzemelerin de nehirler üzerinde taşınması amacıyla yelkenli ve buharlı gemilerin inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Orenburg'ta yapılan "I. Nikolay" isimli ilk yelkenli gemi, 10 Temmuz 1847 yılında Sırderya nehri üzerinde bulunan Raim iskelesine indirilmiştir. 1878'de Sırderya'nın filosunda 6 buharlı gemi, 10 demir mavna ve 4 feribot bulunmaktadır. 1901'den sonra Amuderya üzerinde; 6 buharlı gemi, 2 buharlı tekne, 13 mavna, 1 buharlı büyük sandal ve 2 demir kayak olmak üzere toplam 1.500.000 rublelik filo bulunmaktadır.¹²⁷

Yedisu'da bulunan Balkaş Gölü ve İli nehri üzerinde gemi taşımacılığına ilk adımı 1854 yılında Rus tüccar Kuznetsov atmıştır. Kuznetsov, Verniy civarında bulunan askerler ve Kozakları göçmenler için buğday taşımaya hedeflemiştir. Planına göre, Karkıra'dan alınan 131.044 kg.lık gıda İli yerleşim yerine kadar sevk edilecekti. Bu amaçla Balkaş Gölü'nün kuzeyindeki Bertış iskelesinde "Aziz Nikolay" isimli yelkenli gemi inşa edilmiştir. Söz konusu gemiyle Balkaş Gölü ve sonrasında İli nehri üzerinde planlanan sevkiyat gerçekleşmiştir. Ancak sonrasında Verniy bölgesindeki buğday hasatında yaşanan bolluktan dolayı göçmenlerin buğday ithalatına ihtiyacı kalmamış ve Kuznetsov'un gemisi Bertış iskelesinde işlevsiz kalmıştır. Bu durumun sonucu olarak Balkaş Gölü ve İli nehri üzerindeki gemi taşımacılığı planları

¹²³ *Semenov-Tyanşanskiy, a.g.e., s. 584.*

¹²⁴ *Togan, a.g.e., s. 278.*

¹²⁵ *Sibir i Transaziatskiy Jelezniy Put, Tipografya V. Kirşbauma, d. M-va Finansov, na Dvorts. Ploş, Sankt-Petersburg, 1891, s. 22, 25.*

¹²⁶ *Czaplicka, a.g.e., s. 116*

¹²⁷ *Semenov-Tyanşanskiy, a.g.e., s. 569-570.*

olumsuz sonuçlanmış ve zamanla sadece kayıkların ve balıkçı teknelerinin bulunduğu bir nehir haline gelmiştir.¹²⁸ Zaten Sibir Demir Yolunun kurulmasıyla birlikte nehirler taşımacılıkta önemlerini yitirerek tarım arazilerini sulamada kullanılmaya başlanmışlardır. Zira Türkistan'a yoğun olarak yerleşen göçmenler tarafından bozkır, çöl ve otlakların tarım arazilerine dönüştürülmesiyle söz konusu nehirlerden elde edilecek suya olan ihtiyaç artmıştır.

Merkezî Rusya ile Türkistan arasındaki iletişimi sağlayan yollar üzerinde köyler, ticari kasabalar kurulmaya başlamıştır. Özellikle Rusya'yı Kırgız-Kazak bozkırlarına bağlayan Astrahan, Uralsk, Orenburg, Orsk, Troitsk, Petropavlovsk ve Semipalatinsk şehirlerine büyük önem verilmiştir. Zira bu şehirler Türkistan'a giden yol üzerindeydi ve Merkezî Rusya'nın Türkistan'a uzanan köprüsü gibiydi. Burada köyler kurulmuş ve yerli halkın dilini anlayan ticaret erbabı bölgeye yerleştirilmiştir. Buna örnek, 13 Mart 1744 yılında hem ticari hem de dini birleştirme merkezi olan, Orenburg'a bağlı **Kargalı** kasabası diğer adıyla Seyit kasabası kurulmuştur. Buraya Türkistan ile ticaret yapmak için 200 Kazan Tatar ailesi yerleştirilmiştir. Bu aileler vergiden muaf tutulmuş, inandıkları İslam dinini yaşamaları kısıtlanmamış ve ailelere ibadet yerleri kurma hakkı tanınmıştır. Kargalı'ya yerleşen Tatar ailelere 8 Ağustos 1745 yılında belirlenen araziler karşılıksız dağıtılmış, askerlikten muaf tutulmuş, fabrika kurma, işçi çalıştırma ve serbest ticaret yapma hakkı tanınmıştır.¹²⁹ Bu şartlar Kargalı'ya gelen Tatar tüccarların çoğalmasına ve kasabanın kısa sırada büyümesine ve önemli bir ticaret merkezine dönüşmesine yol açmıştır. Dolayısıyla Kargalı Kazak bozkırlarına açılan büyük bir kapı olmuştur.

Kargalı kasabasının gelişmesi sonucunda Türkistan bölgesine gidip gelen ticaret kervanlarının sayısı oldukça artmıştır. Ticareti yapılan ürünlerin başında; hayvan ve hayvansal ürünler, yün, kürk, kıl, ispirto, ekmek ve bal gelmekte idi. Rusya'dan Yedisu'ya sömürge malları (kahve, şeker, baharat vs.), tuhafiye ve fabrika ürünleri; demir, çelik ve dökme demir; cam, porselen, kil, çanak, çömlek; ayakkabı, işlenmiş deri; ev kimyasalları; tarım aletleri ve makineleri getirilirdi. Sibiry'a'dan taze ve tuzlanmış balık, çam fıstığı, orman meyveleri ve mantar konserveleri, katran, reçine ve kürk ürünleri gelirdi. Türkistan'dan Rusya'ya ise pamuk, kurutulmuş meyveler, yerli kumaşlar ve yerli ev gereçleri götürülürdü.¹³⁰

Kervanların başında genelde Tatar kervan sahipleri ya da zengin Rus tüccarların Tatar kervan yöneticileri bulunurlardı. Türk dillerinden biri olan Tatarca, Türkistan'da yaşayan halklarının dillerine çok benzediği için Tatarca'yı bilen kişiler Türkistan'da daha rahat hareket ediyordu. Zira 1776 yılında II. Katerina tarafından Tatarlara serbest ticaret yapma imkânı

¹²⁸ Semenov-Tyanşanskiy, a.g.e., s. 573-574.

¹²⁹ D. Denisov, *O Roli Ahunov Do Uçerejdeniya Orenburgskogo Magometanskogo Duhovnogho Sobraniya (Na primere Yujnogo Urala), Duhovnoe Sobraniye i Duhovnoe Razvitiye Tatarskogo Naroda v posledney Çetverti XVIII- Naçale XX vv., Institut İstorii im. Marcani AN RT, Kazan, 2011, s. 44.*

¹³⁰ *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1902 God, s. 25.*

verildikten sonra Tatar tüccarlar Türkistan halkıyla yapılan ticarete birtakım özel ayrıcalıklara sahip olduklarından dolayı daha fazla mal getirip satmaya başlamışlardır. Türkistan pazarına din ve dil akrabalıkları sayesinde rahatça giren Tatarlar, Ruslarla Türkistan arasında aracılık yapmışlardır. Tatarların bu durumundan memnun olan Rusya'daki zengin tüccarlar çoğu zaman Türkistan'a gitmektense, Tatar yardımcılarını gönderiyorlardı. Mesela, Çin (Mancu) hükümetinin 1768 yılından itibaren Sincan'da Rus mallarının satılmasına yasak getirmesine rağmen Rus tüccarlar Tatar yardımcılarını Andican, Buhara ve Taşkent tüccarlarının kılığına girdirerek bölgeye göndermeye devam ediyorlardı.¹³¹

Ticaret kervanları Kazak-Kırgız bozkırlarını geçerek Doğu Türkistan'a, Buhara'ya kadar geliyorlardı. Türkistan'a gelen Rus seyyah defterinde, "*Kalabalık içinde Kaşgarlıların esmer yüzlerinin arasında Farsların, Hintlerin, İdil Tatarlarının, Çingenelerin, Ermenilerin ve Yahudilerin yüzleri görünüp kayboluyorlar.*" diye not düşerek, Tatarların Doğu Türkistan'a kadar geldiklerini ispatlamaktadır.¹³² 1811 yılında Kazan Tatarı Abulgazi Omarov (Gumarov) 110.000 ruble değerinde kervanı Doğu Türkistan'a göndermiştir. Kervana, Kırgız topraklarından geçip Gulca, Kaşgar, Hokant ve Buhara'ya giden yolları keşfetme görevi verilmiştir.¹³³ Doğu Türkistan aslında tüccarlar ve Rusya hükümeti için o kadar çok önemli değildi. Onların ana amacı; Çin, Hindistan ve Afganistan'a açılan ticaret yollarını keşfetmek idi. Bu hedefleri için Kazak-Kırgız bölgeleri köprübaşı olarak kullanılacaktı.

1812 yılında beş Tatar tüccar; Abdülman Yusupov, Safar Kurbanbakiyev, Mustafa Kulmametşihov, Baki Avazov kervanlarıyla beraber yola koyularak Kırgızların "*Bugu*" boyunun topraklarına kadar gelip, onların Şeralı ve Şapak isimli beyleri tarafından ilgiyle karşılanmışlardır. Ama sonra Issık-Göl ve Üç-Turfan arasındaki bölgenin civarında konargöçer yaşayan Kırgız "*Sayak*" kabilesi tarafından sanki "*borçluymuş gibi*" yağmalanmışlardır. Yağmalanan malların arasında giyim-kuşam, işlenmiş deriler, ev aletleri, kap-kacak, süs eşyaları, aynalar gibi malların var olduğu ve hepsinin 5.692 tilki değerinde olduğu söylenmekteydi. Fakat Sibir generali Glazenap yardımıyla tüccarların zararları ödenmiştir. Aynı tüccarların 321.000 rublelik kervanı bir yıl sonra Binbaşı Starkov komutasındaki Don-Kazak askerlerinin koruması altında Kırgız-Kazak bozkırlarından geçerek Kaşgar'a doğru yol almışlardır. Rusya'ya dönen kervan Türkistan'dan 1.000.000 ruble değerinde "*Asya malları*" getirmiştir.¹³⁴

Tatar tüccarları bazen böyle olağanüstü durumlarla karşılaşsalar da yapılan ticaretten yüklü miktarda gelir elde ettikleri için kervanlarını bölgeye göndermeye devam ediyorlardı. Kervanlarla beraber Kırgız topraklarına hem değerli, hem de ucuz ve kalitesiz eşyalar geliyordu.

¹³¹ D. Saparaliyev, *Vzaimootnoşeniya Kirgizskogo Naroda s Russkim i Sosednimi Narodami v XVIII v., İlim, Bişkek, 1995, s. 140.*

¹³² Yu. Bessonov, V. Yakuboviç, *Po Vnutrenney Azii, Geografizdat, Moskova, 1947, s. 14.*

¹³³ A. Yarkov, *Tatarı i Başkırı v Kirgızstane, KRSU, Bişkek, 1996, s. 12.*

¹³⁴ V. Ploskih, *U İstokov Drujbi, Kirgızstan, Frunze, 1972, s. 67.*

Tatar tüccarlar, zenginlere mücevherat ve işlenmiş deri eşyalar satıyorlardı. Yerli halka ise; basma, **nanka** (genelde sarı renkli kalın iplikten yapılmış pamuklu kumaş), **mitkal** (pamuklu kumaş çeşidi) gibi basit kumaşların yanı sıra ayna, küpe, yüzük ve benzeri basit eşyalar satılırdı. Bölgede özellikle demir eşyalar ve yumuşak deriler değerli sayılırdı. Karşılık olarak boğalar, koyunlar, tilki ve ağaç sansarı kürkleri alınırdı. Tüccarların kârları çok yüksekti. Çünkü bir ruble değerinde bir **arşın** (0,71 m.) kırmızı çuha üç koyuna, yedi kuruş değerinde on arşın (7,1 m.) mitkal, **sarja** (ipekli kumaş türü) veya nanka bir koyuna değiştirilirdi.¹³⁵

Kırgız bölgelerinden toplanan hayvanın bir kısmı Petropavlovsk'a kadar, ikincisi Merkezî Rusya'ya, Kazan'a ve sonra Moskova'ya kadar getirilirdi.¹³⁶ Sadece II. Katerina zamanında Tatar tüccarlar vasıtasıyla Rusya'nın Türkistan'a olan ihracatı 6 kat artmıştır. I. Aleksandr tahta çıktığı zaman 1801 yılından itibaren Tatar tüccarların kervanlarının ticaret hacmi artık 1.000.000 rubleye kadar çıkıyordu.¹³⁷ Rusya ile Türkistan arasındaki ticaret hacmi 1840-1850 yılları arasında yıllık 1.400.000 ruble, 1857'de 9.900.000 ruble, 1860'da 13.000.000 ve 1867'de 30.000.000 ruble idi.¹³⁸ Dolayısıyla on yıl içinde (1857-1867) ticaret hacmi yaklaşık %200 artmıştır.

Gelip geçen tüccarlar için kervansaraylar ve ticaret noktaları kuruluyordu. Gün gittikçe bu yerler büyük pazarlara dönüşmüş ve ticaret yolları üzerindeki önemli noktaları oluşturmuşlardı. Tatar tüccarlar da zamanla bu ticaret noktalarına yakın yerlere yerleşerek ticari Tatar mahalleleri kurmuşlardır. Bu mahalleler zamanla büyük kasabalara dönmüşler ve Rusya'nın Türkistan'ı istila ettiği süreçte artık "*Tatar slobodası*" yani "Tatar kasabası" adını alacak büyüklüğe ulaşmışlardır. Ak-Su kalesindeki bu Tatar kasabalarından biri hakkında Issık-Göl'e gelen N. Severtsev de bahsetmektedir. Kasaba 1865 yılında Dunganların Çin hükümetine karşı ayaklanmasıyla birlikte çıkan karışıklığı kontrol etmek amacıyla Çin-Rusya sınırına kurulmuştur. Severtsev'in raporuna göre, başından sonuna kadar hemen her köşede halkın ihtiyaçlarına göre üretim yapan değişik imalathanelerin bulunduğu bir kasabadır.¹³⁹ Yani Tatar esnaflar bu kasabalara yerleşmişlerdir. Daha önce başka yerlerden getirilen ürünler artık bu bölgede üretilmektedir.

Tatar tüccarlar, Rusya'dan Kazak-Kırgız zenginlerine kaliteli ve değerli eşya getirmenin yanı sıra çoğu zaman kalitesiz ürünleri de getirmekteydi. Ucuz ve renkli kumaş çeşitleri, süs eşyaları ve ev aletleri getirip olukça iyi fiyatlardan satıyorlardı. Ancak Tatarların getirdiği demir eşyalar çok değerliydi. Ticaret ve değiş tokuş köylerde yapılırdı. Zira Kırgızlar Türkistan'ın

¹³⁵ K. Cunuşev, *Ekonomičeskiye Predposilki Vozniknoveniya Tovernogo Hozyaystva v Dorevoljutsionnoy Kirgizii, İzdatelstvo AN Kirgizskoy SSR, Frunze, 1962, s. 29.*

¹³⁶ Cunuşev, a.g.e., s. 30.

¹³⁷ Yarkov, a.g.e., s. 12.

¹³⁸ A. Camankarayev, *Razvitiye Torgovli v Kirgizii v Kontse XIX - Naçale XX vv., İlim, Frunze, 1965, s. 25-26.*

¹³⁹ N. Severtsev, *Puteşestviya po Turkestanskomu krayu i issledovaniya gornoy strani Tyan-Şanya, İmperatorskoe Russkoe Geografičeskoe Obşestvo, Sankt-Petersburg, 1873, s. 148.*

Kaşgar, Gulca, Oş, Hokant gibi önemli ticaret merkezlerine çok yakın yaşamalarına rağmen bir şeyler almak için merkeze gitmezlerdi. Tüccarlar da bu durumdan ötürü mallarını satabilmek için yerli halkın yaşadığı köylere gelirlerdi.¹⁴⁰ Bunu Yedisu bölgesine gelen mühendis-tarım uzmanı E. E. Skornyakov Rus Coğrafi Kurumu genel toplantısında “Göç sırasında Kırgızların hayvan sürülerinin peşinden gelen kurtlar gibi, Tatarlar ve Sartlar da Kırgızların peşine düşüyorlar. Eskiden bu tüccarlar dağınık şekilde Kırgız köylerinde yaşarlardı. Sonra yavaş yavaş Issık-Göl vadisinin merkezinde posta istasyonuna yakın bir yerde toplandılar. Önce küçük bir pazar yeri kurdular. Sonra bu Pazar yeri, yıllık 50.000 ruble hacimli Yedisu’nun en büyük panayırına (yarmarka) dönüştü”¹⁴¹ şeklinde anlatıyordu.

3.1 Yedisu’nun Ekonomik Gelişiminde Panayırların Rolü

Yedisu bölgesi, ticari faaliyetler bakımından diğer Türkistan bölgelerinden farklı bir konuma sahipti. Yedisu, Çin ve Merkezî Rusya’ya yakındı fakat Fergana, Semerkant gibi iç bölgelere uzaktı ve bu bölgelere ulaşım zordu. Bu sebepten bu bölgelerle çok fazla ticari ilişkisi yoktu. Yedisu’dan Fergana’ya ara sıra koyun gönderilir, karşılığında ise pamuk, kumaş, yorgan, kurutulmuş meyve gibi ürünler getirilirdi. Yedisu bölgesi ile Çin arasındaki ticaret ise oldukça büyük bir öneme sahipti. Çin’den çay, kâğıt, porselen çanak çömlek gibi ürünler gelmekteydi. Gelen ürünlerden küçük bir bölümü Yedisu’da kalır, büyük bir bölümü ise Merkezî Rusya’ya gönderilmek üzere kuzeye yani Sibir Demir Yolu’na sevk edilirdi. Merkezî Rusya’dan Çin’e ise kumaş, mum, gazyağı, şeker, kibrit, demir ürünleri vs. gönderilmekteydi. Yedisu’da yapılan hayvan ve hayvansal ürünlerin ticareti tamamen Tatar ve Sartların ellerindeydi. Tüccarlar son baharda Kazak-Kırgız kabileleriyle birlikte kışlaklara gider ve kışı orada geçirirlerdi.¹⁴² Yerli halkın kış boyu ihtiyaç duyduğu ürünler hayvanlarla değiş-tokuş edilerek satılırdı. Hayvanlarını küçük ürünler karşılığında tüccarlara veren yerli halk bu ticaretten çok büyük zarar ederdi. Bu durum bölgede Kazak-Kırgızların kendi ürünlerini kendilerinin satabileceği “seyyar panayır”ların kurulması ihtiyacını doğurmuştur. Panayırların kurulmasının ana sebebi Kazak-Kırgızları küçük seyyar satıcılarla değiş-tokuş yaparak zarar etmekten kurtarmaktır. Ayrıca, Rusya’da üretilen malların göçmenler aracılığıyla bölge halkına satmak ve karşılığında Yedisu’da yetiştirilen hayvan ve hayvansal ürünleri satın almak da sebeplerinin biridir.

Panayırlar, ilkbahar-yaz ve sonbahar dönemi panayırları olarak ikiye ayrılıyor ve yılın belirli dönemlerinde açılıyorlardı. İlk panayır 1 Nisan’da olmak üzere sırasıyla açılan panayırlar

¹⁴⁰ Valihanov, a.g.e., II, s. 34.

¹⁴¹ D. Yung (Ed.), *Sibirskiy Torgovo-Promıshlenny Egegodnik 1914-1915, Tipog. AO “Argus”, T-va “Trud”, Sankt-Petersburg, 1915, s. 374.*

¹⁴² Semenov-Tyan-Şanskiy, a.g.e., s. 546.

15 Kasım'a kadar devam ediyordu. Carkent kazasındaki Çuşunay (Şuşunay) panayırını İlkbahar sezonunda açılan ilk panayırdı ve 1 Nisan - 10 Mayıs tarihleri arasında hizmet vermekteydi. Sonbaharda kurulan ve yılın en son panayırını olan Prjevalsk panayırını ise 1 Ekim - 15 Kasım tarihleri arasında açtı. Kış mevsiminde bölgenin soğuk iklimi ve karla kaplı, geçit vermez yolları dolayısıyla panayırlar kurulmazdı.¹⁴³

Panayır ticareti, ilkbahar ve yaz dönemlerinde Kopal, Lepsi ve Carkent kazalarında yoğunlaşırdı. Sonbahar panayırları ise genelde Prjevalsk, Pişpek ve Verniy kazalarında açılırdı. Araştırma yapılırken tespit edildiği kaynaklara göre, Yedisu bölgesinin farklı yerlerinde belirli zamanlarda hizmet veren toplam yaklaşık 14 panayır sadece Yedisu'da değil Rusya ve Türkistan'da da oldukça meşhurdu. Değişik yerlerde açılan bu panayırlar bölge ekonomisinin gelişmesine oldukça büyük katkılar sağlamaktaydı. Ayrıca yine bu panayırlar; uzak dağlar ve bozkırda yaşayan göçebe halkın ticarete nakit para kullanmaya alışmasını sağlamıştır. Bu sayede yerli halk arasından da tüccar sınıfı çıkmıştır.

Harita 3.3. Yedisu bölgesinde panayırlar (1885-1915).¹⁴⁴

¹⁴³ Camankarayev, a.g.e., s. 63.

¹⁴⁴ Yedisu Bölgesi haritaları incelenerek tarafımızdan hazırlanmıştır.

İlkbahar-yaz dönemi panayırları arasında ticaretin en yoğun yapıldığı panayırlar; Kopal kazasında açılan Gavrilovka, Poputny, Bekturgan ve Almalı adlı panayırlardı. Poputny panayırı, Poputny kasabasına yakın bir yerde 20 Mayıs-20 Haziran tarihleri arasında açık bulunmaktaydı. 1902 yılındaki verilere göre, söz konusu tarihte panayıra gelen tüccarlar tarafından 73.030 rublelik ürün satışı gerçekleşmiştir. Yerli halk ise toplam 150.000 ruble değerinde 74.119 koyun, 1.623 büyük baş hayvan, 138 at ve 1.174 civarında post satmıştır. Almalı panayırı, 15 Nisan'dan 1 Mayıs'a kadar çalışmaktaydı. 1902 yılı verilerine göre, Almalı'ya satılmak üzere toplam 21.650 rublelik mal getirilmiştir. Ayrıca toplam 14.780 ruble değerinde hayvan satışı gerçekleşmiştir.¹⁴⁵

Carkent kazasındaki Çuşanay (1 Nisan-10 Mayıs) ve Karkıra panayırlarında ticaret daha çok ilkbaharda yapılırdı. Karkıra panayırı, Yedisu'nun en büyük panayırı olarak ilk defa 23 Ocak 1893 yılında açılmıştır. İlk açıldığı yıl, 15 Mayıs - 15 Haziran tarihleri arasında açık kalmış, 1898 yılına gelindiğinde ise 15 Haziran - 15 Ağustos tarihleri arasında kurulmuştur.¹⁴⁶ Karkıra veya Karkara vadisi Carkent ve Prjevalsk kazaları arasında yer alan bir bölge idi. Dağlar arasında yüksek bir yerde bulunan bu bölge kışın yoğun karla, yazın ise bol çimen ve yeşillikle kaplıydı. Yazın burası Kazak-Kırgızlar'ın hayvanlarını otlatması için önemli bir yer idi. Bu sebepten yayla olarak kullanılırdı. Bundan dolayı yazın Karkıra çok kalabalıktı. Bu durumu gören tüccarlar Karkıra bölgesini panayır bölgesi olarak seçmişlerdir.

Karkıra panayırına Akmola, Semipalatinsk Tatar tüccarları, Hokant, Kaşgar tüccarları, yerli tüccarlar ve Çin'den gelen tüccarlar katılırdı. Seyyah ve araştırmacı V. P. Semenov-Tyan-Şanskiy'e göre, panayırın merkezi iki saflık ahşaptan yapılan tezgâh zincirlerden ve civarında çok sayıda çadırlardan oluşuyordu. Yerli halk hayvan, yün ve post getirir, tüccarlar ise göçebe hayatta kullanılan kap-kaçak, kumaş gibi ürünler satardı.¹⁴⁷ Panayırın açılmasıyla birlikte Karkıra vadisine geçici posta işletmesi, seyyar hastane ve veteriner kliniği kurulurdu.

Panayırın açılmasının ana amacı Rusya, Sırderya, Semipalatinsk ve Akmola bölgesinin küçük ve büyükbaş hayvan ihtiyacını gidermek idi. İlk panayır 1892 yılında deneme amacıyla açılmış ve başarılı olduğu gözlenmiştir. Kazak ve Kırgızlardan toplam 243.000 ruble değerinde hayvan ve 22.000 ruble değerinde hayvansal ürün satın alınmıştır.¹⁴⁸ Bu durum, Kazak-Kırgızları panayırlara yoğun olarak katılmaya teşvik etmiştir. Aşağıdaki tabloda görüleceği gibi, 1893 yılında Karkıra panayırında toplam 55.000 hayvan satılmış ve 1915 yılında bu rakam 78.000'e yükselmiştir.¹⁴⁹

¹⁴⁵ *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1902 God*, s. 26.

¹⁴⁶ P. Rummyantsev, *Uezdi Jetisu, Calın Baspası, Almatı, 2000*, s. 154.

¹⁴⁷ *Semenov-Tyan-Şanskiy, a.g.e., s. 767.*

¹⁴⁸ *Camankarayev, a.g.e., s. 58.*

¹⁴⁹ *Camankarayev, a.g.e., s. 60.*

Tablo 3.1. Karkıra panayırında yıllara göre satılan hayvan miktarı.

Yıl	Koyun ve Keçiler	Atlar	Büyükbaş Hayvanlar	Toplam Hayvan Miktarı
1893	50.000	2.000	3.000	55.000
1895	30.000	2.000	1.000	33.000
1897	65.000	4.000	4.000	73.000
1899	36.000	3.000	7.000	46.000
1902	67.000	3.000	6.000	76.000
1913	10.000	Bilgi yok	3.000	13.000
1915	Bilgi yok	Bilgi yok	Bilgi yok	78.000

Kaynak: A. Camankarayev, *Razvitiye torgovli v Kirgizii v kontse XIX - načale XX vv.*, s. 60.

Karkıra panayırında dönen ticarete özellikle hayvansal ürünler ve yün ticareti önemli bir yer tutmaktaydı. Hatta zamanla canlı hayvan ticareti azalmış yerini yün ticareti almıştır. Bunun sebebi ise, XX. yüzyılın başında Rusya'da tekstil sanayiinin hızla gelişmesi ve hammaddeye olan ihtiyaçtır. Kazak-Kırgızlar tarafından 1893 yılında 14.000 pud (229.327 kg.) yün satılırken bu sayı 1913'e gelindiğinde 29.000 pud'a (475.034 kg.) çıkmıştır. Satın alınan yünler genelde Rusya'ya gönderilirdi. Yedisu bölgesi içinde de az sayıda yerli tüccar yün ticareti için Karkıra'ya gelir ve yün satın alırdı. Örneğin, Tokmak'taki Tatar Yauşev kardeşler, Karkıra panayırına sadece yün almak için gelirlerdi. 1902 yılında Tokmak içinde pazarlamak amacıyla yaklaşık 48.000 kilo yün satın almışlardır.¹⁵⁰

Karkıra panayırının yıllık ticaret hacmi 1893 yılında 435.000 ruble iken 22 yıl içinde bu rakam oldukça büyük değişiklik göstererek 1915 yılında 996.000 rubleye kadar çıkmıştır. 1893 yılında panayırın resmi açılışında 70 tezgâh bulunuyordu. 1905 yılına gelindiğinde ise 250 tezgâh, 95 açık tezgâh, 20 çayhane ve mantı hane, 33 ekme fırını, 12 çeşitli atölye ve yün satılan 100 çadır kurulmuştur. Ayrıca önceden dönemsel kurulan bu işletmeler artık kalıcı hale gelmişlerdi.¹⁵¹ Karkıra panayırını Yedisu'da ticaretin artmasını sağlayan başlıca yerlerden biri idi. Panayır, bölge halkını ticaret yapmaya teşvik etmenin yanı sıra, yeni ürünler üretmeye ve yeni meslekler edindirmeye kapı aralamıştır.

Lepsi kazasında ise Narınkol-Sergiopol ve Bahtı adlı iki panayır bulunmaktaydı. Narınkol-Sergiopol panayırını 1 Mayıs 1885'te Sergiopol kasabasından¹⁵² 9 km. uzaklıktaki bir noktada açılmıştır. 1 Mayıs -15 Haziran arasında devam eden panayırın ana amacı Akmola bölgesinin hayvan ihtiyacını karşılamaktı. Burada genelde kumaş, kürk, at ve koyun satılırdı. Panayıra başta Petropavlovsk, Lepsi, Sergiopol, Semipalatinsk ve Zaysan tüccarları olmak üzere yaklaşık 80 tüccar gelirdi.¹⁵³ 1902 yılında panayıra getirilen 28.600 rublelik malın tamamı

¹⁵⁰ Camankarayev, a.g.e., s. 60-61.

¹⁵¹ Camankarayev, a.g.e., s. 61-62.

¹⁵² Sergiopol, Kazakistan Cumhuriyetinin Mamırsu kasabasıdır.

¹⁵³ Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1892 God, Tipografya Semireçenskogo Oblastnogo Pravleniya, Verniy, 1893, s. 91.

satılmış veya hayvanla değiş tokuş edilmiştir. Yerli halk toplam değeri 84.850 ruble olan 22.750 koyun, 580 büyük baş hayvan ve 105 at satmıştır.¹⁵⁴

Sonbahar panayırı ise Prjevalsk ve Pişpek kazalarında açılırdı. Prjevalsk kazasında açılan Atbaşı ve Narın panayırı oldukça meşhurdu. Atbaşı panayırı, 1883 yılında Atbaşı nehri kıyılarında 15 Eylül-15 Ekim tarihleri arasında açık kalmak şartıyla kurulmuştur. Atbaşı panayırının açılma amacı; Rusya ve Doğu Türkistan arasındaki ticareti canlandırmak, hayvan ve hayvansal ürünler satın almak ve Merkezî Tanrı Dağları halkını ticaretin içine çekmek idi. Atbaşı, Fergana vadisine ve Kaşgar'a giden yolların birleşiminde bulunduğundan dolayı panayır yeri olarak özellikle seçilmiştir. Yedisu'daki panayırlardan Atbaşı panayırı, ticaret hacmi olarak en son sıradaydı. Panayırın yıllık ticaret hacmi her yıl değişiyordu. Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere 1887 yılı Atbaşı panayırının ticari açıdan en verimli yılıdır ve rakam 331.000 rubleye ulaşmaktadır. 1889 yılına gelindiğinde ise bu rakam 23.000 rubleye kadar düşmüştür.¹⁵⁵

Tablo 3.2. Atbaşı panayırının yıllık ticaret hacmi (ruble olarak).

Tüccarların Geldikleri Yerler	Yıllık Ticaret Hacmi						
	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889
Yedisu Bölgesi (Tokmak, Karakol, Narın)	82.000	100.000	Bilgi yok	88.000	97.000	30.000	3.000
Fergana Bölgesi (Andican, Oş, Margelan, Namangan, Hokant)	23.000	98.000	Bilgi yok	80.000	99.000	108.000	15.000
Kaşgar	38.000	60.000	Bilgi yok	44.000	135.000	84.000	5.000
Toplam	143.000	258.000	-	212.000	331.000	222.000	23.000

Kaynak: A. Camankarayev, *Razvitiye torgovli v Kirgizii v kontse XIX - načale XX vv., s. 57.*

Panayırların yıllık ticaret hacimlerinin düşmesi, panayıra gelen tüccarların sayısının azalmasıyla doğru orantılıdır. Örneğin, 1886 yılında Kaşgar ve Fergana bölgesinden gelen tüccar sayısı 178 iken, 1889 yılında Atbaşı panayırına sadece 40 tüccar gelmiştir.¹⁵⁶ XIX. yüzyılın sonuna doğru önceden sadece ticaret yapmak için kısa süreliğine gelen tüccarın bir bölümü bölgeye yerleşip, yerli ticareti geliştirmeye ve çarşı, pazar kültürü oluşturmaya başlamışlardır. Bu bağlamda, zamanla panayırların yerini pazarlar almış, dışarıdan gelen tüccarlara çok fazla ihtiyaç duyulmamaya başlanmıştır.

¹⁵⁴ *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1902 God, s. 26.*

¹⁵⁵ *Camankarayev, a.g.e., s. 57.*

¹⁵⁶ *Camankarayev, a.g.e., s. 56.*

Atbaşı'na yıl boyu ticaret yapmak amacıyla ilk olarak Tatar tüccarlar yerleşmiştir. 1902 yılı istatistiklerine göre, Atbaşı'nda 16 erkek ve 8 kadın olmak üzere toplam 24 Tatar yaşamaktaydı.¹⁵⁷ 1906 yılında ise bu sayı 52'ye yükseldi. Bunlardan, 22'si erkek 17'si kadın olmak üzere 39 tüccar, 6'sı erkek 7'si kadın olmak üzere 13 çiftçi vardı.¹⁵⁸ Atbaşı köyünün muhtarı olarak da Tatar Sabit Ahun Muhammed Karimov tayin edilmiştir.¹⁵⁹ Eskiden sadece panayır olarak bilinen Atbaşı zamanla tüccarlar köyüne dönüşmüştür. 1 Ocak 1913 tarihi verilerine göre, Atbaşı'nda yıllık 270.000 ruble hacimli 143 ticarethane çalışıyordu.¹⁶⁰

Prjevalsk panayırlarından biri Narın¹⁶¹ bölgesinde kurulmuştu. Özbek ve Tatar tüccarlar zamanla bu topraklara yerleşerek panayırları ticaret köyüne dönüştürmüşlerdir. Yeni yol boyunca Yedisu'dan Fergana'ya kadar seyahat eden A. Sokolov, Narın kalesinin batı tarafında Kırgızlarla ticaret yapan Tatarların ve Sartların yaşadıkları küçük bir köy ya da ticari yerin var olduğunu söylemektedir.¹⁶² 1902 yılında Yusup İsmailov isimli Tatar asıllı muhtarın¹⁶³ yönettiği Narın'da 40 erkek ve 29 kadın olmak üzere toplam 69 Tatar yaşamaktaydı. Bunlardan 30 erkek ve 29 kadın olmak üzere **meşanin** (küçük ev sahipleri, tüccarlar ve zanaatkarların dâhil olduğu küçük burjuva sınıfı) idi.¹⁶⁴ 1906 yılında Narın'da yaşayan Tatarların sayısı 93'e ulaştı. Burada 62 Tatar ticaret yaparak, 31 Tatar ise çiftçilikle uğraşarak geçimlerini sağlıyorlardı.¹⁶⁵

Panayırlar, sadece merkezden uzaktaki bozkır ve dağlık yerlere değil büyük şehirlere de kurulmaktaydı. Buna örnek, Verniy, Karakol, Pişpek ve Tokmak gibi büyük şehir merkezlerinde organize edilen mevsimlik panayırlar verilebilir. Verniy panayırları yılda iki defa olmak üzere 20 Nisan-1 Haziran ve 14 Eylül- 10 Ekim tarihleri arasında açılmaktaydı. Prjevalsk panayırları ise ilk defa 1898'de açılmıştır. Sonbahar panayırları olarak isimlendiren panayır, 1 Ekim - 15 Kasım tarihleri arasında çalışmaktaydı. 1905'te açılan Pişpek panayırları, ilkbahar panayırları olarak 15 Nisan-1 Haziran tarihleri arasında faaliyet göstermekteydi. Tokmak panayırları ise 1906 yılından beri 1 Haziran - 15 Temmuz tarihleri arasındaki dönemde açık olup yaz panayırları kabul edilmekteydi.¹⁶⁶ Bu panayırlar yerli tüccarlar için değil tamamen Rusya'dan gelen tüccarlar için açılmıştır. Kurulan bu panayırlar genelde diğer panayırlara göre daha sakın geçerdi. Çünkü artık buralarda ticaret oldukça gelişmiş durumdaydı. Şehirlerde düzenli ticaretin güçlenmesiyle bu

¹⁵⁷ *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1902 God, s. 98.*

¹⁵⁸ *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1906 God, Tipografya Semireçenskogo Oblastnogo Pravleniya, Verniy, 1907, s. 155-156.*

¹⁵⁹ *Adres-Kalendar Slujaşih v Semireçenskoy Oblasti na 1898 god, Tipo-Litografya M.YU. Ovsyanogo, Verniy, 1898, s. 39.*

¹⁶⁰ *Nedzvitskiy, a.g.e., s. 142-143.*

¹⁶¹ *Narın Bölgesi, Kırgızistan'ın güney-doğusunda yer alan geniş bir bölgedir. Yüzölçümü 45.200 km² olan bölge, doğuda Issık-Göl, kuzeyde Çüy, batıda Oş ve Calalabad, güneyde Çin ile sınırlıdır. Geniş bilgi için bkz.: Ü. Asanov, Kırgızstandın Geografyası, Mamlekettik Til cana Entsiklopediya Borboru, Bişkek, 2004.*

¹⁶² *A. Sokolov, Toguz-Torau, Tipografya Semireçenskogo Oblastnogo Pravleniya, Verniy, 1908, s. 22-23.*

¹⁶³ *Adres-Kalendar Slujaşih v Semireçenskoy Oblasti na 1898 god, s. 39.*

¹⁶⁴ *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1902 God, s. 98, 106.*

¹⁶⁵ *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1906 God, s. 155-156.*

¹⁶⁶ *Camankarayev, a.g.e., s. 63.*

panayırların önemleri azalıyordu. Zamanla yıllık ticaret hacmi seviyesi de düşüyordu. Örneğin, 1910 yılında Pişpek panayırının ticaret hacmi 200.000 ruble¹⁶⁷ iken, 1912 yılında bu rakam 23.000 rubleye düşmüştür.¹⁶⁸ Tokmak panayırı da 1907'den sonra artık ilk açıldığı gibi "canlı" değildi. 1910 yılında panayırının ticaret hacmi 200.000 ruble¹⁶⁹ iken, 1913 yılına geldiğinde bu rakam 100.000 rubleye kadar düşmüştür.¹⁷⁰

Panayırlar Yedisu ticaretinde nakit para kullanılması yolunda atılan ilk adım idi. Geleneksel ticaret, genelde takas, değiş-tokuş yöntemi ile yapılır ve göçebelerin yerleşik mekânlara giderek kendi ürünlerini ihtiyacı olan mallarla değiştirmeleriyle gerçekleşirdi.¹⁷¹ XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Yedisu'da çoğunlukla Tatar ve Sart tüccarlar vasıtasıyla kurulan panayırlar, ticarete nakit para kullanılması alışkanlığını kazandırmak konusunda "kilit taşı" görevi görmüşlerdir. Zira panayırlar vasıtasıyla Kazak ve Kırgızların ticarete ilgileri artmış, Kazakistan ve Kırgızistan'da üretim ve ticaret kültürünün oluşmasının yolu açılmıştır. 1894 yılında ticaret daha çok değiş tokuş şeklinde yapılırken, 1904 yılına gelindiğinde ticaret tamamen nakit parayla yapılmaktaydı.¹⁷²

Yedisu panayırları sadece Türkistan'da değil Rusya ve Çin'de de bilinirdi. Karkıra, Atbaşı, v.s. gibi meşhur panayırlara değişik bölgelerden binlerce tüccar gelirdi. Panayıra gelen Kervanlar birçok ürünün yanı sıra değişik yemek çeşitleri ve ev eşyaları getirirlerdi. Ayrıca bu kervanlarla bölgeye değişik kültür ve adetler de gelirdi. Yerli halk yetiştirdiği hayvanları, hayvan kürklerini v.s. panayırlarda satar ve panayıra gelen tüccarlar aracılığıyla dünyada olup bitenlerden haberdar olur ve yeni kültürlerle tanışırlardı.

3.2. Yedisu Ticaretinde Sabit Pazar Kültürünün Oluşması ve Tatar Tüccarların Aile Şirketleri

Yerli tüccarların çoğalması ve ticaretin oturması sonucunda yılın 1-2 ayında faaliyet gösteren geçici panayırların yerini sabit pazarlar almıştır. Sabit pazarların belli bir zamanda değil sürekli açık olmasından dolayı hem halka hem tüccarlara kolaylık sağlanmıştır. Pazarlar genelde ticaret yollarının önemli noktalarında ve kalabalık yerleşim yerlerinde; Verniy, Lepsi, Carkent, Pişpek, Tokmak, Karakol gibi büyük merkezlerde kurulmuştur. Genelde şehir merkezine kurulan pazarlar, hem küçük tezgâhlardan hem de büyük dükkânlar ve ticaret evlerinden oluşmaktaydı. Yedisu bölgesinin genelinde 1 Ocak 1903 yılında 7.860.937 rublelik

¹⁶⁷ *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1910 God, Tipografiya Semireçenskago Oblastnogo Pravleniya, Verniy, 1911, s. 70.*

¹⁶⁸ *Camankarayev, a.g.e., s. 65.*

¹⁶⁹ *Camankarayev, a.g.e., s. 65.*

¹⁷⁰ *Nedzvitskiy, a.g.e., s. 125.*

¹⁷¹ *Kurmangaliyeva Ercilasun, a.g.t., s. 70.*

¹⁷² *Camankarayev, a.g.e., s. 62.*

hacmiyle 3.068 kayıtlı ticarethane bulunmaktaydı.¹⁷³ Ticaretin gelişmesiyle birlikte bu sayı, 1 Ocak 1907 yılına 22.742.418 rubleye yükselmiş ve 4416 ticarethane faaliyetini göstermiştir.¹⁷⁴ Yedisu İstatistik Komitesinin üye sekreteri V. Nedzvitskiy'nin 1913 yılında hazırladığı rapora göre, Yedisu genelinde 16.337.000 ruble ticaret hacmiyle 4589 ticarethane çalışmaktaydı.¹⁷⁵

Tablo 3.3. V. Nedzvitskiy'e göre Yedisu kazalarındaki ticarethane miktarı ve yıllık ticaret hacmi (1913).

Kazalar	Ticarethaneler	Yıllık Ticaret Hacmi (ruble olarak)
Verniy	1.550	6.747.000
Lepsi	500	2.740.000
Kopal	428	2.235.000
Prjevalsk	894	1.714.000
Pişpek	742	1.643.000
Carkent	576	1.605.000
Genel Toplam	4.690	16.684.000

Kaynak: Nedzvitskiy, *Administrativnoe ustroystvo, osedliye punktı i koçeviye volosti semireçenskoy oblasti*, s. 26-199.

Yukardaki tabloya bakılırsa, Yedisu bölgesinin en büyük yıllık ticaret hacmi Verniy kazasında ait olduğu görülmektedir. Kazada 6.747.000 ruble ticaret hacimli 1.550 farklı ticarethane işletilmekteydi. Bu ticarethanelerin çoğu Yedisu Vilayetindeki ticaretin en yoğun yapıldığı yer **Verniy** şehrinde bulunmaktaydı. Verniy şehri Yedisu bölgesinin merkezinde ve en kalabalık yerleşim yeri olduğu için bölgenin en büyük ticarethaneleri, ürün depoları, fabrikalar ve bankalar burada bulunurdu. 1894 yılında Verniy kazasının yıllık ticaret hacmi 371.624 ruble idi.¹⁷⁶ 1913 yılı verilerine göre ise, toplam 6.000.000 ruble ticaret hacmiyle 850 farklı ticarethanenin faaliyet gösterdiği bir yer idi.¹⁷⁷

Verniy kazası ticaretinin başında genelde Rus, Özbek ve Tatar tüccarlar bulunmaktaydı. Aşağıdaki tabloda görüleceği gibi, 1902 yılında Verniy şehrinde 19 erkek, 22 kadın olmak üzere toplam 41 büyük Tatar tüccar, 568 erkek, 518 kadın olmak üzere 1.086 küçük tüccar ile toprak sahibi ve 135 çiftçi var idi.¹⁷⁸

¹⁷³ *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1902 God*, s. 25-26.

¹⁷⁴ *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1906 God*, s. 70.

¹⁷⁵ Nedzvitskiy, *a.g.e.*, s. 26-199.

¹⁷⁶ F. Sultanova, *Evolyuetsiya Torgovogo Predprinimatelstva v Semireçenskoy Oblasti Kazahstana v kontse XIX- načale XX v.*, *Yaroslavskiy Pedagogičeskiy Vestnik*, № 2, C. 1, 2012, s. 66.

¹⁷⁷ Nedzvitskiy, *a.g.e.*, s. 26.

¹⁷⁸ *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1902 God*, s. 100-102.

Tablo 3.4. Yedisu Bölgesi Tatar tüccarlarının bölgelere göre dağılımı (1902).

Yer	Büyük Tüccarlar		Burjuva Sınıfı		Çiftçiler	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Verniy Şehri	19	22	568	518	75	60
Verniy Kazası	38	43	704	641	170	173
Kopal Şehri	21	22	706	530	6	4
Kopal Kazası	24	25	862	670	220	191
Lepsi Şehri	22	25	724	744	-	-
Lepsi Kazası	51	37	881	887	117	64
Pişpek Şehri	15	10	57	51	49	42
Pişpek Kazası	29	24	108	89	177	11
Prjevalsk Şehri	22	20	200	183	85	50
Prjevalsk Kazası	27	22	254	229	103	70
Carkent Şehri	9	4	264	246	-	-
Carkent Kazası	15	13	270	253	45	36
Yedisu Bölgesi Genelinde	184	164	3.079	2.769	832	645

Kaynak: *Obzor Semireçenskoj Oblasti za 1902 God, s. 100-102.*

Aşağıdaki tabloya göre, 1907 yılına gelindiğinde ise Verniy şehrinde Tatar asıllı tüccarların sayısı 70'e, küçük tüccarlar ile toprak sahiplerinin 1.029'a ve çiftçinin 429'a kadar yükselmiştir.¹⁷⁹

Tablo 3.5. Yedisu Bölgesi Tatar tüccarlarının bölgelere göre dağılımı (1907).

Yer	Büyük Tüccarlar		Burjuva sınıfı		Çiftçiler	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Verniy Şehri	44	26	524	505	212	217
Verniy Kazası	3	2	136	136		
Kopal Şehri	28	25	698	682	10	12
Kopal Kazası	2	3	277	239	233	206
Lepsi Şehri	29	25	824	757	-	-
Lepsi Kazası	32	22	240	238	43	64
Pişpek Şehri	39	22	100	97	130	106
Pişpek Kazası	10	12	82	64	82	70
Prjevalsk Şehri	49	38	383	366	121	104
Prjevalsk Kazası	2	-	93	87	45	41
Carkent	4	2	301	303	200	205

¹⁷⁹ *Obzor Semireçenskoj Oblasti za 1907 God, s. 135-136.*

Şehri						
Carkent Kazası	7	26	37	41	173	131
Yedisu Bölgesi Genelinde	205	184	3.695	3.515	1.338	1.198

Kaynak: *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1907 God, s. 135-136.*

Yedisu ekonomisinde sabit pazar yerlerinin payının artmasıyla paralel büyük yerli tüccarlar da işlerini büyütürük ticaret evleri açmaya başladılar. “*Ticaret evleri*” sadece ürünlerin satıldığı dükkânlar değil, aynı zamanda fabrika ve değirmen gibi işletmelerin yönetim merkezi görevi gören bir nevi şirket merkezi idi. Bu ticaret evleri günümüzdeki holding sisteminin yalın bir örneğidir. Bu şirketler genelde sahiplerinin aile fertleri tarafından kurulmuştu ve aile şirketi gibi faaliyet göstermekteydi. 1900’den sonra ortaya çıkan “*Abdullin Kardeşler*”, “*Kayıpov Kardeşler*” ve “*Hasanov Kardeşler*” adlı aile şirketler bunlara örnektir.¹⁸⁰ Bu şirketler Tatar asıllı ailelere ait olup, Yedisu Müslümanlarının kurduğu ilk ticari aile şirketleri sayılmaktadırlar.

Aşağıdaki tabloda arşiv ve yazılı kaynaklarından tespit edildiği Tatar aile şirketlerinin listesi verilmiştir.

Tablo 3.6. Yedisu bölgesindeki Tatar asıllı tüccarların şirketleri (1900-1913).

Şirketin Adı	Şirketin Bulunduğu Şehir	Kuruluş Yılı	Şirketin Ana Kurucuları	Mağazalarda Satılan Ürünler
“Gabdulvaliyev ve Oğulları”	Verniy	1908	İshak Gabdulvaliyev	Mobilya, dikiş makinaları, züccaciye, giyim, ayakkabı, tuhafiyeye, manifatura, altın ve gümüş, hırdavat, parfüm, kürk
“Tazetdinov, Suleymanov ve İbragimovlar”	Verniy, Karakol	Yıllıklarda 1913’ten sonra görülmektedir.	Z. Tazetdinov, Fatih Suleymanov, Ahtyaş (Ahtyam) İbragimov	Daktilolar, züccaciye, giyim, ayakkabı, tuhafiyeye, kırtasye, manifatura, altın ve gümüş, bakkaliye, hırdavat, parfüm, kürk, saat, deri, av malzemeleri ve silah. Kereste fabrikası.

¹⁸⁰ F. Romanov (Ed.), *Sibirskiy Torgovo-Promışlenny Kalendar na 1900 g. (7 yıl), III. Bölüm, Parovaya Tipo Litografya P. İ. Makuşina, Tomsk 1900, s. 137-138.*

“Kayıpov Kardeşler”	Verniy, Kopal	Yıllıklarda 1900’den sonra görülmektedir.	-	Manifatura, bakkaliye, deri. Hayvan ticareti
“Hamitov Kardeşler”	Verniy	Yıllıklarda 1913’den sonra görülmektedir.	-	Eczane, tuhafiyeye, altın ve gümüş, ayakkabı, hırdavat, çay ve şeker
“Hasanov Kardeşler”	Lepsi	Yıllıklarda 1900’den sonra görülmektedir.	Muhametcan Husain oğlu Hasanov	-
“M.G.S. Oğulları ile ve K”	Carkent	Yıllıklarda 1913’den sonra görülmektedir.	Muhamet Galiy Salihov	Tuhafiyeye, ayakkabı, dikiş makineleri, çanak çömlek, saraciye
“Musina ve Ortakları”	Kopal	Yıllıklarda 1913’ten sonra görülmektedir.	-	Tuhafiyeye, ayakkabı, hazır elbise, çanak çömlek, hırdavat, oyuncak, gazyağı, unlu mamulleri
“Ya(k)uşev Kardeşler”	Tokmak	Yıllıklarda 1913’ten sonra görülmektedir.	Valiy Yakuşev	Asya malları, manifatura, hayvansal ürünler. Pamuk fabrikası
“Abduvaliyev Kardeşler”	Karakol	Yıllıklarda 1913’ten sonra görülmektedir.	Hamza Abduvaliyev, Ahmetgaliy Abduvaliyev	Tuhafiyeye, manifatura. Hayvan ticareti. Deri ve bağırsak temizleme fabrikası
“İdrisov Kardeşler”	Karakol	Yıllıklarda 1913’ten sonra görülmektedir.	Safa İdrisov	Tuhafiyeye, ayakkabı, hırdavat, oyuncak, gazyağı, tütün
“Rafikov Kardeşler”	Karakol	Yıllıklarda 1913’ten sonra görülmektedir.	Valiulla Rafikov, A. Rafikov	Manifatura, kürk ürünleri, atkı, çay ve şeker. Hayvan ticareti
“Abdullin Kardeşler”	Karakol	Yıllıklarda 1900’den sonra görülmektedir.	D. Abdullin, A. Abdullin	Demir ürünleri, yün, saç

Yedisu'daki aile şirketlerinin kurucularından biri büyük tüccar İshak (İskak) Abdul Valiyev (Gabdulvaliyev) dir. İshak Efendi 1843¹⁸¹ yılında Myaçkara köyünde dünyaya gelmiştir. Kendisinin söylediğine göre, ilkokul eğitimi almıştır ve okuma yazma bilmektedir. Ancak Arap harfleriyle yazdıklarını tercümanlar zorla okuyabiliyordu.¹⁸² Burada, İshak Efendinin zar zor okuma yazma öğrenip eğitime devam etmediği anlaşılmaktadır.

1871 yılından beri Kazan, Nijniy Novgorod, Semipalatinsk ve Verniy şehirleri arasında ticaret yapan Gabdulvaliyev 1878 yılında eşi Bibi Hadiça ile birlikte Vyatka vilayetindeki Mojari köyünden Verniy şehrine yerleşmeye karar vermiştir.¹⁸³ Tüccar Gabdulvaliyev çok geçmeden Verniy ticaretinin büyük kısmını eline almayı başarmıştır. Kendisine ve oğullarına ait çok sayıda ticarethenede mobilya, dikiş makineleri, mutfak gereçleri, ayakkabı, giyim, baş giyimler, altın ve gümüş malzemeler gibi çok sayıda ürünün toptan ve perakende satışı yapılmaktaydı.¹⁸⁴ İshak Gabdulvaliyev Verniy tüccarları arasında tanınan ilk 5 büyük tüccardan biridir. Ticaretinin yıllık hacmi 1906 yılında 400.000 ruble iken, 1907 yılında bu rakam 730.000 rubleye yükselmiştir.¹⁸⁵

1 Temmuz 1908 yılında İshak Efendiye ve ailesine ait bütün şirketler bir araya toplanarak resmi ismi "*Gabdulvaliyev ve Oğulları*" olan bir şirket kurulmuştur.¹⁸⁶ Bu şirket Yedisu bölgesindeki ilk aile şirketlerinden biri denilebilir. Aile şirketi denilmesinin sebebi, şirketin içinde sadece İshak Efendi ve oğullarının değil aynı zamanda eşi ve damatlarının da söz sahibi olmasıdır. Gabdulvaliyev'in, 4 oğlu (Mulla Muhammed Yusuf, Mulla Gabdul Kuddus, Mulla Gabdulhak ve Mulla Gabdrauf) ve 4 kızı (Galima Banu, Sagadat Banu, Fatiha Banu ve Gulşat Banu) olmak üzere toplam 8 çocuğu vardı.¹⁸⁷ Kızlarının eşleri de tüccar sınıfındandı ve hepsi tüccarlık karyerlerine İshak Efendi'nin ticarethanelerinde başlamışlardır. Galima'nın eşi Sadık Rafikov, Sagadat'ın eşi Abdulla Gabitov, Fatiha'nın eşi Zaynetdin Tazetdinov ve Gulşa'nın eşi Nazip Suleymanov bir şirket çatısı altında toplanmışlardır. **(Bkz.: Resim 4)** İshak Gabdulvaliyev'in 6 Mart 1911 yılında 68 yaşında akciğer rahatsızlığından vefat etmesinden¹⁸⁸ sonra şirketin başına oğlu Kuddus geçmiştir.

¹⁸¹ İshak Gabdulvaliyevin akrabası R. Abdulvaliyev'in kitabında İshak Efendinin doğum tarihi 1939 olarak geçmektedir. Geniş bilgi için bkz: R. Abdulvaliyev, *Hamza iz Maçkarı, Ded Çingiza*, "DAMU" Yayınevi, Bişkek, 2013.

¹⁸² N. Buketova, *Vernenskiye İstorii, Elnur, Almatı, 2011, s. 189.*

¹⁸³ Buketova, a.g.e., s. 189.

¹⁸⁴ D. Yung (Ed.), *Sibirskiy Torgovo-Promışlenny Ejevodnik 1913 God, Tipografya T-va "Naş Vek", Sankt-Petersburg, 1913, s. 134-138.*

¹⁸⁵ *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1907 God, s. 62.*

¹⁸⁶ "*Gabdulvaliyev ve Oğulları*" adlı şirketin çalışanlarının birlikte çektiği bir fotoğrafın üzerinde "Bu şirket, 1871'den beri faaliyet göstermektedir" diye yazmaktadır. Ancak bu tarihte İshak Gabdulvaliyev henüz Verniy şehrine taşınmıştı ve Vyatka vilayetinde ikamet etmekteydi. Dolayısıyla Verniy şehrinde böyle bir şirketin kurulması mümkün değildir. Muhtemelen 1871 tarihi İshak Efendinin genel olarak ticaret ile uğraşmaya başladığı bir tarihtir. Verniy'daki "*Gabdulvaliyev ve Oğulları*" adlı aile şirketinin resmi kurulma tarihi ise 1908'dir.

¹⁸⁷ Buketova, a.g.e., s. 191.

¹⁸⁸ Buketova, a.g.e., s. 208, 207.

Yedisu ticari yıllıklarında 1913 yılından sonra Verniy ve Karakol şehirlerinde “Tazetdinov, Suleymanov ve İbragimovlar” adlı yeni bir şirket ortaya çıkmaktadır. Şirketin adından, İshak Efendi'nin damadı Tazetdinov'un “Gabdulvaliyev ve Oğulları” şirketinden ayrılarak yeğeni Fatih Suleymanov ve İbragimov kardeşlerle birleşerek “Tazetdinov, Suleymanov ve İbragimovlar” adlı yeni bir şirket kurduğu anlaşılmaktadır. 1913 yılında şirketin giyim, ayakkabı, kumaş, daktilo, saat, silah, av malzemeleri, parfüm, hırdavat, tuhafiye, altın, gümüş, kâğıt, deri ürünleri, çay, şeker gibi malların satıldığı bir ticarethanesi bulunmaktadır.¹⁸⁹

Verniy şehrinde büyük ticarethanelerin dışında küçüklü büyüklü çok sayıda bağımsız tüccar da bulunmaktaydı. Bunlardan; Gizatulla Bayazitov, Rahmatulla Zaynullin, Nurey Musin, Muhamed Sadık Musin, Mukey Negmanullin, Capal (Canek) Negmatullin, Sametcan Negmatullin, Hamza Tümenev, Halmuhammed Mullaşev, Aksaniy Usmanov, Muhamet-Zair Muhamet-Sabirov, Şakir Rafikov, Muhamet Setdikov, Safiulla Muksinov ve Sirazetdin Fayzullin¹⁹⁰ gibi Tatar tüccarlar; tuhafiye, hayvansal ürün ve kumaş ticareti yaparak bölgenin ekonomik kalkınmasında önemli rol oynamışlardır.

Lepsi (Lepsinsk), Lepsi ve Buen nehirleri arasında yer alan Yedisu'daki merkezi şehirlerden biriydi. 1905 yılı verilerine göre, şehirde 646 hane bulunmaktaydı ve 7.917 kişi yaşamaktaydı. Şehrin sakinleri genelde buğday ekme-biçme işleriyle, arıcılık, balıkçılık ve ticaret ile uğraşmaktaydılar. Ticaretle uğraşan Tatar asıllı tüccarlardan Zietdin Abdulvagapov, Hasanov kardeşler, Gabdulcapar Bagautdinov, Valiulla Rafikov, Şarafutdin Şamsutdinov, Abdullazan Valiullin her türlü ticareti yaparak bölgenin ekonomik gelişimine katkı sağlamaktaydılar.¹⁹¹ Lepsi'de 1913 yılında toplam 2.000.000 ruble ticaret hacimli, 174 işletme faaliyet göstermekte idi.¹⁹²

Kopal şehri, Zimovka nehrinin boyunda yer alan bir yerleşim yeri idi. 339 haneden oluşan Kopal şehrinin yöneticisi Tatar tüccar Nozmetdin Fahrutdinoviç Bekbulatov ve onun yardımcısı tüccar Sitdik Hamitoviç Sukgurov (Suksurov) halka hizmet etmekteydiler. Şehrin nüfusu 1900 yılına göre, 1.658 erkek ve 1.184 kadın olmak üzere toplam 2.842 idi.¹⁹³ Kopal şehrinde 1.537 olmak üzere genel Kopal bölgesinde ise 2.011 Tatar yaşamaktaydı. Onların arasında 92 Tatar tüccar sınıfına kayıtlı görünmekteydi.¹⁹⁴

Kopal şehrine ilk yerleşenlerden biri Semipalatinsk şehrinin büyük tüccarı milyoner Absalyam Muhsinov'un damadı Galiakbar Mulükov idi. Ticaret yaparak şehrin önemli

¹⁸⁹ Yung, a.g.y., 1913, s. 134-138.

¹⁹⁰ Romanov, a. g. tak., 1900, s. 137.

¹⁹¹ Romanov, F. (Ed.), *Sibirskiy Torgovo-Promışlenny Kalendar na 1905 God, Parovaya Tipo-Litografya P. İ. Makuşina, Tomsk, 1905, s. 216.*

¹⁹² Nedzvitskiy, a.g.e., s. 89.

¹⁹³ Romanov, a. g. tak., 1900, s. 140.

¹⁹⁴ *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1902 God, s. 98, 100.*

şahıslarından biri olmuştur.¹⁹⁵ Ticari kervanları Çin'e kadar gönderiyordu. Çokan Valihanov'un Gulca'ya seyahatı sırasında yazdığı "1855 Günlük Defteri"nde Galiakbar Efendi hakkında not düşürmüştür: "4 Ağustos: Geçen sene buralara tüccar Apsalyam'ın yardımcıları olarak gelen Galiakber ve Nacmiddin isimli iki Tatar bu sefer kendi adına satış yapmaktadırlar. Bunlardan Apsalyam'ın damadı olan oldukça büyük bir servete sahiptir."¹⁹⁶

Kopal şehrinin büyük tüccarı Şahiahmet Absattarov her yıl Fergana bölgesine 100.000'den fazla koyun satıyordu. Moskova bölgesine yıllık 1.638.050 kg. yün, 1.000.000 adetten fazla deri, 500.000 rublelik mamul mal gönderirdi. Kendi anlattığına göre, 25 ruble ile ticarete başlayan Absattarov, hızlı bir şekilde milyoner olmuştur. Milyonlarca rublelik ticaretinin haricinde Semipalatinsk bankasında 17.000.000 ruble değerinde altını bulunmaktaydı.¹⁹⁷

Muhamet Sadık Musin, Nozmetdin Bekbulatov, Şagimordan Muhtarov, Calaliy Hasan Hocinov, Gimadiy Abbasov ve Yusup Yengaliçev isimli tüccarlar de hayvan ve hayvansal ürünlerini satın alma ve pazarlama işleriyle uğraşmaktadırlar. Ayrıca halkın ihtiyaçlarını karşılayan her türlü ürünler satılan dükkânları işletmekteydiler.¹⁹⁸ Genel olarak 1913 yılında Kopal şehrinin 143 ticarethane, yıllık ticari hacmi 795.000 ruble idi.¹⁹⁹

Verniy şehrinden 357 km. uzaklıkta bulunan 25.000'den fazla nüfusu olan Carkent şehrinin halkı genelde buğday yetiştirme ve ticaretle uğraşmaktaydı.²⁰⁰ 1913 yılında Carkent'te 317 ticarethane çalışıyordu ve yıllık ticaret hacmi 1.000.000 ruble idi.²⁰¹ 1902 yılı istatistiklerine göre Carkent şehrinde 13, Carkent kazasında ise 28 Tatar tüccar faaliyet göstermekteydi.²⁰² 1908 yılının sayımına bakılırsa bu sayılar Carkent'te 6, Carkent kazasında ise 33 olarak değişmiştir.²⁰³ 1913 yılında neşredilen Sibir Ticari- Sanayi Yılığında Carkent şehrinde Muhometcan Gaybullin, İshak Gabaydullin, Sadık Galimov gibi Tatar tüccarların dükkânlarında mutfak gereçleri, hırdavat, tuhafiye ve demir malzemeler satıldığı yazmaktadır. Ayrıca "M.G.S" adlı Muhamet Galiy Salihov'a ait ticari şirketinin dükkânlarından bahsedilmektedir.²⁰⁴

1866 yılından sonra büyümeye başlayan Tokmak kalesi kısa sürede büyük bir şehre dönüşmüş, Türkistan Genel Valiliği içindeki Yedisu bölgesinin merkezi olmuştur. 1878 yılında devlet daireleri Pişpek'e taşındıktan sonra Tokmak, Büyük Tokmak adını almıştır. Büyük Tokmak'ın içinde genelde Tatarların, Özbeklerin ve Dunganların yönettikleri ayrı bir ticari bölge

¹⁹⁵ F. Muhamediyeva, "Zapiski o minuvşem", K istorii tatarskoy intelligentsii 1890-1930-e godı (Ed. G. Karmışeva), Nauka, Moskova, 2004, s. 463.

¹⁹⁶ Valihanov, a.g.e., IV, s. 369.

¹⁹⁷ Zarif Beşiri, Zamandaşların Belen Oçraşular, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1968 s. 258.

¹⁹⁸ Romanov, a.g.tak., 1900., s. 140.

¹⁹⁹ Nedzvitskiy, a.g.e., s. 73.

²⁰⁰ Yung, a.g.y., 1913, s. 138-139.

²⁰¹ Nedzvitskiy, a.g.e., s. 55.

²⁰² Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1902 God, s. 100.

²⁰³ Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1907 God, s. 138.

²⁰⁴ Yung, a.g.y., 1913, s. 138-139.

bulunuyordu. Bölgeye gelen seyyah A. Sokolov: “Tokmak, kalabalık Rus köylerine komşu olmasına rağmen tamamen doğu pazarı karakteristiği taşıyordu. Burada Rus etkisi hiç görülmemektedir. Pazar işlerini tamamen Sart ve Tatarlar yürütüyorlar. Kerpiçten yapılmış küçük tezgâhlardan Sart, Uygur, Dungan ve Tatar dilleri duyuluyor.”²⁰⁵ diye bilgi vermektedir. Ayrıca Tokmak pazarı hakkında halk arasında da çeşitli şiirlerin ve şarkıların söylendiği anlaşılmaktadır. Örneğin bunlardan birisi:

Кипит ежедневно базар,	Her gün kaynıyor pazar yeri.
Красуется в лавках добро.	Tezgâhlarda zengin malları yerini almış.
Здесь узбеков найдешь и татар-	Rengârenk elbise giyen
Разодеты они пестро.	Özbek ve Tatarları bulabilirsin burada.
Ты из белого чайника чай	Çaycıdan beyaz çaydanlıktan çay iç,
У чайханщика пей, не скучай! ²⁰⁶	Sıkılma.

XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde Tokmak ticareti henüz tam gelişmiş değildi. 1869'larda Tokmak kazası hakkında; Tatar tüccarların işleri iyi değildi ve yılda yaklaşık 2.000 ruble civarında kazançları vardı diye geçmektedir. Ancak XX. yüzyılın başlarına doğru Tokmak'ın ticari ilişkilerdeki rolü oldukça arttı. 1900 yılındaki yerli gazetelerden birindeki habere göre, Tokmak'taki pazar her geçen gün biraz daha kalabalıklaşıyordu. Pazardaki tezgâhların sayısı 100 civarında idi. Pazarda meyve, sebze, unlu mamuller ve çeşitli eşyalar satılıyordu. Müşterilerin büyük bölümü civar bölgelerden gelen Kırgız halkı idi.²⁰⁷ Tezgâh sahipleri ise genelde Sart ve Tatar tüccarlar idi. 1870 yılında yapılan nüfus sayımına göre Tokmak'ta 55 Tatar yaşamaktaydı.²⁰⁸ 1902 yılına gelindiğinde Tokmak'ta 249 Tatar yaşıyordu ve bunlardan 22'si tüccar, 95'i küçük tüccar ve zanaatkâr, 125'i çiftçi idi.²⁰⁹

1913 yılında Tatar tüccarların Tokmak'ta 2.000.000 ruble ticari hacimli Asya eşyaları, **bakaleya** (bakkaliye), **manifatura** ve deri ürünleri sattıkları 635 ticarethanesi bulunmaktaydı.²¹⁰ Türkistan'da üretilen Asya eşyaları Ya(k)uşev kardeşlerin ticaret evinde bulunuyordu. Deri eşyalar M. Mirza-Şaripov'un, Valiy Yauşev'in ve Muhammed Bikaev'in dükkânlarında, bakaleya malları T. Bikeev'in, manifatura malları ise İmencan İsmailov'un, Yusup-Ahun Şensinguyev'in, Kazanlı Abdulla Safiullin'in mağazalarında satılıyordu.²¹¹ 1879 yılında Kırgız topraklarına gelip yerleşen Gabelkadir Milüşev kuru yiyecek ürünlerini satarak

²⁰⁵ Sokolov, a.g.e., s. 6.

²⁰⁶ K. Rahmatullin, T. Sıdıkbekov, *Antologiya Kirgizskoy Poezii, Goslitizdat, Moskova, 1957, s. 146.*

²⁰⁷ B. Camgerçinov (Ed.), *İstoriya KSSR, C. I, "Kırgızstan", Frunze, 1968, s. 438.*

²⁰⁸ G. Krongardt, *Naseleniye Kirgizii v Posledney Treti XIX –Naçale XX vv., İlim, Frunze, 1989, s. 52.*

²⁰⁹ *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1906 God, s. 159-160.*

²¹⁰ Nedzvitskiy, a.g.e., s. 125.

²¹¹ Yung, a.g.y., 1913, s. 86-87.

1883 yılına gelindiğinde Tokmak zenginlerinden biri olmuştur. Oğlu Muhammed Sadık da babasının işlerini devam ettirmiştir.²¹²

Büyük pazarlardan biri de **Pişpek** şehrinde bulunuyordu.²¹³ Günümüzdeki Cusup Abdurahamanov Caddesi eskiden “*Bazarnaya*” yani Pazar caddesi adını taşıyordu. Zira cadde üzerinde pek çok dükkân bulunuyordu. **(Bkz.: Resim 5)** 1 Ocak 1913 tarihinde Pişpek'te yıllık 1.000.000 rublelik ticari hacimli 489 ticarethane yer alıyordu.²¹⁴ Aynı yıllar içinde Pişpek kazasında 900'ü Rus, Özbek, Tatar, Dungan ve 440'ı Kırgız olmak üzere 1.340 tüccar mevcuttu.²¹⁵ Bu dönemki Tatar tüccarların net sayısı belli değildir. Ancak 1906 yılı sayımına göre Pişpek'te 16 erkek, 14 kadın olmak üzere 30 tüccar; 97 erkek, 80 kadın olmak üzere 177 küçük tüccar ile zanaatkâr ve 125 Tatar çiftçi var idi.²¹⁶ 1908 yılına gelindiğinde Pişpek'te yaşayan Tatar tüccarların sayısı 61'e yükselmiştir.²¹⁷

Seyid-Akrem Murzabayev ilk Pişpek tüccarlarından. Yedisu ticaretinin başlangıcından itibaren bölgede bulunan ve Pişpek pazar işletmelerinin kurucusu sayılan Murzabayev üç oğul ve beş kız çocuğu babasıydı. Kırgızistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivinde bulunan 1892-1896 yılları arasındaki emlak kayıt defterine göre; Seyid-Akrem Efendinin iki, üç ve beş odalı üç evi, 15 odalı inek ahır, kümesleri ve bahçeleri vardır.²¹⁸ Pişpek'ten hariç Karakol ve Tokmak şehirlerinde de dükkânları bulunuyordu. Sattığı mallar Rusya Ticaret Topluluğu ve Doğu Ticaret Topluluğu vasıtasıyla Moskova'dan sipariş edilmekteydi. Yedisu'ya Sovyetlerin gelmesiyle Murzabayev'in bütün mallarına ve servetine el konulmuştur. 1912 yılında kurulan dükkânı da 1920'lerde müsadere edilerek müzik drama kursuna dönüştürülmüştür.²¹⁹

Pişpek şehrinin hem ekonomik hem kültürel açıdan gelişmesine katkı sağlayan Tatar tüccarlardan birisi de 1860'lı yıllarda Kazan'da dünyaya gelen İshak Sahin oğlu Daulbayev idi. **(Bkz.: Resim 6)** Erken yaşta yetim kalan İshak efendi çeşitli işlerde çalıştıktan sonra gelişmekte olan Pişpek'e yerleşmeye karar vermiştir. İlk önceleri Seyid-Akrem Murzabayev'in ticaret işlerine bakıyordu. Sonraları kendi işini kurup, sokakta satıcılık yaparak ticarete başlamış ve kısa zamanda şehrin zenginleri arasında yerini almıştır.²²⁰ 1892-1896 yılları arasındaki arşiv

²¹² S. Mamitov, *Kırgızsko-Tatarskiye Literaturkiye Svyazi Vtoroy Polovini XIX- Naçalo XX vekov, Nauçno-Proizvodstvennyy Tsentr "Muras", Bişkek, 1999, s. 49-50.*

²¹³ Pişpek (Bişkek) şehri hakkında geniş bilgi bkz: Konuralp, Ercilasun, *Bişkek, Türk Dünyası Başkentleri, SFN, Ankara, 2014, ss. 333-396.*

²¹⁴ Nedzvitskiy, a.g.e., s. 109.

²¹⁵ Cunuşev, a.g.e., s. 33.

²¹⁶ *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1906 God, s. 157-158.*

²¹⁷ *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1907 God, s. 153-154.*

²¹⁸ KCMDA, f. 7, op. 1, e. h. 22, d. 93, s. 31.

²¹⁹ V. Petrov, *Pişpek İzçezayuşiy 1825-1926, Literaturniy Kırgızistan, Bişkek, 2008, s. 49, 43.*

²²⁰ Y. Sıtdıkova, *Blagotvoritelnaya deyatelnost Tatar Kırgızstana do revolyutsii, III. Orta Asya Antropoloji Öğrenci Konferansı Makalelerinin Derleme Kitabı, Turar, Bişkek, 2010, s. 79.*

emlak kayıt defterine göre İshak Daulbayev'in dört evi, ahırları, hamamları, dükkânları ve bahçeleri vardır. Toplam servetinin değeri yaklaşık 3.300 ruble idi.²²¹

Ticaretten bol kazanç elde eden İshak Efendi şehrin sosyo-kültürel gelişimine katkı sağlamaya çalışıyordu. Yaptığı bağışlarla, Bişkek'teki Yusup Abdrahmanov caddesinde bulunan Opera Bale Tiyatrosu ile Hayatt Otel arasında yer alan cami kurulmuştur. O zamanın şartlarında oldukça büyük ve ihtişamlı olan bu cami, İshak Daulbayev tarafından inşa ettirildiği için yerli halk tarafından "*Daulbayev Camisi*" adıyla anılmıştır. **(Bkz.: Resim 7)** İshak Efendi'nin yardımıyla da şehrin batısında yer alan Müslüman Mezarlığı demir çitlerle çevrilmiş ve dinî ibadetler yapmak için küçük evler kurulmuştur.²²² İshak Daulbayev'a vefa göstergesi olarak o zaman ki iktidar, bugünkü Moskovskaya ve Çokmorova caddelerini *İshakovskaya* ve *Daulbayevskaya* olarak adlandırmışlardır.²²³

İshak Daulbayev'in hayatı Bolşevik Devrimi'nden sonra bölgeye Sovyet yönetiminin gelmesiyle keskin bir şekilde değişmeye başlamıştır. İshak Mirza'nın mülkü **natsionalizatsiya** (millileştirme) hareketinden nasibini almıştır. İshak Mirza'ya dört evinden sadece birini bırakan Sovyetler, 1922 yılında Bazarnaya sokağındaki dükkânını da "Olimp" adlı beden eğitim antrenman salonuna çevirmişlerdir.²²⁴ Halk arasında saygın bir yere sahip olan ve yaptığı hayır işleri ile halka kendini sevdirmesini bilen İshak'ın da tutuklanma riski bulunmaktadır. Halkın desteği ve kendi çabasıyla bir süre gizlenebilmiştir. Fakat bir türlü yakasını bırakmayan Sovyet idarecileri İshak ve ailesini 1931 yılında hayvan vagonlarına bindirerek Ukrayna'ya sürgüne göndermiştir. Sovyet idarecilerin planlarına göre hareket etmek zorunda kalan Daulbayev ailesi Ukrayna'da pamuk yetiştirme işi ile ilgilenmiştir. İshak Daulbayev itibarının iadesini göremeden 1945 yılı haziran ayında vefat etmiştir.²²⁵

Pişpek Tatar tüccarlarından biri de Mehmed Şakir (Şagiy) Mamaşev idi. Ahmet oğlu Mamaşev, 1834 yılında Kazan'da dünyaya gelmiştir. XIX. yüzyılın ortalarında ticaret yapmak için Yedisu'ya gelip Pişpek şehrine yerleşmiştir. 12 Haziran 1906 yılında 72 yaşında vefat etmiş ve Tatar mezarlığına defnedilmiştir. Kendisi, Pişpek ve Tokmak şehirlerinde farklı mallar satılan çok sayıda dükkâna sahip, zengin ve itibarlı bir şahıs idi. Günümüzde Bişkek şehrinin Ala-Arça mezarlığında bulunan mezar taşı Mamaşev'in sadece zengin olduğunu değil bölgede de önemli biri olduğunu açıkça göstermektedir.²²⁶ Yedisu Bölgesinde bu tür mezar taşlarının çok sınırlı

²²¹ KCMDA, f. 7, op. 1, e. h. 22, d. 74, 290, 341, s. 21, 93, 111.

²²² Sıtdıkova, a.g.m., s. 80

²²³ D. Saparaliyev, "Pişpekский Благовител Дaulbayev i Ego Meçet", *Veçerniy Bişkek*, 18 Ekim 2006, s.7.

²²⁴ Petrov, a.g.e., s. 43.

²²⁵ A. Tuzov, "Daulbayevskomü Rodu "Nema Perevodu"", *Veçerniy Bişkek*, Cuma 31 Ekim 1997, s. 5.

²²⁶ Ala-Arça Körüstönü yani Ala-Arça Mezarlığı, günümüzde Kırgızistan'ın önemli şahsiyetlerinin defnedildiği mezarlıktır. Kırgızistan'ın meşhur balesini Bübüsara Beyşeneliyeva, film oyuncusu ve ressamı Süymonkul Çokmorov, Çingiz Aytmatov'un annesi Nagima Aytmatova gibi şahısların yattığı mezarlıktır. Eskiden daha çok Tatarlar defnedildiği için mezarlık, Tatar Mezarlığı olarak adlandırılıyordu. Mezarlığın sağ tarafında birçok Tatar'a ait mezarlar bulunuyordu. Mezar taşlarının birçoğu yer altına girmiş, düşmüş

olduğu görülmektedir. Ayrıca bu kadar büyük ve ihtişamlı mezar taşları ancak zengin ve şöhret sahibi olanların adına diktilirdi. Bu bağlamda, Şakir efendinin mezar taşı oldukça geniş bir mermer taşından yapılmıştır. Mezar taşının kitabesi çok net ve okunaklı şeklindedir. Mezar taşlarındaki yazılar Arap alfabesiyle Tatar, Kazak ve Kırgız dilleri karışımı bir dilde Kazak molla Baldak tarafından yazılmıştır.²²⁷ **(Bkz.: Resim 8)**

Mezar taşı kitabesi:

1. Bismillahirrahmanirrahim
2. el-hükmü li'l-llahi'l 'aliyyi'l-kebir Hü
3. lâ yemüt ve küll-ü nefsin seyemüt
4. 1906 ıncı yılında 1324 hicri törtüncü
5. Cümâd-el-ülâ Kazanlı tüccardan
6. Tokmak Bişbek şehirlerinde
7. kırk yıl sodaker bolub ömür sürdükten
8. sonra el-hac el-haremeyn şâhi
9. Ahmed veledi Mehmed Şakir Mamaşof
10. 72 nci yaşında bu dâr-ül-fenâdan
11. dâr-ül-bekağa rihlet eyleb
12. Bişbek makberesinde medfûn
13. Oldu Allahu Teâlâ garik rahmet
14. eylesin Amin 1906 nçı yılında
15. 12 nçi iyunda yazğuçi kazak
16. Molla Baldak
17. Temmet

Mezar taşı kitabesinin yeni Türkçeye tercümesi:

1. Bismillahirrahmanirrahim
 1. Hüküm Allah için, O büyüktür
 2. Ölümsüzdür ve her nefis ölecektir
 4. 1906 yılında 1324 Hicri dörtüncü
 5. Cümâd-el-ülâ(Arabî aylarının beşincisi-Haziran) Kazanlı tüccardan
 6. Tokmak Pişpek şehirlerinde

veya silinmiş durumundadır. 2010 yılında tarafımızdan mezarlıkta yüzey araştırma yapılarak Mehmed Şakir Mamaşev'a ait mezar taşı bulunmuş ve okunmuştur.

²²⁷ Molla Baldak, 1900-1910 arasında Yedisu bölgesindeki zenginlerin mezar taşlarına kitabe yazan tanınmış bir kişi idi.

7. kırk yıl tüccar olup ömür sürdükten
8. sonra *el-hac el-haremeynşâhi* (haca gittikten sonra aldığı lakap)
9. Ahmet oğlu Mehmet Şakir Mamaşev
10. 72 yaşında bu fâni dünyadan
11. baki dünyaya göçüp
12. Pişpek mezarlığına defnolunmuş
13. Allahu Teâlâ rahmet
14. eylesin Amin 1906 yılında
15. 12 Haziranda yazıcı Kazak
16. Molla Baldak
17. Tamam oldu (Bitti)

Şagiy Mamaşev'in Yedisu bölgesindeki önemli tüccarlardan birisi olduğunu gösteren arşiv kaynakları da mevcuttur. Kırgızistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivindeki emlak kayıt defterine göre 1896 yılında Pişpek tüccarı beş çocuk babası Şagiy Mamaşev'in altı odalı ve iki odalı iki evi, 3 ahır ve meyve bahçesi vardır. Toplam servetinin değeri 1600 rubledir.²²⁸

Hasan Abubekir oğlu Akçurin, D. Hodcayev, Ahmet Hamidov, Girey Yengaliçev, Galiy Ahmetoviç Uzbekov, Muhamedgali Kadıralin gibi Tatar tüccarların da züccaciye, deri, manifatura malları, hazır elbise, giyim-kuşam, demir, bakır, kap-kacak, tarım aletleri ve mobilya satılan mağazaları mevcuttu.²²⁹ 1908-1910 yıllarında Bazarnaya ve Tokmakska (bugünkü Cumabek caddesi) caddelerinin birleştiği noktada, Tatar Ahtyamov ve Rus Yereşenko ikilisinin ekmek, pasta ve şekerlemeler satılan dükkânları bulunmaktaydı. Tüccar Mamaşev'in iş yerinde tarım makineleri ve tarım aletleri satılmaktaydı.²³⁰

Rusya'nın Vyatka kazasından Pişpek'e gelip yerleşen Hamidulla Fazlulin, Çüy bölgesinde ilk defa arıcılık yapan ve bal satan kişidir.²³¹ Aynı zamanda M. Abuşahmetov de arıcılık ve ipekçilikle uğraşmış ve bal ticaretinin artmasına katkı sağlamıştır.²³² Hamidulla Fazlulin ve M. Abuşahmetov gibi Tatar tüccarların arıcılık ile ilgilenmeleri ve arıcılığı geliştirmeleri sonucu Pişpek şehrinin arması üzerinde arı figürleri yer almıştır.

Genel olarak Yedisu bölgesinde Ruslar, Tatarlar ve Dunganlar arıcılık yapmaktaydılar. Arıcılık Yedisu'nun ekonomik büyümesinde oldukça önemli yer tutmaktaydı. Örneğin, sadece

²²⁸ KCMDA, f. 7, op. 1, e. h. 22, d. 134, 287, s. 46, 92.

²²⁹ Yung, a.g.y., 1913, s. 347.

²³⁰ Petrov, a.g.e., s. 39, 43.

²³¹ E. Samigullin, *İz İstorii Tatarskogo Predprinimatelstva v Kirgızstane, Tatarı v İstorii Kirgizii. Proşloe i Sovremennost*, KRSU Yayınevi, Bişkek, 2010, s. 120.

²³² V. Galitskiy, *İstoriya Goroda Pişpeka 1878- 1917*, İlim, Frunze, 1980 s. 49.

1894 yılında yazın kuru ve çok sıcak geçmesine rağmen bölgeden 187.000 kg. bal ve 18.248 kg. mum toplandı ve toplam 52.184 rubleye satıldı.²³³

Karakol (Prjevalsk) şehri, Yedisu bölgesinin stratejik noktalarından biridir. 1869 yılında kurulmaya başlanan şehirde 1870 yılının başlarına doğru 12 ev ve 50 tezgâh bulunuyordu. Şehrin nüfusunun %25'ini askerler, diğer bölümünü Yedisu Don Kozakları, devlet memurları, Özbek ve Tatar tüccarlar oluşturuyordu.²³⁴ Örneğin, 1870 yılında Karakol'a ilk olarak gelen 130 kişiden sadece 17'si Rus, diğerleri Tatar ve Özbekler idi.²³⁵ 1902 yılı nüfus sayımına göre, Karakol'da 25 tüccar ve 383 küçük tüccar ve zanaatkâr olmak üzere 560 Tatar yaşamaktaydı.²³⁶ 1906 yılı istatistiklerine göre ise, bu sayı 85 tüccar ve 585 küçük tüccar ve zanaatkâr olmak üzere 948'e yükselmiştir.²³⁷

1913 yılına kadar Karakol'da yıllık 300.000 ruble hacimli 204 ticaret merkezi faaliyet gösteriyordu.²³⁸ A. Krasnov'un bildirdiğine göre; Karakol'daki tüccarlar genelde Tatarlardan müteşekkil idi. Sadece onların tezgâhlarında kaliteli çay ve şeker bulunabilirdi. Rus tezgâhların sayısı az olmakla birlikte Avrupa'dan getirip sattıkları mallar çok pahalıydı.²³⁹ Bu bağlamda çay ve şeker Ahmetcan Tazetdinoviç Hamitbaev'in, Muhammed Abdulinov'un, Safa İdrisov'un, Abduvaliyev kardeşlerin ve Rafikov kardeşlerin dükkânlarında satılıyordu. Fatih Suleymanov'un, Tazetdinov'un ve Ahtam İbragimov'un beraber kurdukları ticaret evinde zücadeye, **kolonya**, demir, manifatura, parfüm, hazır elbise ve ayakkabı bulunurdu.²⁴⁰ Yabancı ülkelerden getirilip satılan eşyaların yanı sıra Karakol kazasında üretimi yapılan mallar da satılmaktaydı. Karakol pazarı da kademe kademe büyümüş ve Türkistan ticaretinin önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir.

Karakol ticaretinin gelişiminde önemli bir oynayan tüccarlardan biri de Tatar Hamza Abduvaliyevdir. (**Bkz.: Resim 9**) 1850 yılında Rusya İmparatorluğunun Kazan şehrine yakın bir noktada bulunan Myaçkara köyünde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini köy mektebinde almış, Arapça ve Rusça okuma-yazmayı öğrenmiştir.²⁴¹ Hamza Efendi, XIX. yüzyılın ilk yarısına doğru Türkistan'a gelen kervanlara işçi olarak girmiş, yanına erkek kardeşi Ahmetgaliy'i, kız kardeşi Galiya'yı ve kuzeni İshak'ı da alarak yola düşmüştür. Issık-Göl bölgesinde bulunan ve ileride kurulacak Karakol şehri civarında Ak-Su köyüne yerleşmiştir. İşçi olarak başladığı çalışma

²³³ F. Romanov, *Sibirskiy Torgovo-Promışlenny Kalendar na 1897 God, Tipografya T-va "Naş Vek", Tomsk, 1897, s. 119.*

²³⁴ Camgerçinov, *İstoriya KSSR, s. 439.*

²³⁵ T. Riskulov, *İstoriya Goroda Karakola (1869-1918), Kırgızistan Cumhuriyeti Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Bişkek, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1994, s. 33.*

²³⁶ *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1902 God, s. 104, 106.*

²³⁷ *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1906 God, s. 155-156.*

²³⁸ Nedzvitskiy, *a.g.e., s. 133.*

²³⁹ A. Krasnov, "Dolina İssık-Kulya, Aziatskaya Rossiya. İlyustrirovanniy Geografiçeskiy Sbornik, İzdaniye T-va İ.N. Kuşnerev I K", Moskova, 1910, s. 273.

²⁴⁰ Yung, *a.g.y., 1913, s. 354-356.*

²⁴¹ R. Aytmatova, *Belye Stranitsı İstorii, "V.R.S. Company", Bişkek, 2013, s. 122-123.*

hayatında biraz para kazandıktan sonra kendi tezgâhını açarak devam etmiştir. Kendisine ait dükkân, Kırgızistan'da açılan ilk dükkânlardan biridir. Çok geçmeden Hamza Efendinin mağazalarının sayısı oldukça artmış ve Karakol'un ekonomik gelişmesini etkilemeye başlamıştır. Abduvaliyev kardeşlerin dükkânlarında çay, şeker, sabun, tamirat malzemeleri vs. satılıyordu.²⁴²

1907 yılına kadar Hamza Abduvaliyev'in servetinin değeri altın olarak 2.120 rubleydi.²⁴³ Tomsk şehrinde her yıl çıkan Sibir sanayisiyle ilgili "Ejegodnik" dergisinin 1901 yılındaki bir sayısında Hamza'nın ticaretinin şehrin gelişmesine ne kadar büyük katkı sağladığından bahsedilmektedir. Bölgeye işçi olarak gelen Hamza zamanla Karakol şehrinin önde gelen zenginlerinden birisi olmuş ve 1908 yılındaki milletvekili seçimlerinde ismi aday listesinde yer almıştır.²⁴⁴

Sovyetler iktidara gelince Abduvaliyev ailesine ait iki katlı eve, meyve bahçesine, dükkânlarına ve Issık-Göl üzerinde mal taşıyan vapuruna el konulmuştur. Hamza Efendinin çocukları ve akrabaları baskıdan korkarak yavaş yavaş Karakol şehrinde başka devletlere dağılmaya başlamışlardır. 1930 yılında oğlu Sabir anne ve babasını Taşkent'e getirmiştir. Orada 1931 yılında Hamza'nın eşi Aziza Hanım ve çok geçmeden de kendisi vefat etmiştir.²⁴⁵

1871-1881 yılları arasında Rusya İmparatorluğu sınırları içerisinde bulunan Gulca şehri Çin devleti ile yapılan ticarete önemli bir nokta idi. Halk arasında Gulca "küçük Pekin" olarak adlandırılırdı.²⁴⁶ Rusya ile Çin arasındaki ulaşım ağı iki yoldan yapılmaktaydı. İlki, Tarbagatay ile Çungar Alatau arasından geçen Çungar Geçidi olarak adlandırılan kuzey yoludur. Diğer yol ise Tanrı Dağları ile Çungar Alatau arasından geçen ve Yedisu'nun İli bölgesini Çin ile bağlayan Gulca şehri idi.²⁴⁷ Gulca şehri, İli nehri havzasına kurulmuş ve dağlarla çevrili bir yerdi. Bölgeye gelen seyyah Ronaldshay, şehrin yüksek dağlar arasında olmasından etkilenerek şehri; "Son of Heaven" (Gökyüzünün Oğlu) olarak adlandırmıştır.²⁴⁸ Yaklaşık 10.000 nüfuslu bu şehrin halkının yarısı Uygurlardan oluşuyordu. Ayrıca burada Dunganlar, Çinliler, Kalmaklar ve Kırgızlar da yaşamaktaydılar.²⁴⁹

Gulca, sınır bölgesinde olmasından dolayı daha çok ticaret deposu gibi kullanılmıştır. Şehirde yaklaşık 650 küçük tezgâh bulunmasına rağmen pazar kültürü çok fazla gelişmemiştir.

²⁴² Yung, a.g.y., 1913, s. 354-356.

²⁴³ R. Abduvaliyev, "O Svoih Predkah", Nur, S. 5-6, Bişkek, 1996, s. 47-48.

²⁴⁴ Aytmatova, a.g.e., s. 128.

²⁴⁵ Aytmatova, a.g.e., s. 134-135.

²⁴⁶ Halid Kurbangali, *Tauarih Hamsa, Kazahstan, Almatı, 1992, s. 126.*

²⁴⁷ Semenov-Tyanşanskiy, a.g.e., s. 561-562.

²⁴⁸ Ronaldshay, *On the Outskirts of Empire in Asia, William Blackwood and Sons, Edinburg ve Londra, 1904, s. 215.*

²⁴⁹ E. Schuyler, *Turkestan, II, Charles Scribner's Sons, New York, 1885, s. 197.*

Ticareti Taşkent'ten, Hokant'tan, Kaşgar'dan gelen Sartlar ve Verniy ve Kopal'dan gelen Tatarlar yapmaktaydılar.²⁵⁰

3.3. Yedisu Bölgesinde Sanayi Sektörünün Ortaya Çıkışı

Yedisu bölgesi ticaretinin temelini hayvan ve hayvansal ürünler oluşturuyordu. XX. yüzyıldan itibaren Yedisu bölgesi hayvansal ürünlerinin asıl tüketicileri, Petersburg ve Moskova olarak görünüyordu. Rusya'daki büyük ticari şirketler hayvancılıkla uğraşan Kazak-Kırgız topraklarına temsilcilerini göndererek ticaret yapıyorlardı. Genelde Tatar asıllı olan vekiller, kendilerine yerli halktan "kızıl-kulak" veya "soovdeger" denilen yardımcıları tutuyor ve bu kişiler aracılığıyla çok ucuz fiyatlara hayvan, hayvan derisi vs. gibi hayvansal ürünleri toplayıp Rusya'ya gönderiyorlardı.²⁵¹ Büyük baş hayvanların yanı sıra evcil ve yabani hayvan derileri ve kürkleri de ihraç ediliyordu. Sart ve Tatar tüccarlar Kazak-Kırgız konargöçerlerinden değerli kürkleri çok ucuz fiyata alıyorlardı. Kırgızlar elde ettikleri değerli hayvan kürklerinin değerini bilmediklerinden dolayı sattıkları ürünlere karşılık tüccarlardan ucuz ve kalitesiz eşyalar alıyorlardı. Sadece Issık-Göl Kırgızları kış mevsiminde 1.000'e yakın ağaç sansarı, 2.000 tilki, 800 vaşak, 100 ayı ve 3.000 kurt avlıyorlardı.²⁵² Tatar ve Sart tüccarları bundan faydalanarak çok ucuza satın aldıkları kürkleri Rusya'ya yüksek fiyat karşılığında göndererek kısa zamanda zenginleşiyorlardı.

Yedisu dışına ihraç edilen hayvansal ürünleri işlemek üzere bölgede ilk önce Rus ve Tatar tüccarlar tarafından deri fabrikası; koyun postu fabrikası; bağırsak, yün ve kıl temizleme fabrikaları ve sabun fabrikaları gibi işletmeler kurulmuştur. Bu fabrikalarda hayvanların derileri, bağırsakları, iç yağı, yünleri ve kılları temizlenip işlendikten sonra farklı ülkelere ihraç edilmekteydi. Bu bağlamda Yedisu'da işlenen hayvan ürünlerinin Avrupa'dan Macaristan'a kadar ihraç edildiği yönünde bilgiler bulunmaktadır. 1906 yılında Yedisu bölgesinde 954.152 kg. koyun yünü, keçi ve at kılı ihracatı gerçekleştirilmiştir.²⁵³

1908 yılında Fergana bölgesinde 11, Sırderya'da 15, Semerkant'ta 8 ve Yedisu'da 9 olmak üzere Türkistan genelinde 43 büyük deri fabrikası bulunuyordu. Fabrikaların yıllık üretim hacmi 1.014.000 rubleye ulaşıyordu.²⁵⁴ 1913 yılı verilerine göre ise, Yedisu genelinde 47 deri fabrikası, 14 koyun postu fabrikası, 3 bağırsak temizleme fabrikası, 7 yün yıkama fabrikası ve 23 sabun fabrikası çalışıyordu.²⁵⁵ Bu fabrikalardan kaçınının Tatar asıllı tüccarlara ait olduğu

²⁵⁰ Lansdell, a.g.e., s. 241.

²⁵¹ A. Zorin, *Revolyutsionnoe Dvijenije Kirgizii, Kirgosizdat, Frunze, 1931, s. 14.*

²⁵² L. Kostenko, *Turkestanskiy kray. Opit voenno-statističeskogo obozreniya Turkestanskogo voennogo okruga, I, Tipografiya i Hromolitografiya A. Tranşklyya, Sankt-Petersburg, 1880, s. 42.*

²⁵³ Krongardt, *Naseleniye Kirgızstana ..., s. 79.*

²⁵⁴ V. Semenov-Tyaşanskiy, a.g.e., s. 538.

²⁵⁵ Nedzvitskiy, a.g.e., s. 27-199.

tam olarak bilinmemekle birlikte aşağıdaki tabloda fabrikaların Yedisu bölgesinde bulunan şehirlere göre dağılımı gösterilmektedir.

Tablo 3.7. Yedisu bölgesindeki fabrikalarının şehirlere göre dağılımı (1913).

Fabrikalar	Kazalar						Toplam
	Verniy	Pişpek	Prjevalsk	Lepsi	Kopal	Carkent	
Deri Fabrikası	5	7	7	9	7	12	47
Koyun Postu Fabrikası	5	-	2	3	-	4	14
Bağırsak Temizleme Fabrikası	1	-	1	1	-	-	3
Yün Temizleme Fabrikası	3	-	-	-	4	-	7
Sabun Fabrikası	9	-	2	3	-	9	23
Değirmenler	Büyük	3	2	-	-	-	1.422
	Normal	148	182	277	284	258	
Kereste Fabrikası	1	-	5	-	-	-	6

Kaynak: Nedzvitskiy, *Administrativnoe ustroystvo, osedhnye punkti i koçeviyeye volosti semireçenskoy oblasti*, s. 27-199.

Yedisu'da deri ve hayvansal ürün sanayiinin gelişmesinde Tatar tüccarların rolü yadsınamayacak ölçüde önem arz etmektedir. Özellikle daha zor ve ayrıntılı işleme gerektiren hayvan kılı, yünü ve bağırsağının temizlenmesi ve hayvan iç yağlarının eritilmesi gibi işler ile Tatar tüccarlar uğraşmaktaydılar. Bu işlerle alakalı fabrikaların açılması Yedisu'nun genel ekonomisine oldukça büyük katkı sağlamıştır. Deri fabrikasını kuran Tatar işadamlarından biri Ahmet Garyi Karimov'dur. **(Bkz.: Resim 10)** 1877 yılında Karakol'da açılan Karimov'un fabrikası yerli halktan aldığı deri, yün ve bağırsakları işleyerek Rusya ve Avrupa'ya satmaktaydı.²⁵⁶

Ahmet Garyi Efendinin nerede doğduğu ve Karakol şehrine ne zaman geldiği belli değildir. Kendisi fakir bir ailede dünyaya gelmiş olup ilk başlarda ormandan odun getirip satarak iş hayatına başlamıştır. Yedisu bölgesi iş adamlarından biri olan Karimov, bir takım dükkânlara, evlere ve bir tane de değirmene sahipti. Servetinin toplam değeri 3.350 ruble idi. Ahmet Garyi Efendinin 1904 yılında açtığı Karakol'un ilk bankası günümüzde de devlet bankası olarak çalışmaya devam etmektedir.²⁵⁷ 1 Ocak 1912'ye kadar Rusya'nın topraklarının

²⁵⁶ H. Gabdrahmanov, a.g.m., s. 30.

²⁵⁷ Bayzakova Sofya Sultan kızı (1927), emekli, Çüy bölgesi, Bişkek. Görüşme Tarihi: 15.12.2009.

tamamında toplam 154 banka ve şube var iken, Türkistan'da 50 banka ve bu bankalara ait şubeler bulunuyordu.²⁵⁸

1910 yılında vefat eden Karimov yaşadığı Karakol şehrindeki halk tarafından saygı duyulan birisiydi. Bölgedeki fakir fukaraya ve özellikle öğrencilere yardım eden hayırsever bir şahıstı. Kendisi sadece halktan değil devlet erkânından da saygı görürdü. Arşivde bulunan 26 Ocak 1907 yılı kayıtlarına göre Karimov Ahmetgirey, Karakol bölgesinde Devlet Duması seçimlerine katılmaya ve oy vermeye hakkı olan şahıslardan birisidir.²⁵⁹

1913'e kadar Karakol kazasında 7 deri fabrikası, 1 bağırsak temizleme fabrikası, 2 koyun postu fabrikası ve 2 sabun fabrikası çalışıyordu.²⁶⁰ Abduvaliyev kardeşlerin, İsmail ve İbragim Urmeevlerin, A. Taşmuhamedov'un, A. Şarifhocaev'in, A. Niyazhocaev'in, M. Azamihocaev'in, Niyazmuhamedov'un de deri ve bağırsak fabrikaları Yedisu'da oldukça meşhurdu.²⁶¹

1913 yılında Verniy kazasında 9 sabun fabrikası, 5 deri, 5 koyun postu temizleme fabrikası, 1 bağırsak ve 3 yün temizleme fabrikası bulunmaktaydı.²⁶² S. Gaziyev, H. A. Tümenev ve S.S. Muratov deri fabrikalarını ve H. Musabayev'in yün temizleme fabrikasını işletmekteydi.²⁶³

Pişpek şehri sanayinin ilklerini deri fabrikaları oluşturuyordu. Şehirde 3 olmak üzere Pişpek kazasının genelinde 7 deri fabrikası işletiliyordu.²⁶⁴ En büyüğü yılda 6.000 deri işlenen ve genel sermayesi 1.461- 1.484 ruble teşkil eden Girey Seyfulla oğlu Yengaliçev'e ait olan fabrikaydı.²⁶⁵ Girey Efendiye ait toplam 700 ruble değerinde 6 odalı, bahçeli bir ev de vardır.²⁶⁶

Deri fabrikasından birisi de Galiy Uzbekov'un fabrikasıydı. Uzbekov'un deri fabrikasında hayvansal ürünler işlendikten sonra; deri, kıl, yün gibi malzemeler yine kendisine ait dükkânlarda satılıyordu.²⁶⁷ Arşiv belgelerine göre 1896 yılına kadar Galiy Uzbekov'un toplam 800 ruble olmak üzere 4 odalı evi, ahır ve bir bahçesi vardı.²⁶⁸ Üçüncü deri fabrikası ise Şagiy Mamaşev'a aittir. Bu deri fabrikasında dört işçi çalışıyordu ve günlük işletilen derinin sayısı 1.400'e kadar çıkıyordu.²⁶⁹

²⁵⁸ S. Mazhitov, N. Kenzhebaev, *Kazakistan'da Rus ve yabancı sermaye, Kazakistan Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007, s. 109.*

²⁵⁹ KCMDA, f. 93, op. 1, e. h. 46, s. 4.

²⁶⁰ Nedzvitskiy, a.g.e., s. 130-131.

²⁶¹ Yung, a.g.y., 1913, s. 354-356.

²⁶² Nedzvitskiy, a.g.e., s. 27-53.

²⁶³ Yung, a.g.y., 1913, s. 135, 138.

²⁶⁴ Nedzvitskiy, a.g.e., s. 109.

²⁶⁵ Petrov, a.g.e., s. 44.

²⁶⁶ KCMDA, f. 7, op. 1, e. h. 22, d. 73, s. 21.

²⁶⁷ Romanov, e.g.tak., 1900, s. 138.

²⁶⁸ KCMDA, f. 7, op. 1, e. h. 22, d.138, s. 47.

²⁶⁹ Galitskiy, a.g.e., s. 53.

Tokmak şehrinde de dericilik hızla geliyordu. Tokmak'taki iki deri fabrikasından biri Muhammed Bikaev'in idi.²⁷⁰ M. Bikaev'in sadece deri fabrikası değil, ayrıca Tokmak'ta ve Pişpek'te deri malzemeleri sattığı tezgâhları bulunmaktaydı.

Tatar tüccarlar, unlu mamuller sanayisinin gelişmesine de az da olsa katkı sağlamıştır. Halkın ekmek ihtiyacını karşılamak için bölgede motorlu ve su değirmenleri açılmıştır. 1857 yılında ilk olarak Verniy şehrindeki Tatar mahallesinde Alimcanov tarafından su değirmeni kurulmuştur.²⁷¹ Yedisu bölgesinde Karakol'da G. Karimov'un²⁷², Tokmak'ta M. Bikaev'in ve Pişpek'te G. Yengaliçev'in "*Frensis*" adlı 16 kuvvetlik buhar motoruyla çalışan değirmenleri da tahılları işleyerek halka hizmet etmekteydi.²⁷³ Avrupada üretilmiş makinelerle donatılmış olan G. Karimov'a ait değirmende, günde 9.600 kg. ürün çıkıyordu.²⁷⁴ Ayrıca bir gün içerisinde Karimov'un değirmeni 9.828 kg., Yengaliçev'in değirmeni ise 6.552 kg. buğday öğütürdü.²⁷⁵

Semenov-Tyanşanskiy'e göre, Türkistan'da en fazla un üretimi Semerkant ve Yedisu bölgelerinde yapılmaktaydı. 1908 yılında Semerkant'ta 5 büyük buharlı değirmen çalışmakta ve 682.100 ruble değerinde üretim yapılmaktaydı. Yedisu bölgesinde ise 4 büyük buharlı değirmen çalışmakta ve 86.800 rublelik üretim yapılmaktaydı.²⁷⁶ Değirmenler yılda 200-250 gün çalışıyordu. Bölgede değirmene olan ihtiyaçtan dolayı sayıları her geçen gün hızla artıyordu. 1913 yılında Verniy kazasında 3 motorlu büyük ve 148 normal yani küçük sade su değirmeni bulunmaktaydı. Kopal'da 258 normal, Carkent'te 268 normal, Lepsi'de 284 normal Pişpek'te 2 büyük ve 182 normal, Karakol'da da 277 normal değirmek olmak üzere Yedisu genelinde toplam 1.422 değirmen bulunmakta ve halkın un ihtiyacını karşılamaktaydı.²⁷⁷

Prjevalsk kazası balta girmemiş devasa ormanlarıyla meşhurdu. Bundan dolayı Yedisu'nun 2 büyük kereste fabrikası burada bulunmaktaydı. Fabrikanın biri Sankt-Petersburg Tatarı Muhammedi İbragimov'a ait idi. İbragimov Rusya'dan Karakol'a ilk hızar biçme tezgâhını getirerek kereste fabrikası açmıştır.²⁷⁸ Tomruklar, Issık-Göl civarında bulunan ormanlardan getirilerek işleniyordu. Ayrıca Verniy şehrinde de 1 kereste fabrikası bulunmaktaydı.

Yedisu Rus hâkimiyetine girdikten sonra ekonomi durumu değişmeye başladı. Eskiden kabileler halinde ve göçebe hayat sürdüren Kazak-Kırgızların genel bir ekonomik faaliyet alanı yoktu. Rusya'dan gelen memur, asker, çiftçi, tüccarlarla birlikte, hem dağınık yaşayan Kırgız kabileleri hem de bölgeye yerleşen yabancıları birleştiren Yedisu'da yavaş yavaş köy-kasaba-

²⁷⁰ F. Romanov (Ed.), *Sibirskiy Torgovo-Promışlenniy Kalendar na 1898 god, Parovaya Tipo Litografiya P. İ. Makuşina, Tomsk, 1898, s. 7.*

²⁷¹ S. Cusupbekov, *Gorod Verniy, "Kazahstan" Yayınevi, Alma-Ata, 1980, s. 20.*

²⁷² Bayzakova, a.g.ş.

²⁷³ Petrov, a.g.e., s. 46.

²⁷⁴ Ş. Tokombayev, *Vblizi Lazurnogo Berega İssık-Kulya, Darhan, Karakol, 2010, s.71.*

²⁷⁵ R. Konopka, *Turkesanskiy Kray, Elektro-Peçatnya pri Kantselyarii Turkestanskago General Gubernatora, Taşkent, 1913, s. ix.*

²⁷⁶ Semenov-Tyanşanskiy, a.g.e., s. 539.

²⁷⁷ Nedzvitskiy, a.g.e., s. 26, 53, 88, 109, 131.

²⁷⁸ İBDA, *Gabdulla Zefer'in Hatıraları, f. 1085, op. 1, d. 4, s. 20.*

şehir kültürü oluşmaya başlamıştır. Ayrıca panayırların, pazarların ve şehir kültürünün gelişmesiyle bölgenin ticari ilişkileri genişleyerek ister istemez genel ekonomi gelişmiştir. Bu bağlamda Rus, Sart ve Tatar tüccarlar ticari faaliyetlerin gelişmesine ve ekonominin büyümesine büyük destek vermişlerdir. Kazak-Kırgız dilini rahatça anlayan Tatarlar için Yedisu'da ticaret yapmak kolaydır. Bazen değerli eşyaları Kırgızlardan ucuza almakla kurnazlık yaptıkları bilinse de, Tatar tüccarlar Yedisu ticaretinin gelişmesine yardımcı olmuştur. Bölgede yetiştirilen hayvansal ürünlerin ve hayvanların Moskova'ya, Petersburg'a kadar ulaştırılmasında büyük bir sorumluluk üstlenmişlerdir. Böylece bölgede üretilen hayvansal ürünler sadece Türkistan'da değil Rusya'da ve Avrupa'da da bilinmiştir. Ayrıca Tatarlar tarafından kurulan deri fabrikaları, değirmenler ve mağazalar sayesinde yerli halka iş imkânı sağlanmıştır. Zamanla yerli halk da ticaretle uğraşmış ve halkın içinden tüccar sınıfı ortaya çıkmıştır. Örneğin, 1912-13 yılları arasında Pişpek ve Prjevalsk bölgesinde bulunan 2.118 tüccardan 775'i Kırgız idi.²⁷⁹ Bölgede tüccarların sayılarının artmasıyla birlikte ticari-sanayi tesislerin sayısı da artmıştır. Bu sayede bölgenin ekonomisi de gelişmiştir.

²⁷⁹ Camankarayev, a.g.e., s. 73.

4. BÖLÜM: İDİL-URAL TATARLARININ YEDİSU BÖLGESİ DİNİ HAYATINDAKİ YERİ

4.1. XIX. Yüzyıl Öncesi Yedisu Bölgesinde İslamiyet

İpek Yolunun tam ortasında bulunan Türkistan, doğu ve batı arasında sadece mal veya bilim geçişinin değil ruhani unsurların değiş-tokuşunun da yapıldığı bir köprüdür. Burası; Gök Tanrıcılık, Zerdüştlük, Budizm, Hıristiyanlık ve İslam'ın bir arada yaşandığı bir bölge idi. Türkistan'a İslam'ın gelmesiyle büyük bir değişim yaşanmış ve Türk halkları dinî açıdan önemli bir aşama kat etmiştir.

VII. yüzyılın ortasından itibaren Arapların Türkistan'a Cihat hareketleri başlamıştır. Batıdaki Toharistan, Horasan, Maveraünnehir bölgesine kadar olan bölge işgal edilmiş ve İslamlaştırılmıştır. İlerlemeye çalışan Emevi Arap orduları, doğu Orta Asya'ya hâkim olmak isteyen Çinli ordularla 751 yılında Talas bölgesinde karşılaşmışlardır.²⁸⁰

Savaşı kazanan Emevi ordusu, yapılan savaşlarda üstünlük sağlamalarına rağmen hiç bir zaman Talas ötesine geçmemişler, sadece Fergana bölgesinden Karlukları püskürtmekle yetinmişlerdir. Aslında bu Arap Ordusu Emevi devrinin Türkistan'daki son dalgası sayılmaktadır. 750 yılında Arap devletinde hanedan değişikliği yaşanmış ve bunun sonucu olarak Emeviler iktidarı kaybetmiş, yerine Abbasiler hâkimiyet kurmuştur. Arap devleti merkezinde hâkimiyeti sağlamlaştırmakla uğraşan yönetime yeni geçen Abbasiler için Talas savaşı esasen Araplar için çok uzak bölgedeki bir savaştı. Talas gibi uzak bir nokta onlar için doğrudan bir önem arz etmiyordu.²⁸¹ Dolayısıyla bu tarihten sonra Araplar savaşı kazanmalarına rağmen Talas ötesine geçmemişlerdir. Bu yüzden, İslamiyet Türkistan'ın doğu bölgelerine savaş yoluyla değil, propaganda yoluyla yayılmaya başlamıştır.

Yedisu'daki Türk boyları İslamiyet'i doğrudan Araplardan değil İran kültürünün merkezi Horasan yardımıyla öğrenmişlerdir. Yedisu'ya gelen Müslüman tüccar ve dervişler Türk kavimlerine İslamiyet hakkında bilgi veren ilk elçiler sayılmaktadırlar. Ortaçağ boyunca devam eden çekişmelerin esas nedenleri siyasal ve ekonomik olmasına rağmen, dinsel sebepler de ön plana çıkmaktaydı. Sözü edilen dönem dinsel birçok mücadeleye sahne olmuştur. Türkler, zorlu koşullar altında yüzyıllarca süren bir süreç yaşamış, birçok din ve kültürün etkisinde kalmış ve sonunda sosyal, kültürel ve dinsel gereksinimlerine cevap verebilen, hoşgörü dini Müslümanlığı benimsemişlerdir.²⁸²

²⁸⁰ A. Tabışaliyeva, *Vera v Turkestan*, "AZ- MAK" Yayınevi, Bışkek, 1993, s. 73.

²⁸¹ K. Ercilasun, *Türk Tarihinde Yeni Bir Dönem Başlatan Merkez: İli-Isık Göl Bölgesi, Kâşgarlı'nın Tarihi Torunu Reşat Genç Armağanı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2015, s. 192.*

²⁸² Gülnar Kara, *Moğol İstilasası Öncesi Yedisu Bölgesi, Hacettepe Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009, s. 185.*

Yedisu bölgesinde İslam'ın yayılması, Türkistan'ın batısında olanın aksine, çok yavaş ilerliyordu. Bunun sebebi de Yedisu'da savaşçı ruha sahip Gök Tanrıçılık, Şamanizm ve doğa güçlerine inanan; konargöçer Türk kabilelerin bulunması idi. Kendi gelenek-görenek, örf-adet ve inançlarına sıkıca bağlı bu kavimler İslam'ın hızlı yayılmasına engel olmuşlardır.

Yedisu halkının kitleler hâlinde Müslüman olmaları ancak X. yüzyılda hız kazanmıştır. İslamiyet bir devlet dini olarak 944-945 yıllarında Karahanlı kağanı Satuk Buğra Han Abdülkerim tarafından ilan edilmiştir. Karahanlılar zamanında İslamiyet oldukça gelişmiştir. Fakat Karahıtayların (1130), Naymanların (1211) sonra da Moğolların (1218) bölgeye gelmesiyle birlikte İslam dini resmi statüsünü kaybetmiştir. Bu durum XIV. yüzyılın ortasına kadar böyle devam etmiştir. Sonrasında Güney-Doğu Kazakistan ve Kırgızistan topraklarında Çağatay Moğol devletinin kurulmasıyla İslamiyet tekrar resmi din statüsü kazanmıştır.²⁸³

XVII. yüzyıldan itibaren Yedisu bölgesi Müslüman Hokant Devletinin itaatine girdiğinde devlet tarafından yürütülen dinî faaliyetler, zaten Müslüman olan Kazak-Kırgızların dindarlık seviyelerinin artırılmasına yardımcı olmuştur. Hokant Hanlığı, hanlık bünyesindeki halkın dindarlık düzeylerini artırmak amacıyla yerli halkın yaşadığı stratejik yerlere mescitler ve medreseler kurdu muştur. Buralara Özbek mollalar yerleştirilmiştir. Ancak Kazak-Kırgızlar Müslüman olmalarına rağmen, özellikle henüz göçebe hayat yaşayan yerli kabileler arasında İslami uygulamalar henüz yaygın değildi. Göçebe kabileler İslam dininin ne demek olduğunu tam olarak bilmemekte, hayatlarının büyük bir bölümünde eski inanışlarını devam ettirmekteydiler. XX. yüzyıla kadar Türkistan'a gelen seyyahların çoğu bu durumdan açıkça bahsederler. Örneğin, 1880'lerde Türkistan'da görev yapan Albay L. F. Kostenko Türkistan'ın askerî-istatistik araştırma çalışmasını yaptığı seyahat defterine şöyle not düşürmüştür: *"Kırgızlar²⁸⁴ resmi olarak Müslüman olmalarına rağmen İslami kuralları çok az biliyorlar. Beş vakit farz namazdan sadece sabah ve akşam namazını kıyorlar. Doğuştan obur olmaları ve yemeyi çok sevdikleri için oruç ibadetinden nefret ediyorlar."*²⁸⁵

Kırgızlar hakkında bilgi veren M. Lavrov da onlardan şöyle bahseder: *"Kırgızlar çok misafirperverler, yaşlılara saygılılar, ancak İslam'ı henüz umursamıyorlar. Bunun yerine Şamanlık hâla devam etmekte. İslam'ı çok önemsemiyorlar. Abdest hemen hemen hiç almıyorlar. Oruç tutmuyorlar."*²⁸⁶

²⁸³ A. Mokeev, *Rol Sufiyskih Şeyhov v Rasprostraneni İslamskoy Religii v Kirgıztane*, *Journal of Turkic Civilization Studies*, № 2 (2006), Kirgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek, 2006, s. 129.

²⁸⁴ XIX. yüzyılın sonu-XX. başında Ruslar Kazaklar ve Kırgızlardan bahsederken çoğu zaman "Kırgızlar" genel tabiri kullanmışlardır. Kostenko da "Kırgızlar" derken genel olarak Kazaklar ve Kırgızlardan söz etmiştir. Bkz.: L. Kostenko, *Turkestanskiy kray opit voenno-statistiçeskogo obozreniya Turkestanskogo Voennogo Okrugı, I, Sankt-Petersburg, Tipografiya i Hromolitografiya A. Tranşklyı, 1880.*

²⁸⁵ Kostenko, *a.g.e.*, IV., s. 349

²⁸⁶ M. Lavrov, *Turkestan, II. Baskı, T-vo "V.V. Dumnov, Nasl. Br. Salayevih", Moskova, 1916, s. 38.*

Türkistan'a gelen yabancı seyyahlar da, Kazak-Kırgızların İslam dinine çok yakın olmadığından bahsetmektedirler. 1873 yılında Yedisu bölgesinde bulunan Amerikan seyyah Eugene Schuyler de Kırgız-Kazakların kendilerini Müslüman olarak tanımlamalarına rağmen, nadiren ibadet ettiklerini, ibadetlerine putperestlik ve Şamanizm'den pek çok bâtil inancın karıştığını, iyi Müslüman olmadıklarına dair herhangi bir imayı şiddetle reddedecek olmalarına karşın, aslında sadece bu dinden göründüklerini söylemektedir. Seyyaha göre esasen neye taptıklarının çok da bilincinde olmadığını düşündüğü Kırgızlar "Müslümanmış gibi", aslen Şamanist olan Buryatlar da "Budistmiş gibi" davranmakta ısrar etmektedirler. Aralarında dua bilen ve İslam'ın şartlarını yerine getiren yok denecek kadar azdır.²⁸⁷

İngiliz kadın seyyah Ella Sykes'in de Kırgızlar hakkında aynı düşüncede olduğu görülmektedir. Ella'ya göre, Kırgızlar Sünni mezheptendirler ve Muhammed peygamberin takipçileridir. Ama İslam'ın şartlarına çok önem vermemekte ve oruç tutmamaktadırlar. Ancak, aralarında doğru yolu gösteren birkaç tane molla vardır. Bu yüzden dinle ilgili hiçbir sıkıntı yaşamamaktadırlar.²⁸⁸ Hem Rus hem de batılı seyyahların yazdıklarından; Kırgız ve Kazakların Sünni Müslüman oldukları, inanç ve yaşantılarında eski göçebe geleneklerini devam ettirdikleri ve İslamın şartlarını gerektirdiği gibi yerine getirmediği anlaşılmaktadır.

4.2. Yedisu'da İdil-Ural Tatarlarının Dinî Faaliyetleri

İlk başlarda Kazak-Kırgız boyları İslamiyet'i Hive, Hokant, Buhara, Semerkant gibi dinî merkezlerden bölgeye gelen Sufi Şeyhlerden, din adamlarından ve dervişlerden öğreniyorlardı. XIX. yüzyılda Yedisu bölgesi Rusya'nın egemenliğine girince İran, Özbek, Tacik dervişlerin yerini Tatar din adamları ve mollaları aldı. Zira söz konusu dönemde Türkistan'a hem Çarlık Rusya hükümeti tarafından gönderilen Tatar din adamları hem de farklı sebeplerden dolayı ve değişik maksatlarla okuma yazma bilen bilgili Tatarlar akın etmişlerdir.

Yedisu halkının İslamî uygulamalarını, kurallarını ve geleneklerini öğrenmelerine katkı sağlayan Tatarlar dört gruba ayrılabilir. Birincisi, Rusya Çarının imzasıyla ve Orenburg Müslüman Ruhani Meclisinin fermanıyla atanan "Fermanlı Mollalar". İkincisi, cezalardan kaçan veya para kazanmak isteyen sahte mollalar. Üçüncüsü, yaz tatili dönemlerinde gelen Tatar öğrenciler. Dördüncüsü ise, sadece dini yaymayı görev edinmiş maceraperest molla ve dervişler idi.

Kazak-Kırgız toprakları henüz Çarlık Rusya işgaline maruz kalmamışken, Rus iktidarı tarafından Türkistan'daki durumu öğrenmek maksadıyla buralara Tatar kervanlarıyla birlikte

²⁸⁷ E. Schuyler, a.g.e., s. 137-138.

²⁸⁸ E. Sykes, *Through Deserts and Oases of Central Asia*, Macmillan and Co., Limited St. Martin's Street, London, 1920, s. 125.

Tatar mollalar da gönderiliyordu. Köyleri dolaşan mollalar İslam dinini öğretmekle beraber Rus hâkimiyetini anlatıyor, halkı Rusya egemenliğine girmeye davet ediyordu. II. Katerina tahta çıktığında Müslüman halkların sempatisini kazanmak amacıyla Rusya'dan Türkistan'a kadar olan bozkırlarda yaşayan Kazakları ve Kırgızları bir araya toplamak için onların camiler, mektepler ve medreseler kurmalarına izin vermiştir. Bu camilerde hoca ve molla gibi görevlere Kazanlı Tatarlar²⁸⁹ getirilmiştir. Katerina'nın ve sonraki çarların buyruğuyla gelen bu din adamları, yerli halk arasında "*Ukaznoy Mulla*" yani "*Fermanlı Molla*" ismiyle tanımlanmışlardır. Çarın imzaladığı belge ile Kazak-Kırgızlar'a gelen mollaların çalışmalarını kontrol etmek amacıyla bölgeye; İl Ahunu, Bölge Ahunu ve Muhtesip gönderilmiştir.²⁹⁰

Çarıç II. Katerina zamanında Kazak-Kırgızlar için kurulan camiler ve tayin edilen Tatar mollalar, Türkistanlı Hocaların otoritelerini kırmış ve Sartların yerli halkla olan ticaretine sekte vurmuştur. Hocalar, Hokant Hanları yardımıyla Tatarlara karşı gelmeye çalışsalar da beklenen sonucu alamamışlardır. Tatar din adamlarının yerli halk üzerindeki etkisi doğumdan ölüme bütün yaşantılarına yansımıştır. Örneğin; eskiden Kazak-Kırgız lider ve zenginlerinin cenazeleri kutsal sayılan Türkistan kabristanlarına²⁹¹ götürülürken sonraları Tatar etkisiyle bu adetlerden tamamen vazgeçmişlerdir.²⁹²

Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi tarafından bölgeye gönderilen Tatar din adamları cami imamı ve cami içerisinde mektep hocası olarak görev yaparak resmi olarak Müslüman halkın dinî ihtiyaçlarını karşılıyordu. Doğum, ölüm, nikâh, boşanma gibi işleri de kayda alarak sahiplerine yazılı belgeler veriyorlardı. "*Fermanlı Mollalar*"a haber vermeden cenaze namazı kılınmazdı. Habersiz kıldırana ise ceza yazılırdı. Bazen "bahşiş" alamayacağını bildiği fakir ailelere yardımcı olmazlardı. Mesela, fakir aileden birisi öldüğünde molla cenazeye gelmek istemez ve ölüyü bekletip kokuturdu.²⁹³

Ayrıca Tatar mollalar elit Kazak-Kırgızlara yazıcı ve danışmanlık hizmeti vermekteydiler. Bu sebepten yerli liderler arasında itibar görmekteydiler. Çünkü söz konusu dönemde Kazak-Kırgız önderlerinin çoğu okuma-yazma bilmiyorlardı. Her türlü Rusça diplomatik belgenin okuma, yazma ve çeviri işlerini Tatar mollalara yaptırmaya mecburdular. Ayrıca Tatar Mollalar İslam'ı anlatırken Asyalı hocalara göre daha yumuşak bir üslup kullandıkları için yerli halk arasında sevilmekteydiler. Bunu Etnograf Abramzon da fark ederek kitabında şöyle yazmıştır: "*Hokant (Sart, Özbek) din adamlarına göre, Tatar mollalar Kazak-*

²⁸⁹ Kazanlı Tatarlar, İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatarlara konulan genel bir tabirdir.

²⁹⁰ Halid Kurbangali, a.g.e., s. 69.

²⁹¹ Balkaşın, Türkistan kabristanlarından bahsederken Semerkant, Buhara, Yassı gibi İslam dünyasında önemli olan şehirlerin kabristanlarından söz etmektedir.

²⁹² N. Balkaşın, *O Kirgizah i Voobşe o Podvlastnih Rosii Musulmanah, Tipografya Ministerstva Vnutrennih Del, Sankt-Peterburg, 1887, s. 31.*

²⁹³ Halid Kurbangali, a.g.e., s. 69.

Kırgızlar arasında daha çok otorite sahibiydiler. Çünkü Tatar din adamları İslam kaidelerinin uygulanmasında toleranslı olmalarının yanı sıra zekât ödenmesinde ısrarlı değillerdi."²⁹⁴

Yedisu'ya gelen Tatarların bir kısmı Rusya'da çarptırıldıkları cezalardan veya 25 yıla kadar sürebilen askerlikten kaçan Tatarlar idi. Kaçan Tatarlar kendilerini Molla olarak tanıtarak Yedisu'ya geliyor, burada bir taraftan din öğretiyor bir taraftan da mekteplerde ders veriyorlardı. Bu mollaların çoğu Sibiry'a'dan gelenlerdi. Sayıları 1850-1860 yılları arasında oldukça artmıştı. Kırgızistan'a gelen seyyah M. Venükov'un aktardığına göre, kaçan Tatarların Kırgız ve Kazak çocuklarının eğitim almalarındaki rolü çok büyüktü.²⁹⁵ Tatar dili yerli halkın diline yakın olduğu için Tatar hocalarla anlaşmak daha kolaydı. Taşkentli hocaların dili ile Kazakların dili arasındaki benzerliklerin Tatarcaya göre daha az olmasından dolayı genelde tercih edilmiyordu. Dolayısıyla köylerin çoğunda kabile reisleri molla olarak Tatar mollaları tercih ediyorlardı. Bu hocalar kabile liderinin çadırında yaşıyor, köyün çocuklarına eğitim veriyordu. Yıllık altmış rubleye kadar da para alıyorlardı.²⁹⁶

XIX. yüzyılın ortalarında Yedisu işgalinden sonra kazancını artırmak isteyenler Kazak-Kırgız bozkırlarına akın etmişlerdir. Zira burada yapılan ticaret oldukça yüksek kar getirmekteydi hem de yerli zengin aile çocuklarının okuma-yazma ve Kuran öğrenimine ihtiyaçları vardı. Zengin kabile liderleri, toprak ağaları ve bölgenin zenginleri çocuklarına öğretmen tutuyor, karşılığında da oldukça yüksek meblağda paralar ödüyorlardı. XX. yüzyılın başında Yedisu'ya kadar gelen Abdürreşid İbrahim'in²⁹⁷ anlattıklarına göre, bir Kazak kırk-elli at, bir-iki yüz koyun sahibi olduğu zaman, hemen her sene kendi evine hususi bir imam ve muallim götürürmüş.²⁹⁸

²⁹⁴ S. Abramzon, *Kırgızı i İh Etnogenetiçeskiye i Kulturnıye Svyazi, Kırgızstan Basımevi, Frunze, 1991, s. 287.*

²⁹⁵ Yarkov, a.g.e., s. 15.

²⁹⁶ Valihanov, a.g.e., V, s. 260.

²⁹⁷ Abdurreşit İbrahim (Abduraşit Gumeroviç İbragimov) (1857-1944); Rusya Türkleri'nin ilk siyasi temsilcisi, İslâmcı gazeteci-yazar, seyyah. 23 Nisan 1857'de Sibiry'a'nın batı tarafında yer alan Tomsk vilayetinin kuzeyinde İrtiş nehri kıyısındaki Tara kasabasında doğdu. Eğitimini Rusya'da çeşitli medreselerde ve 1880'den itibaren de Medine'de sürdürdü. 1885'te doğduğu Tara kasabasına döndükten sonra orada bulunan medresede ders vermeye başladı. 1892'de Orenburg Şer'i Mahkemesine seçilerek kadılık yaptı. 1893'te müftülüğe getirildi. Rus otokrasisini şiddetle eleştiren Çolpan Yıldızı adlı eserini 1890'da İstanbul'da bastırdı ve gizlice Rusya'da dağıtılmasını sağladı. 1896'nın başlarında İstanbul'dan Buhara'ya bir seyahate çıktı. Rusya'da yaşayan Müslümanların siyasi ve kültürel hakları için mücadele fikrini yaymaya çalıştı. 1900'dan itibaren Mir'at adlı bir dergi çıkartmaya başladı. 1901-1903 yılların arasında Japonya'da bulundu. 1904'ten itibaren Sankt-Petersburg'ta yayınladığı Ülfet, et-Tilmiz, Sirke, Necat gibi dergilerde İslam birliği propagandası yaptı. 16 Eylül 1908'de büyük seyahatine Kazan'dan başlayarak Japonya'ya kadar gitmiştir. Bu seyahatle ilgili hatıralarını Âlem-i İslam ve Japonya'da İntişar-ı İslamiyet adıyla İstanbul'da yayımladı. 1912 yılında Osman Cudi ile birlikte İslam Dünyası adlı bir dergi çıkararak eğitim, Rusya Müslümanlarının durumu ve İslam dünyasıyla ilgili makaleleri yazdı. 1933'te Japonya'ya gitti ve hayatının sonuna kadar siyasi mücadelesini Japonya'da sürdürdü. 17 Ağustos 1944'te Tokyo'da vefat etti. Geniş bilgi için bkz.: İ. Türkoğlu, *Rusya Türklerini Uyandıran Adam: Abdürreşid İbrahim, Uluslar arası Abdürreşit İbrahim ve Türk Japon İlişkileri Bilgi Şöleni Bildiriler, Japon Kültür Merkezi Derneği Kültür Sanat Yayınları, Konya, 2012, ss. 15-69.*

²⁹⁸ Abdürreşid İbrahim, *Yirminci Asrın Başlarında Âlem-i İslam ve Japonya'da İslamiyet'in Yayılması, (Haz. Mehmet Paksu), Nesil Matbaacılık, İstanbul 2012, s. 84.*

Bu imkânlardan faydalanmak isteyen bilgili Kazan, Orenburg Tatarları ve yerli Tatarlar kazanç elde etmek amacıyla kısa süreli Yedisu'ya gelip çalışmışlardır. Halk arasında *yar-molla* (yarım molla) olarak adlandırılan bu sahte mollalar, bozkırın en uzak yerlerinde veya dağlarda konargöçer yaşayan bir grup Kazak-Kırgız'ı bularak bunlara kendi marifetlerini pazarlıyorlardı. Onlara namaz kılmayı öğreterek, Kuran okutarak, çeşitli muskalar yazarak para kazanıyorlardı. Belli bir miktar para kazandıkları zaman işanlık (mollalık) işini bırakıp ticarete başlıyorlardı.²⁹⁹ Krasnov "*Kırgızı*" (Kırgızlar) adlı makalesinde, bu sahte din adamlarından şöyle söz ediyor: "*Kırgızlar arasında Müslümanlığı yayanlardan çoğu Tatarlardır. Bunların çoğu molla rolündeki bilgili Kazan Tatarlarıdır.*"³⁰⁰ Bu yarım mollaların Kazak-Kırgızlar üzerindeki etkileri yadsınamaz derecede büyük. Eğitimsiz kalmış halk, en büyük özelliği okuma-yazma bilmiş olan bu yarım Tatar mollalara hem çok saygı gösteriyor hem de onlara güçlü bir bağ ile bağlanıp, itibar ediyorlar. Dolayısıyla mollalar, kendilerine güvenen Kazak-Kırgızlara istediklerini anlatıp hızlı şekilde gerekli ve gereksiz bilgileri de öğretebiliyorlar. Bu durumdan çoğu zaman memnun kalmayan halk arasında yarım mollalar hakkında olumsuz deyimler yerleşmiştir. Buna örnek: "*Şala molda din buzar, nadan sopı el buzar*" yani "*Yarım/bilgisiz molla dini bozar, cahil sofı/derviş eli/ülkeyi bozar*" deyimini idi.³⁰¹

Yedisu'da etkili olan diğer bir grup ise İdil-Ural bölgesinde ve Semerkant, Buhara medreselerinde okuyan Tatar talebeler. Medrese eğitimi alan Tatar talebeler hem geçimlerini sağlamak hem de staj yapmak amacıyla, medreselerin yazın tatil olmasıyla birlikte Kazak-Kırgız bozkırlarına giderek çocukları okutuyorlar. Tatar-Başkurt şairi Mecit Gafuri³⁰² 1898-1904 yılları arasında "Rasuliya" medresesinde okurken boş olduğu zamanlarda Kazak bozkırlarında dolaşarak çocuklara okuma yazma öğretiyordu. Ünlü Tatar yazarı Galimcan İbrahimov³⁰³ da

²⁹⁹ V. Yarovoy-Ravskiy, *Sbornik Materialov po Musulmanstvu, Tipo-Litografya Rozenberg, Sankt-Petersburg, 1899, s. 63*

³⁰⁰ Zeland, A. Krasnov, *Kırgızı, Aziatskaya Rossiya. İlyustrirovanniy Geografiçeskiy Sbornik, İzdaniye T-va İ. N. Kuşnerev I K°, Moskova, 1910, s. 331.*

³⁰¹ Kurbangali, a.g.e., s. 69.

³⁰² Mecit Gafuri (Gabdulmacit Nurganiyeviç Gafurov) (1880-1934); Tatar ve Başkurt halklarının klasik yazarı, edebiyatçı, şair, folklorist, dramaturg. 1880 yılında Başkurdistan'ın Sterlitamak vilayetine bağlı Jilem-Karan köyünde doğdu. Eğitime 1893 yılında Üteş köyündeki mektebinden başlayarak Troitsk'teki Rasuliya (1898), Kazan'daki Muhammadiya (1904) ve Ufa'daki Galiya (1906) medreselerinde devam etti. Gafuri, İşan Şekertlerine (İşan Şakirtlerine) adlı ilk şiirini 1902'de yazdı. 1904'te Orenburg'ta Seber Timer Yulu Yaki Ehüele Millet (Sibir Demir Yolu veya Milletin Durumu) adlı ilk kitabı basılmıştır. Şiirleri Kazan Muhbiri, Yulduz, An, İrek, Beznen Yul ve Başkurdistan gibi gazete ve dergilerde yayınladı. 1923 yılında Sovyet yönetimi tarafından Başkurt Halk Şairi unvanı verildi. Başkurdistan Yazarlar Birliğinin üyesi olan Gafuri 1934 yılında Ufa'da vefat etti. Fakirlek Menen Ütken Töreklek (Kazan 1904), Millet Mehebbete (Kazan 1907), Kara Yözler (Kazan 1927) Tormış Baskıçları (1928) ve Eşçe (1921) basılan eserlerinden bazılarıdır. Geniş bilgi için bkz.: G. Ramazanov, *Macit Gafuri, Oçerk Jizni i Tvorçestva, Sov. Rossiya, Moskova, 1980.*

³⁰³ Galimcan (Alimcan) İbrahimov (1887-1938); Tatar yazar, dil ve edebiyat bilimci, öğretmen. 12 Mart 1887'de Ufa'nın güneyinde bir Tatar köyü olan Sultanmurad'da doğdu. Tahsiline Orenburg'taki Veli Molla medresesinde başlayarak 1906'da Galiya medresesinde devam etmiştir. Galiya medresesinde okuduğu ilk yılın yaz tatilinde Kafkasya'ya giderek köylerdeki Tatar çocuklarına okuma yazma öğretmeye çalıştı. 1909'da kaleme aldığı Kur'an Allah'tan mı değil mi adlı risalesi yüzünden Galiya medresesinden uzaklaştırıldı. Bir süre Kazak bölgelerinde ve Ural'da çeşitli işlerde çalıştı. Astrahan çevresinde öğretmenlik

birkaç yıl Kazakların çocuklarını okutmuştur. Onun “Kazak Kızı” isimli romanı bu günlerinin mahsulüdür. Abdürreşit İbrahim de Kazak bozkırlarına gelerek eğitim faaliyetinde bulundu. 1878li yıllarda Akmola bölgesinin civarında göç eden Kazak kabileleri arasında dolaşarak hocalık ve imamlık yaptı. Kazaklar arasında geçirdiği günleri “Kazak Ahvali” isimli eserinde anlattı.³⁰⁴

Kazak ve Tatar Edebiyatının önemli şahsiyetlerinden birisi olan Ahmet Urazayev-Kurmaşi-Kızılcar³⁰⁵ hayatının yarısını Kazak bozkırlarında geçirmiştir. Gençken eğitimini Kazakistan’ın Petropavlovsk (Kızılcar) şehrindeki Abdulbari Ahun adındaki medresede almış, sonrasında Kazan’daki Kışkar medresinde okumuştur. 1880’de Petropavlovsk’a dönerek Kazak çocuklarına eğitim vermeye başlamıştır.³⁰⁶ Kızılcar’da yaşadığı dönemde sözlü ve yazılı Kazak edebiyatıyla yakından ilgilenmiştir. Kendisi, Kazakların yaşam tarzlarını, örf-adetlerini, gelenek-göreneklerini ve dillerini çok iyi bilirdi. Tatarca yazdığı “Kıyssai Buz Cigit” ve “Kıyssai Tahir ile Zuhra” eserlerini Kazakçaya çevirerek Kazak diline kazandırmıştır. Bu durumdan ötürü Kazaklar arasında Kazak şair olarak kabul edilmektedir. Ahmet Urazayev-Kurmaşi, Kızılcar’da Kazaklarla beraber uzunca bir süre yaşadığı için kendisine *Kızılcar* lakabını takmıştır.³⁰⁷

yaptı. 1910-1912 yılları arasında Kazan’da yaşadı. Kazan’da yaşadığı bu süre içerisinde Yaz Başı, Dingezde, Yöz El Elek, Söyü-Segadet, Uti Süngen Cehennem, Karak Mulla, Yaş Yörekler gibi çeşitli romanlarını ve hikâyelerini yazdı. 1-12 Mayıs 1917’de Moskova’da toplanan Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kurultayına Ufa delegesi olarak katıldı. 1915-1917 yılları arasında Galiya’da öğretmenlik yapan İbrahimov işini bırakarak “Ufa Müslümanları Arasında Halkçılığı Yayma Komitesinde” görev aldı. Rusların Sosyalist Revolüsyoner (Es-Er) partisine girdi ve Fatih Seyfi Kazanlı ile birlikte İrek gazetesini yayımladı. 1918’de Stalin’in daveti üzerinde Merkez Müslüman Komiserliği başkanı Mollanur Vahitov’un yardımcılığını üstlendi. 16 Ocak 1918’de Petrograd’da çıkmaya başlayan Çulpan isimli gazetenin redaktörü ve kurucusu oldu. 1920 Şubatında resmen Komünist Partisinin üyesi oldu. 1922 yılında Puti Revolyutsii (Devrim Yolu) dergisini çıkartmaya başladı. 1925-1927 yılları arasında Tataristan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığında görev yaptı. Bu arada yakalandığı verem hastalığının tedavisi için 1927-1937 yılları arasında Kırım ve Yalta’da yaşamaya mecbur kaldı. Ağır hasta olmasına rağmen 1938 yılında tutuklanarak Kazan’a getirildi ve aynı yıl vefat etti. 1927’de kaleme aldığı milliyetçi izler taşıyan Tatar Medeniyate Nindi Yul Belen Baraçak? adlı risalesinin onun sonunu hazırladığı belirtilmiştir. Galimcan İbrahimov, Beznen Könner (Kazan 1919), Kazak Kızı (Moskova 1924), Borıngı İslam Medeniyete (Orenburg 1909), Tabıgat Balaları (Kazan 1914), Tatar Sarıfı (Kazan 1911), Edebiyat Kanunları (Kazan 1918) gibi kırka yakın eserin sahibidir. Geniş bilgi için bkz.: M. Hasanov, Galimcan İbrahimov, Tatknigoizdat, Kazan, 1969. İ. Türkoğlu, İbrahimov Alimcan, DİA, C. 21, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2000, ss. 362-363.

³⁰⁴ İ. Türkoğlu, Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızayeddin Fahreddin, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000, s. 100.

³⁰⁵ Ahmet Urazayev-Kurmaşi-Kızılcar (1855-1883); Tatar şair. Ahmet Muhammedzarifoğlu Urazayev-Kurmaşi, Zverinogolovsk şehrinde yaşayan (şimdiki Kurgan bölgesi Pritobolny ilçesi) molla bir babanın oğlu olarak dünyaya geldi. Şair, ilk eğitimini doğduğu şehirde ve Petropavlovsk’taki Abdulbari Ahun adındaki medresede aldı. 1874 yılında Abdulbari medresesinde okuduğu dönemde “Kıyssai Buz Cigit” adlı eserini yazdı. 1879 yılında yaz tatilini geçirdiği Kazan bölgesinin Koşar köyünde ise “Kıyssai Tahir ile Zuhra” adlı eserini yazdı. 1883 yılında genç yaşta vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz.: G. Şamarova, R. Hurmatullina, Slovarniy Sostav Proizvedeniy A. Kurmaşi, Gramota, S. 1, Nu: 6 (48), Gramota Yayınevi, Tambov, 2015, ss. 196-200. B. Iskakov, Kazak-Tatar Edebi Baylanısı, Gılım, Almatı, 1976.

³⁰⁶ G. Şamarova, R. Hurmatullina, Slovarniy Sostav Proizvedeniy A. Kurmaşi, Gramota, S. 1, Nu: 6 (48), Tambov, 2015 s. 196.

³⁰⁷ B. Iskakov, Kazak-Tatar Edebi Baylanısı, Gılım, Almatı, 1976, s. 67.

Yedisu halkına İslamiyet'i öğreten Tatarların arasında kendilerini İslam'ın yayılması faaliyetine adayanlar da vardı. XX. yüzyılın başında Kazak-Kırgız bozkırlarını dolaşan Lvoviç'in rastladığı bir Tatar ahunu (din adamı) buna örnektir. (**Bkz.: Resim 11**) İstanbul, Buhara, Semerkant şehirlerini ziyaret etmiş ve iki defa hacca gitmiş yaşlı Tatar ahunu Lvoviç ile sohbet ederken kendinden şöyle söz etmektedir: *"Ben Kazan Tatarıyım. Kırk yıldır bozkırlarda yaşıyorum. Gençliğimde Kazan'dayken, Kırgız-Kazakları düşünür ve o zamandan beri buralara gelip Allah'ın emirlerini öğretmek isterdim. Buralara alıştım. Bozkırı ve Kırgızları sevdim. Onlar da beni sevdi. Benim sözümü dinliyorlar, fikirlerimi benimsiyorlar ve benden tavsiye alıyorlar."*³⁰⁸

XIX. yüzyılın ortasından sonra yoğun olarak gelmeye başlayan, Kuran bilen ve öğretebilen Tatarların yerli halk üzerindeki etkisi oldukça büyüktür. XIX. yüzyılın sonuna doğru Tatarların etkisi altında kalan konargöçer Yedisu Kazak-Kırgız boyları İslamî kurallarına daha sıkı bağlanmaya başlamışlardır. Devan ettikleri Şaman uygulamalarının yanı sıra Müslüman geleneklerini de öğrenmişlerdir. Dua bilmeyen yerliler Kuran okumak için düğünlerine, sünnetlerine, cenazelerine Tatar mollaları çağırıyorlardı. Zamanla Kırgızlar bütün bu adetleri öğrenerek kendileri de yapmaya başlamışlardır. 1895 yılında Issık-Göl bölgesine gelen E. Kovalev orada gördüğü Kırgız cenazesini şöyle anlatmaktadır: *"Ölümden sonraki yedinci günde Kuran okuma âdeti Kırgızlara buraya gelen Tatarlardan, 20-25 sene önce geçmiştir."*³⁰⁹ Görüldüğü gibi, Tatarların dinî faaliyetlerinin sonucunda İslamî uygulamalarını gerektiği gibi yapamayan konargöçer Kazak-Kırgızlar İslam dinine daha çok önem vererek artık İslami ibadetleri yapmaya başlamışlardır.

4.3. Yedisu'da Tatar Camileri ve Mollaları

1773 yılında Çariçe II. Katerina'nın imzaladığı *"Bütün dinlere hoşgörüyle yaklaşılması..."* fermanından sonra Türkistan topraklarında yerli halka ibadet etmek için cami ve mescit kurma izni verilmiştir. Bu tür ibadet yerleri başlarda devlet desteğiyle inşa ediliyordu. Zira camiler, göçebe halde yaşayan yerli halkı bir araya getirmeye yardımcı bir unsur olarak görülüyordu.

XIX. yüzyılda Yedisu bölgesinde Müslümanların sayısı artmış, Çarlık Rusya tarafından kurulan camiler yetersiz kalmış, ibadethane ihtiyacı gün geçtikçe kendini hissettirmiştir. Müslüman mahallelerinde din adamlarının teşvikiyle ve bölge zenginlerin yardımlarıyla ibadet evleri, mescitler ve camiler kurulmaya başlanmıştır. Bu tür ibadethaneler yerleşik hayat yaşan Müslüman mahallelerinde inşa edilmiştir. Bu bağlamda, Tatar, Sart, Uygur ve Dungan mahallelerinde açılan camiler ilk önce mahalle sakinlerinin dinî ihtiyaçlarını karşılamak için kuruldu. Çoğu göçebe yaşayan yerli halk bu camilere genelde bayram ve Cuma namazına

³⁰⁸ Dm. Lvoviç, *Po Kirgizskoy Stepi, İzdaniye A.F. Devriyena, Petrograd, 1914, s. 37-38.*

³⁰⁹ Yarkov, a.g.e., s. 32.

gelirlerdi. XIX. yüzyılın sonuna doğru Kırgız-Kazaklar yerleşik hayata geçince mahalle camilerine daha sık gelip, ibadet etmeye başladılar. Hatta yerli halkın yoğun yaşadığı mahallelerde de camiler açılarak Tatar veya Sart mollalar davet edildi.

Tatarlar dinlerine sıkı sıkıya bağlıydılar. Gittikleri her yerde dinlerine sahip çıktılar ve İslam dinini yaymaya çalıştılar. Göç ettikleri yerlerde genelde birbirlerine yakın yaşayarak Tatar mahalleleri oluşturdular. Bu mahalleler genelde ticaret yapılan yerlere, panayırlara, ticari yollarına yakın yerler olurdu ve mahalle içinde mutlaka cami inşa edilir veya ibadet evi açılırdı. İbadethanelerin sayısı mahalle sakinlerinin sayısına göre planlanır ve duruma göre 1-2 cami ile birkaç tane ibadet evi bulunabilirdi.

Tatarlar camileri, hem dinî vecibelerini yerine getirmek hem de yerli halkın İslamiyet'i daha yakından tanınması amacıyla ve genelde halkın desteğini alarak zenginlerin bağışlarıyla inşa ediyorlardı. Halk tarafından "Tatar Meçeti" olarak adlandırılan Tatar camilerinin mimarisi İdil Tipi (Povoljskiy Stil) idi. Bu usul sadece İdil boyundaki Tatarlara aittir ve başka hiçbir Müslüman halkın yaşadığı yerde bu mimariye rastlanmamaktadır. Ancak Tatar göçmen ve din adamlarının gittiği yerlerde: Başkurt, Kazak, Kırgız ve bazı Kafkas halklarında görülebilmektedir.³¹⁰

İdil tipi cami, dikdörtgen şeklinde, ahşaptan veya tuğladan inşa edilirdi. Genelde bir giriş odası ve geniş 2-3 salondan oluşurdu. Giriş odası soğuk bölgelerde kapalı olarak, sıcak bölgelerde ise üstü çatılı ve açık şekilde yapılırdı ve genelde ayakkabı çıkartmak amacıyla kullanılırdı. Salon odalarında ise ibadet yapılır ve çocuklara ders verilirdi. Cami minaresi 1 veya 2 tane olmak üzere caminin çatısına yapılırdı. XVIII. yüzyılın sonundan itibaren Tatar camilerinin minarelerine, mihrap ve kubbelerin başında bulunan İslam dininin simgesi olan yarım ay yerleştirilmeye başlanmıştır.³¹¹

Tatarların göç ederek yerleştikleri her bölgeye bu tür camiler kurulmuştur. Türkistan'da dikdörtgen mimaride ve çatıları üzerinde minareleri bulunan bu camiler adeta Tatar mahallelerin simgesi gibi idi.

Aşağıdaki tabloda, tez araştırması yapılırken tespit edilen altı adet Tatar camisinin listesi verilmiştir. Tabloya bakıldığında Yedisu bölgesinin her şehrinde 1-2 Tatar Camisi bulunduğu anlaşılmaktadır. Tabloda, camilerin kuruluş tarihi, camilerde hizmet eden mollaların isimleri ve camide eğitim alan öğrencinin sayısı bulunmaktadır. Ayrıca camilerin kurulmasına maddi destek sağlayanlar da görülmektedir.

³¹⁰ N. Halit, *Tatarskaya Meçet: neskolko slov o tipologii i etapah razvitiya arhetipa, Meçeti v duhovnoy kulture tatarskogo naroda (XVIII v.- 1917 g.)*, Institut istorii im. Ş. Marcani AN RT, Kazan, 2006, s. 76.

³¹¹ H. Nadirova, *Derevyannoe Kultovoe Zodçestvo Volgo-Kamya: İstoki i Traditsii, Meçeti v Duhovnoy Kulture Tatarskogo Naroda (XVIII v.-1917 g.)*, Institut istorii im. Ş. Marcani AN RT, Kazan, 2006, s. 292.

Tablo 4.1. Yedisu bölgesi Tatar camileri.

Cami Adı	Bulunduğu Yer	Kuruluş Tarihi	Kurulmasına Destek Veren	Cami Mollaları	Cami İçi Mektep	Mektep Öğrenci Sayısı
Alımov Camisi	Verniy	1859	Tüccar Alımov'un Bağışı	-	Var	70
4 Numaralı Cami (İshakiye)	Verniy	-	Tüccar İshak Gabdulvaliyev'in Bağışı	Husain Davletkanov	Var	-
Nogoy Camisi	Karakol	1887	Halk Desteği	Muhtarulla Başırov, Şakir Mucabirov	Var	-
Daulbayev Camisi	Pişpek	1882	Tüccar İshak Daulbayev'in Bağışı	Hakimullah Nigmatullin, Husain Timerbulatov, Amir Hakim, Abdul Nazar Vagapov	Var	-
Yukarı Cami	Kopal	1870	Halk Desteği	Muhammadcan Muhamediyev	Var	42
Aşağı Cami	Kopal	-	Halk Desteği	Sayid Mulla Taipov	Var	-

Kaynak: Tespit edildiği kaynaklara göre tarafımızdan hazırlanmıştır.

Yedisu bölgesinin merkezi olan Verniy şehrinde, ilk yerleşik mahalle kabul edilen ve halk arasında "Tatarka" olarak adlandırılan Tatar mahallesinde iki Tatar Camisi bulunmaktaydı. Mahallenin simgeleri olan bu camiler Tatarlara özgü İdil mimarisine göre inşa edilmişlerdir.

Bu camilerden birincisi, caminin inşası için para bağışlayan tüccarın ismini taşıyan Alımov Camisidir. Bu cami aynı zamanda Verniy şehrinin ilk camisidir. Giriş ve büyük bir salondan oluşan cami, 1859 yılında Tatarların geleneklerine göre dörtgen şeklinde inşa edilmiştir. Caminin, biri kısa -mihrap çatısında- diğeri ise uzun -giriş odasında- olmak üzere iki minaresi bulunuyordu. Ayrıca Alımov camisinde Verniy şehrinin ilk Müslüman mektebi açılmıştır. Mektepte eğitim alan 70 erkek çocuk İslami derslerin yanı sıra okuma yazma da öğreniyorlardı.³¹² Mayıs 1887 de Yedisu bölgesinde meydana gelen büyük depremde cami oldukça büyük hasar görmüş ve yıkılmıştır.³¹³ **(Bkz.: Resim 12)**

Verniy'nin nüfusu hızla artınca, ibadet yeri eksikliğini gidermek maksadıyla, şehrin büyük tüccarı İshak Gabdulvaliyev'in yardımı ve şehrin baş mimarı Zenkov'un başkanlığında ikinci Tatar Camisi kurulmuştur. İsmi "4 Numaralı Cami" olan ve Orenburg Müslüman Meclisine

³¹² V. Proskurin, *Verniy (Alma-Ata, Almatı), Svod Pamyatnikov İstorii i Kulturi Goroda Almatı, Kazak Ensiklopediyası, Almatı, 2006, s. 48-50.*

³¹³ İ. Muşketov, *Vernenskoe Zemlyatreseniye 28 Maya (1 İyunya) 1887, Trudi Geologičeskogo Komiteta, C. X (1), Sankt-Petersburg, 1890, s. 30.*

bağlı bu cami halk arasında "*Taşlı Tatar Camisi*" veya "*İshakiye*" olarak bilinirdi. (Bkz.: Resim 13) İshakiye camisi ticari noktalara yakındı ve Torgovaya ile Lepsinskaya sokaklarının kesiştiği yerde idi. Tuğladan yapılan cami iki minareli ve iki odalı olup geniş pencereleri sayesinde bol güneş almaktaydı. Caminin mollası Husain Davletkanov idi.³¹⁴

1887 yılındaki depremlerle bile yıkılmayan bu cami Sovyet iktidarının bölgeye yerleşmesi sonucunda ilk önce sinemaya sonra "*Natsmen*" (Natsionalniye Menşistva yani Azınlık Milletleri) isimli azınlık tiyatrosuna çevrilmiştir. 1979 yılında bina tamamen yıkılmış, yerine "*Universam*" isimli alışveriş merkezi inşa edilmiştir.³¹⁵

Kırgızistan'ın bugünkü Karakol şehrinde bulunan iki numaralı cami de İdil tipi Tatar camilerinin güzel bir örneğini teşkil eder. 1840 yılında Müslüman Ruhani Meclisi tarafından Verniy şehrine Kazak-Kırgızlara İslamiyet'i öğretmek amacıyla Muhtarulla Başırov isimli genç bir Tatar molla gönderilmiştir. Molla Muhtarulla 1845'te ise Narın ve Issık-Göl bölgelerine tayin edilmiştir. Issık-Göl civarındaki köyleri dolaşan molla Koçkor köyünde Tillahan İsakeeva isimli bir hanımla evlenip Karakol şehrine yerleşmiştir. Tillahan abıstay³¹⁶ da İslamiyet'i öğrendikten sonra Kırgız kızlarına din ders vermeye başlamıştır.

Muhtarulla Başırov bölgede cami eksikliğini görünce kardeşi Abdulla ve yerli halkın yardımıyla ilk önce çadırdan tek odalı minaresiz küçük bir mescit inşa etmiştir. Karakol'daki Tatar ailelerin sayıları artıp yaklaşık 25 aileye ulaştınca, birlikte toplanıp büyük bir cami inşa etmeye karar verilmiştir. Böylece 1865 yılında yeni caminin temelleri atıldı. 1878 yılında ise Tatar zenginlerin bağışlarıyla caminin inşasına başlanmıştır. İnşası dokuz yıl süren cami 1887 yılında ibadete açılmıştır.³¹⁷

Yerli halkı tarafından "*Nogoy Camisi*" olarak adlandırılan Tatar mimarisindeki cami, birisi 31 diğeri 20 metre uzunluğunda 2 minareden oluşmaktaydı. Büyük minarenin ucunda bulunan yarım ay altınla kaplıydı, küçük minarenin yarım ayı ise gümüşten yapılmıştı. Caminin içi oldukça geniştir. Üç odadan oluşan camide büyük oda cemaat için, bir oda mektep için, üçüncüsü ise kadınlar için ayrılmıştır. Genel olarak bu Tatar camiinde aynı anda 1000 kişi ibadet edebiliyordu. XIX. yüzyılın sonuna doğru bu cami Yedisu bölgesindeki en büyük camilerden birisi olarak sayılmaktaydı.³¹⁸

Karakol şehrinde doğan ve çocukluğu bu şehirde geçen Bayzakova Sofya Sultanovna'nın hatıratına göre, Tatar Camisi çok güzeldi. Duvarları rengârenk camlarla kaplıydı. Sofya Hanım

³¹⁴ Buketova, a.g.e., s. 207.

³¹⁵ Proskurin, a.g.m., s. 50.

³¹⁶ Abıstay, din adamın eşi, Kuran'ı okuyabilen ve ezberleyebilen kadındır.

³¹⁷ İBDA, Gabdulla Zefer'in Hatıraları, f. 1085, op. 1, d. 4, s. 3.

³¹⁸ İBDA, Gabdulla Zefer'in Hatıraları, f. 1085, op. 1, d. 4, s. 5.

küçükken arkadaşlarıyla beraber duvardan düşmüş olan renkli ufak cam parçalarını toplayarak oynardı.³¹⁹

Cami inşası bittikten sonra cami hocası olarak Mucabirov Şakir (Şakir Dambilda (Hoca) gönderilmiştir. Yerli halk arasında “*Fermanlı Şakir-molla*” olarak anılıyordu. Şakir Hoca cami içinde bulunan mektepte erkek çocuklara din eğitimi verirken, eşi Nafisa abıstay ise kız çocuklarına ve bölgenin gelinlerine İslamiyet’i öğretiyordu.³²⁰ Şakir Mucabirov’un öğrencilerinin hatırlamalarına göre, Şakir hoca sadece İslam dinini yaymakla uğraşan fanatik-dinci birisi değildi. Böyle olsaydı oğlu Ahmet-Ziya’yi Amerika’ya mühendisliği öğrenmeye göndermezdi. Ayrıca üç oğlundan hiç biri babasının işini devam ettirerek imam olmamıştır.³²¹

8 Mayıs 1935 yılında şehir idarecilerinin emriyle cami binası sinemaya çevrilmiştir. **(Bkz: Resim 14)** Şehrin sakinleri, caminin minaresinin yıkımı esnasında yerli halkın ağladığını söylerler. “*Issık-Kul*” adını alan sinema çok geçmeden çocuk sinemasına dönüştürülmüştü. Aynı bina daha sonra ise spor salonu olarak kullanılmıştır. 15 Şubat 1991 yılında Karakol şehri Müslümanlarının isteğiyle bina tekrar camiye çevrilmiş ve cemaatin isteği üzerine caminin ilk imamı Muhtarulla Başırov’un adını almıştır.³²² Sadece Tatarları değil Kırgız, Özbek, Dungan ve diğer Müslüman halkı bir çatı altında toplayan cami Karakol’daki Müslüman halk için önemli bir yer olarak sayılmaktadır. Günümüzde tamir edilmiş olan cami, önemli bir ibadet yeri olarak hizmet vermektedir. **(Bkz: Resim 15)**

1904 yılında Pişpek şehrinde 3 cami bulunmaktayken bu sayı 1910 yılına kadar 11’e yükselmiştir.³²³ Türkistan’a 1903 yılında Rusya Coğrafi Topluluğu ile beraber gelen ressam Boris Vasilyeviç Smirnov, Pişpek civarını dolaşırken bir cami görmüş ve resmetmiştir. Ressam, Kırgızistan Millî Müzesinde gösterilen belgeler arasında bulunan bu resme “*Kırgız camisi*” adını vermiştir. Smirnov’un çizdiği bu resim, Tatarların İdil usulüne göre yaptıkları camilerin açık bir örneğidir.³²⁴ **(Bkz: Resim 16)** İki odalı, açık girişi olan ve minaresi çatı üstünde duran ahşaptan bir ibadethanedir.

Pişpek şehrindeki Tatar camilerinin birisi de 1882 yılında kurulan Daulbayev camisidir. Büyük ve ihtişamlı olan bu cami, Pişpekli iş adamı İshak Hacı Daulbayev tarafından inşa ettirildiği için yerli halk tarafından “*Daulbayev Camisi*” adıyla anılmıştır.

Bu cami Pişpek şehrinin XX. yüzyılın başındaki en güzel mimari örneklerinden birisi sayılır. Caminin dış cephesi, hem Asya desenleri hem de Avrupa usulü sütunlarla örülmüştür.

³¹⁹ Bayzakova, a.g.ş.

³²⁰ İBDA, *Gabdulla Zefer’in Hatıraları*, f. 1085, op. 1, d. 4, s. 21

³²¹ A. Aldaşev, *Aldaş-moldo, Ala Too*, №8, Frunze, Ağustos 1989, s. 105.

³²² İzatullin Kamil Kagap oğlu (1939), emekli, *Issık-Göl bölgesi, Karakol, Kırgızistan. Görüşme Tarihi: 18.02.2011.*

³²³ N. Nurtazina, *Narodı Turkestana: Problemi İslama, İntegratsii, Modernizatsii i Dekolonizatsii (na rubeje XIX-XX vekov)*, “Kazak Universiteti”, Almatı, 2008, s. 24.

³²⁴ *Kırgızistan Milli Müzesi, üçüncü kat, yeni tarih bölümüdür.*

Caminin içi ferah ve geniştir. Ahşap oymalı tavanlar, sütunlar ve renkli duvar yazıları (bezekler) camiye güzellik katmaktadır.³²⁵

Cami Sovyetler hâkimiyetinin ilk zamanlarında yıkılmamış, devlet tarafından kullanımına müsaade edilmiştir. 1950 yılına gelindiğinde ise Devlet Kukla Tiyatrosuna dönüştürülmüştür. Mayıs 1965'te çıkan bir yangın sonucunda camii tamamen yıkılmıştır. Daha sonra İshak Efendi'nin yardımıyla şehrin batısında yer alan Müslüman Mezarlığı demir parmaklıklarla çevrilmiş ve içine dinî ibadetler yapmak için küçük evler kurulmuştur. İshak Daulbayev'a saygı göstermek maksadıyla iktidar, bugünkü Moskovskaya ve Çokmorova sokaklarını *İshakovskaya* ve *Daulbayevskaya* olarak adlandırmıştır.³²⁶

Daulbayev camisinde imamlık ve öğretmenlik yapan Hakimullah Nigmatulin isimli bir molla vardır. Hakimullah Efendi 1860'larda Kazan bölgesinden Yedisu bölgesinin Tokmak şehrine gelmiştir. Molla, çocuklara eğitim vermek amacıyla çeşitli mekteplerin ve medreselerin kurulmasına öncülük etmiştir. Aynı zamanda insanlara İslamiyet'i anlatmış ve dinî ibadetlerin yapılışını öğretmiştir. Sonra Pişpek'e taşınarak çalışmalarına devam etmiştir.³²⁷ 1882 yılında Hakimullah hoca sayesinde cami içinde Pişpek'teki ilk Tatar mektebi açılmıştır.³²⁸ Hakimullah Efendi Kırgız topraklarına gelen ilk mollalardan biridir. Yerli halkın çocuklarını kendi evlatları gibi gören Nigmatulin, onların güzel bir eğitim almaları için çalışmıştır. Bu yüzden yerli halk tarafından saygı gösterilen bir Tatar mollası olmuştur.

Kırgızistan'a gelen önemli din adamlarından biri de Husayin Timerbulatov idi. 1838 yılında bir köy imamının oğlu olarak dünyaya gelen Husayin Timerbulatov, 1864 yılında Buhara medresesinden mezun olup mollalık yapmak üzere Karakol şehrine doğru yola düşmüştür. Karakol camisinde uzun zaman imamlık ve aynı zamanda öğretmenlik yapan Molla Husayin sonra Pişpek'e taşınarak orada kurulan ilk büyük caminin inşaatında çalışmış ve cami içindeki mektepte öğretmenlik yapmıştır. Hayatını bu camiye ve insanlara eğitim vermeye adanmış molla 1937 yılında 99 yaşındayken Frunze³²⁹ şehrinde vefat etmiştir.³³⁰

Husayin Efendinin meslektaşı ve en yakın dostu Amir Hakim XIX. yüzyılın yetmişli yıllarında Kazan'dan Pişpek camisine davet edilmiştir. Amir Hoca, Husayin Hocayla birlikte yerli halk için hayırlı işler yapmaya gayret etmişlerdir. Onun ailesi de çok dindar olarak bilinirdi. Oğulları hacca gitmiş, kızı ise hafızdır.³³¹

³²⁵ Petrov, a.g.e., s. 80.

³²⁶ D. Saparaliyev, *Pişpekский Blagotvoritel Daulbayev ...*, s. 7.

³²⁷ H. Gabdrahmanov, *K İstorii Migratsii Tatar v Kirgızstan*, Nur, S. 5-6, Bişkek, 1996, s. 34.

³²⁸ A. Camankarayev, A. Botobekova, *Tatarskiye Şkoly i Deyatelnost Tatarskih Prosvetiteley v Dorevolnyutsionnom Kirgızstane, Tatarı v Kirgızstane, Natsionalnaya Akademiya Nauk Kirgızskoy Respubliki, Bişkek, 1994, s.14.*

³²⁹ Frunze, 1926-1991 yılları arasında bugünkü Bişkek şehrinin ikinci adı idi.

³³⁰ Gabdrahmanov, a.g.m., s. 34.

³³¹ Gabdrahmanov, a.g.m., s. 35.

Kırgızistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivindeki emlak kayıt defterine göre 1896 yılında Pişpek şehir camisinin mollası Abdul Nazar Vagapov aynı zamanda mülk sahibi olarak kayıtlara geçmiştir. Belgeye göre, 68 yaşındaki molla Abdul Nazar'ın toplam 400 rublelik üç odalı evi, ambarı, mutfağı ve bahçesi vardır.³³² Buradan, 1896 yılında molla Vagapov'un Pişpek Tatar camisinde görev yaptığı anlaşılmaktadır.

Yedisu'daki Kopal şehrinin Tatar camileri de İdil boyundaki ibadethanelerle aynı mimaride inşa edilmiştirler. Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivinde muhafaza edilen belgelerden biri de Kopal şehrinde yapılan Tatar camisinin şemasıdır. Şemaya bakıldığında, cami inşaatının usul olarak Tatarlara özgü geleneklere göre yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu belgedeki cami, giriş ve 3 oda olmak üzere, dikdörtgen şekilde inşa edilmiştir. En büyük odanın çatısında da minare yer almaktadır. Caminin planı 27 Ekim 1866 yılında Semipalatinsk genel valisi tümgeneral G. A. Kolpakovskiy tarafından kabul edilerek imzalanmıştır.³³³ **(Bkz.: Resim 17)**

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Kopal şehrinde biri şehrin yukarı tarafında (Yugarı Yak) ve diğeri aşağı tarafında (Tüban Yak) olmak üzere iki Tatar camisi ve bir Özbek camisi bulunmaktaydı. Aşağı taraftaki caminin ilk imamı Muhammadcan Muhamediyev, yukarı taraftakininki ise Sayid Mulla Taipov idi.³³⁴ Arşivdeki cami krokisinin hangi Tatar camisine ait olduğu belli değildir. Ama büyük ihtimalle Tüban Yak Camisine aittir. Çünkü bu cami şehrin merkezine, çarşısına ve pazarına daha yakındır. Kopal şehri civarına göç eden Kazaklar da genelde bu camiye gelirlerdi. Özellikle Cuma veya bayram namazlarında cami cemaatinin yoğunluğu sebebiyle büyük bir ibadethaneye ihtiyaç vardı. Cami şemasına bakılınca söz konusu dönem için küçük bir caminin olmadığı görülmekte ve kalabalık cemaati bir araya toplayacak kadar büyük olduğu anlaşılmaktadır.

1870 yılında cami içinde yerli halkın çocukları için mektep açılmıştır. Açılan mektepte 42 erkek çocuk İslamiyet'i öğrenmekteydi.³³⁵ Caminin imamı Muhammadcan molla idi ve mektepte öğretmen olarak ders vermekteydi. Molla yerli halk tarafından sevilir ve saygı görürdü. Kendisi Ufa kazasında doğmuş ve medresede eğitimi almıştır. 1850'lerde Ufa'dan Yedisu bölgesine göç etmiştir. Kopal kazası bölgesinde bulunan ve Tanake-Batır'ın³³⁶ lideri olduğu Naymankıdralı kabilesi ile birlikte göç ederek, kabilenin çocuklarına eğitim veriyordu. Muhammadcan Efendi çok iyi bir hattattı. Medresede okurken hat yaparak geçimini sağlıyordu.

³³² KCMDA, f. 7, op. 1, e. h. 22, d. 148, s. 50.

³³³ Kopal şehri cami şeması. 13.11.2016 tarihinde <http://e-history.kz/ru/contents/view/679> adresinden alınmıştır.

³³⁴ F. Muhamediyeva, a.g.m., s. 462.

³³⁵ Nedzvitskiy, a.g.e., s. 72-73.

³³⁶ Ç. Valihanov, *Issık-Göl seyahati defterinde Taneke Batır'dan söz etmektedir. Valihanov not defterinde, Arasan'da geceledik. Bugün misafirliğimizde Yedisu'da ünlü olan Batır Taneke vardı diye yazmaktadır. Bkz.: Ç. Valihanov, Sobraniye Soçineniy v Pyati Tomah, I, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata, 1985, s. 354.*

Birisi öldüğünde cenaze namazı kıldırmak ve ölenin arkasından okuduğu dualar için hiçbir zaman para almamak gibi güzel bir alışkanlığı vardı. Mollanın en büyük oğlu Hacıahmad, Kazan'da bulunan Apanay medresesini bitirdikten sonra cami içindeki mektepte *halfa* (hoca) olarak çocuklara eğitim veriyordu.³³⁷

Görüldüğü üzere, İslam dünyasında olduğu gibi Yedisu bölgesinde de ilk İslami eğitim camilerde veriliyordu. 1898 yılında Yedisu bölgesinde kayıtlı 281 cami ve ibadet yapılan ev vardı.³³⁸ 1913 yılına kadar camilerin sayısı 40'a, ibadet evlerin sayısı ise 302'e yükselmiştir.³³⁹ Camilerde genelde cami imamı, eşi (Abıstay) veya çocukları cami içinde mektepler organize ederek, mahallenin erkek ve kız çocuklarına İslami eğitim verirlerdi. Ocak 1908 verilerine göre Yedisu bölgesi camileri içindeki mekteplerin sayısı 243 ve ders veren mollaların sayısı 214 idi. Cami mekteplerinde 5.208 erkek ve 868 kız çocuğu olmak üzere toplam 6.076 çocuk eğitim almaktaydı.³⁴⁰

Halkın göçebe hayat yaşaması sebebiyle Tatar hocalar, sabit binaların yanı sıra seyyar cami ve mektepler de açmaktaydılar. 1908 yılı istatistiklerine göre, Yedisu'da 225 seyyar mektepte 313 hoca ders veriyordu. Bu mekteplerde 3.750 erkek, 551 kız çocuğu olmak üzere toplam 4.301 çocuk eğitim görmekteydi.³⁴¹ 1913 yılında Pişpek kazasında 47, Prjevalsk'ta 68, Verniy'de 47, Carkent'te 38, Kopal'da 62, Lepsi kazasında ise 35 olmak üzere toplam 297 seyyar mektep bulunmaktaydı.³⁴² Seyyar mektepleri açan Tatar mollalar genelde para kazanmak amacıyla bölgeye gelmiş olup ve göçebe hayat yaşayan Kazak-Kırgızların bir araya toplandığı yaylak veya kışlaklara yerleşiyorlardı. Mollalar köyün çocuklarına eğitim verir ve karşılığında köyün lideri veya zenginlerinin bağışladığı belli bir miktar para veya hayvan alırlardı. Bununla birlikte her hafta her öğrenci öğretmenine "*cumalık*" denilen "*Cuma hediyesi*" getirirdi. Cuma günü mektepler kapalı olduğu için bu "*hediye*" Perşembe günü hocaya teslim edilirdi. Hediye çantası içinde genelde yiyecek (et, ekmek vs.) bulunurdu. Ancak nakit verilen bağış da kabul edilirdi. Bağışın miktarı öğrencinin ailesinin maddi durumuna göre değişirdi.³⁴³

Tatar din adamlarının Kazak-Kırgızlar arasına yerleşmelerinin yerli halkın İslamiyet'e yakınlaşmasına yardımcı olduğu aşikârdır. Kurdukları camiler, cami içerisindeki mektepler hatta seyyar ibadethane ve mektepler, Yedisu yerli halkının dinî öğrenmelerine ve rahatça ibadet etmelerine yardımcı olmuştur. Yedisu halkından olan Çokan Valihanov, kısa bir süre içinde Tatar bilginleri vasıtasıyla Kazak-Kırgızların İslamiyet'e daha sıkı bağlandıklarını açıkça

³³⁷ Muhamediyeva, a.g.m., s. 461-462.

³³⁸ Romanov, a.g.tak., 1898, s. 166.

³³⁹ Nedzvitskiy, a.g.e., s. 26-199.

³⁴⁰ Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1907 God, s. 110.

³⁴¹ Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1907 God, s. 110.

³⁴² Nedzvitskiy, a.g.e., s. 148-199.

³⁴³ Nigmat Sabitov, Mektebi i Medrese u Kazahov, Akademiya Nauk Kazahskoy SSR Yayıncılığı, Alma-Ata, 1950, s. 22.

belirtmektedir. Eserinde, *“Konargöçer Tatarlar³⁴⁴ İslam dinine inanmalarına rağmen yerleşik hayata geçenlerle çok zıtlardır. Uzun zamandır inandıkları İslam dini, kendilerini Tatarları etkilediği kadar güçlü etkilememiştir. Onlar hala kendi Şaman ayinlerini ısrarla yapmaya devam ediyorlardı. Bozkırdaki hiçbir batır Muhammed’in kim olduğunu bilmezdi. Orta Cüz lideri Sultan Barak (öl. 1749) Tatarlardan ve Buharalılardan “La illaha illallah Muhammad resüllulah” sözleri duyunca merak etmiş ve sormuştur: “Tatarlar ve Sartlar hep Muhammed de Muhammed diye tekrarlayıp duruyorlar. Kendisi canlı kanlı mıdır?” 1882 yılından sonra Rusya hükümeti vasıtasıyla İslamiyet’in yayılması büyük bir gelişme göstermiştir. Her köyde molla ve seyyar medrese bulunmaktadır. 30 günlük Ramazan orucunu tutmayan ve beş vakit namaz kılmayanlara inanılmamakta ve akrabaları tarafından saygı gösterilmemekte.”³⁴⁵*

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın ilk çeyreği arasında Yedisu’ya gelip dolaşan ve bir müddet kalan M. Lavrov, L. Kostenko vs. gibi şahısların not defterine, raporlarına bakılırsa göçebe hayatı yaşayan Kazak-Kırgızların söz konusu dönemde Müslüman olup ancak Şaman geleneklerine devam eden oldukları anlaşılır. Resmi olarak Müslüman sayılan yerli halkın bir bölümü İslamiyet’i tam anlamıyla yaşamazken, eski örf-adetlerini yapmaya ve eski inançlarına inanmaya devam etmekteydiler. Çoğu eğitimsiz olan Kazak-Kırgızlar çocukların eğitimsiz kalmamaları gerektiğini bilip onları okutmaya çaba göstermekteydiler. Bu dönemde Yedisu bölgesinde hem okuma-yazma hem de Kuran öğretene Özbek ve Tatar mollalar vardı. Tatarların dili yerli halkın diline daha yakın olduğu için onlarla anlaşmak daha kolaydı. Tatar hocalar konargöçer Kazak-Kırgız kabilelerle birlikte uzak yerlere göç ederek çocuklara ders verebilirlerdi. Ayrıca Tatarların çoğu bilgiliydi ve Rus dilini bilmelerinden dolayı “Batı kültürünün” taşıyıcısı sayılırlardı. Bundan dolayı Tatar hocalara saygı gösterilir ve itibar edilirdi. Tatar mollaların sözlerine kulak veren ve yaptıklarını örnek alan yerli halk onlardan çok fazla etkilenmiştir. Tatar mollalar vasıtasıyla kısa bir sürede Kazak-Kırgızlar İslamiyet’e daha da yaklaşmış ve İslam’ın farzlarını daha düzenli yerine getirmeye başlamışlardır. İslam dini bölgede hızla yayılmış, halk İslam’ı ve kurallarını yaşantılarında benimsemiştir. Bu sayede Kazak-Kırgızlar Hıristiyanlaşmaktan kurtulmuştur demek yanlış olmayacaktır.

³⁴⁴ Burada, göçebe hayatını yaşayan Türk boylarından bahsetmektedir. Örneğin: Karagaşlar, Astrahan Nogayları, Kazaklar gibi Türk boylarıdır.

³⁴⁵ Valihanov, a.g.e., I, s. 303.

5. BÖLÜM: İDİL-URAL TATARLARININ YEDİSU HALKLARINA SOSYAL VE KÜLTÜREL ETKİLERİ

5.1. İdil-Ural'dan Yedisu'ya Gelen Yeni Bir Akım: Usul-i Cedid Okulları

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Türkçülük ve İslamcılık akımlarının Türkistan'a kadar yayılmasıyla, Türkiye, Kırım ve Volga boyunda yaşayan Tatar halklarından çıkan Liberal-burjuva sınıfının Türkistan Müslüman-Türk halkları arasında hayata geçirmeye çalıştıkları İslamcılık, Türkçülük bir dinî akım gibi önce Kırım ve Volga'da sonra Türkistan'da yayıldı. Bu akım, Rusya Müslümanları arasında devrinin ünlü aydını İsmail Gaspıralı'nın³⁴⁶ çabasıyla gelişti.

İsmail Gaspıralı'nın ortaya koyduğu bu hareket, eski metotlarla eğitim veren dinî mektep ve medreselerde dönüşüm yaparak, onları yeni gelişen millî burjuvanın isteklerine göre yenilemeyi, gençleri zamanın şartlarına göre Avrupa'da olduğu gibi yeni eğitim sistemiyle yetiştirmeyi planlıyordu. İlk önce Rusya Müslümanlarına, daha sonra tüm dünya Müslümanlarına uygulanacak Usul-i Cedid okullarının eğitim sistemi sayesinde Müslüman toplumların modern dünya ile uyumlu olması amaçlanıyordu.

Cedid kelimesi, lügat anlamı itibarıyla; eskinin zıddı yani yeni anlamına gelmektedir. Aynı kelimenin bir başka türevi olan tecdit ise; yenileme, tazeleme gibi anlamlar içermektedir. Usul-i Cedid, eğitimde yenilenme veya diğer bir tabirle maarif dönüşümü ile ilgili bir kavramdır. Her ne kadar kavram olarak Usul-i Cedid, önceleri Osmanlı ıslahat hareketleri çerçevesinde kullanılmış ise de İsmail Gaspıralı ile birlikte, Kırım, Rusya, Sibirya ve Türkistan'da yaşayan Müslüman Türklere mal edilmiştir.³⁴⁷

Gaspıralı, mektep ve medreseleri gelişmiş milletlere göre geri kalmış olan Türkistan Müslümanlarını birleştirip, çağdaş bir toplum hâline getirmek istemekteydi. Müslümanların

³⁴⁶ İsmail Mustafaoviç Gaspıralı (Gaspıralı) (1851-1914), Pantürkizm'in kurucusu, Tatar burjuvasının asıl ideologu, "Tercüman" gazetesini dünyaya getiren, "İttifak al-Müslimin" adlı Müslüman partisini kuran kişilerden biridir. 21 Mart 1851 tarihinde Kırım'ın Gaspıra denilen bölgesinin Avcı köyünde memur bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. İlköğrenimini Bahçesaray'da gördükten sonra 13 yaşına geldiğinde Moskova Milütin Askerî Lisesine girdi. Gaspıralı bu okulda Rus medeniyetini yakından tanımaya muvaffak oldu. İsmail Bey 1868 yılında eğitimini tamamlayarak yurdu Bahçesaray'a döndü ve Zincirli Medresesinde Rusça dersi vermeye başladı. Daha sonra yüksek eğitimini tamama erdirmek üzere 1872 yılında Fransa'ya gider orada bir süre kaldıktan sonra 1876 yılında Bahçesaray'a döner. Fransa'da Rus yazarı Turgenev ile tanışmanın yanı sıra Avrupa medeniyetini öğrenme fırsatı buldu. Kırım'a dönüşünde İstanbul'a uğrayan Gaspıralı batılılaşma hareketleri içindeki Osmanlı İmparatorluğunun durumunu inceledi. Onun bütün bu deneyimleri kendisine sadece Rusya Müslümanlarının değil, bütün İslam dünyasının yaşamakta olduğu problemleri değişik açıdan araştırma fırsatı verdi. Gaspıralı bu konudaki düşüncelerini 1881 yılında kaleme aldığı "Rusya Müslümanlığı" adlı Rusça eserinde ortaya koydu. Gaspıralı, 1884 yılında Bahçesaray'da ilk Usul-i Cedid Okulu açarak, eğitim alanında yenileşme çalışmalarına başladı. Usul-i Cedid eğitimi yayabilmek için 1894 ve 1908 yıllarında iki defa Türkistan'a, 1912 yılında İstanbul'a, Mısır, Süveyş Kanalı, Aden üzerinden Hindistan'a gitti. Gaspıralı 1914 yılında Kırım'da vefat etti. Geniş bilgi için bkz.: H. Kırımlı, Gaspıralı İsmail Bey, DİA, C. XIII, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1996, ss. 394-395. N. Devlet, İsmail Bey Gaspıralı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

³⁴⁷ İbrahim Maraş, Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917), Ötüken, İstanbul, 2002, s. 31, 39.

çağdaş dünya şartlarına uygun bir toplum olabilmesi için yapılması gereken yeniliklerin başında ilkokulların eğitim sisteminin değiştirilmesi (mektep) gerektiğini düşünüyordu. Tabii ki halk bu konuda bilinçlendirilmeliydi de. İsmail Gaspıralı, halka bu ihtiyacın sadece sözlü olarak anlatılmasının güç olduğunu daha önce bu konuda çaba sarf eden Türkistan Müslüman âlimleri Kursavi³⁴⁸, Mercani, Buhara Emiri Muzaffereddin ve Buhara'da yetişmiş İslam âlimlerinden tecrübe etmişti.³⁴⁹ Bu sebeple bizzat kendisi yeni okullar açıp uygulamalı olarak yeniliğin faydalarını halka göstermek istedi. Hedefe ulaşmak için 1884 yılında Kırım'ın Bahçesaray şehrinde "Usul-i Cedid" adında yeni bir okul açtı. Bu okulun açılışı, Usul-i Cedid eğitimin başlangıcı ve bir hareketin de ilk kıvılcımı olmuştur. Bu okul uyuyan halk arasında yeni fikirler doğurmuş, halka fikir hürriyeti ve düşündüğünü ifade edebilme kabiliyeti kazandırmıştır.

Hızla gelişmeye başlayan Usul-i Cedid okulları, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Kırım'da, Volga boylarında, Azerbaycan'da, XIX. yüzyılın 90'lı yıllarından sonra Kazan, Ufa, Orenburg vilayetlerinde ve XX. yüzyılın ilk yıllarında bu bölgelere gelen Tatar aydınlarının tesiriyle tüm Türkistan'a yayılmıştır. İsmail Efendi fikrini Türkistan halkına anlatmak için 1893 yılında bizzat kendisi Türkistan'a gelip Buhara ve Semerkant şehirlerinde yeni metotlu okulların açılmasıyla ilgili propaganda çalışması yapmıştır. 1908 yılında da aynı amaçla özel davetle Semerkant'ı ziyaret etmiştir.³⁵⁰

Novometodniye Şkolı (*Usul-i Cedid Okulları*) Yedisu bölgesinde 1898-1901 yılları arasında açılmaya başladı. 1911'de Yedisu vilayetinde toplam 825 talebenin eğitim aldığı 12 Usul-i Cedid mektebi bulunuyordu.³⁵¹ 12 Eylül 1913 resmi rapora göre, Yedisu bölgesinde Usul-i Cedid üzere eğitim yapan 25 mektep ve 2 medrese tespit edilmiştir.³⁵² 1917'de ise 18'i Yedisu'da olmak üzere Türkistan'da toplam 92 yeni usul okul kayıtlı idi.³⁵³ Bu rakamlar kesinlik ifade etmiyor, çünkü resmi makamlar bu okulların sayısını sürekli eksik göstermekteydiler. Öbür taraftan, bu okulların birçoğu eğitimini gizlilik içinde devam ettiriyordu.

Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere yapılan araştırmalarda 1901-1914 tarihleri arasında Yedisu bölgesinde faaliyet gösteren sadece 10 Usul-i Cedid Tatar Okulu tespit edilmiştir. Eğitim süresi 4 yıl olan bu okullar eğitime Ağustos aylarında başlar ve Mayıs ayında tatil olurlardı. Okullarda ders gören öğrenci sayısının 300'den fazla olması, o devir şartlarında okulların küçük olmadığını tam tersine yeterince büyük olduğunu göstermektedir.

³⁴⁸ Abdünnasîr b. İbrahim el-Kursavi (1776-1812), *İdil-Ural Türkleri arasındaki dini islah hareketinin öncülerindenidir. Bkz: İ. Türkoğlu, İ. Maraş, Kursavi, DİA, C. 26, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2002, s. 447.*

³⁴⁹ N. Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK, Ankara, 1999, s. 43.

³⁵⁰ K. Bendrikov, *Oçerki po İstorii Narodnogo Obrazovaniya v Turkestane (1865-1924 godı)*, *İzdatelstvo Akademii Pedagogičeskih Nauk RSFSR, Moskova, 1960, s. 255-256.*

³⁵¹ D. Kıdıraliyev, *Türkistan'da cedidçilik hareketi ve bunun Türkiye ile münasebeti*, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2001, s. 110.*

³⁵² V. Gankeviç, *Oçerki istorii Kırmsko-Tatarskogo narodnogo obrazovaniya, Tavriya, Simferopol, 1998, s. 138.*

³⁵³ Bendrikov, a.g.e., s. 256, 261.

Tablo 5.1. Yedisu Tatar Usul-i Cedit Okulları (1901-1914).

Okulun Adı	Açıldığı Yıl	Bulunduğu Yer	Sınıf Sayısı	Eğitim Süresi (Yıl)	Eğitim Dönemi	Öğrenci Sayısı
Ekbal ("Medrese-i İkbaliya")	1898	Tokmak	3	4	-	370
"Madrasa-i İştidad"	1902	Pişpek	2	-	15 Ağustos-1 Mayıs	120
Usul-i Cedit Kız Okulu	1909	Pişpek	2	-	-	70
İ. Gaspinskiy Adındaki Yeni Usul Tatar Okulu	1901	Karakol	2	4	1 Eylül-1 Mayıs	129
"Mekteb-i Yakubi"	1905	Kopal	-	4	-	-
Usul-i Cedit Kız Okulu	1912	Kopal	-	-	-	-
İshakiye Medresesi	1903	Verniy	-	-	-	136
Usul-i Cedit Kız Okulu	-	Verniy	-	6	-	-
Usul-i Cedit Erkek Okulu	1899	Carkent	-	-	-	-
Usul-i Cedit Erkek Okulu	1897	Lepsi	-	-	-	-

Kaynak: Tespit edildiği kaynaklara göre tarafımızdan hazırlanmıştır.

Yeni usul okullar genellikle Usul-i Kadim (Eski usule göre eğitim veren) mektepleri içerisinde kuruluyordu. Organizatörler ve ilk öğretmenler Tatar aydınlarının temsilcileri idi. Aşağıdaki tabloda, Tatar Usul-i Cedit okullarında eğitim veren öğretmenlerin bazılarının isimleri, eğitim aldıkları yerler ve ders verdikleri okullar gösterilmiştir. Tablodan anlaşılacağı gibi, Yedisu Usul-i Cedit okullarında çalışan tüm Tatar öğretmenler; "Rasulya", "Galiya", "Husayniya" gibi Türk-İslam dünyasında önemli bir yere sahip eğitim kurumlarından mezun olmuşlardır. Dolayısıyla pedagojiyi iyi bilen, eğitimi ve kültürlü öğretmenler; Yedisu eğitiminin gelişmesine büyük katkı sağlamışlardır.

Tablo 5.2. Tatar Usul-i Cedit Okullarının Öğretmenleri.

Adı Soyadı	Eğitim Aldıkları Kurum	Eğitim Verdikleri Okul	Verdikleri Dersler	Eserleri
Zakir Vagapov	"Rasulya" Medresesi (Troitsk)	"Medrese-i İkbaliya" (Tokmak)	Nahu (Sözdizini), Sarf (Morfoloji), Kıraat	
M. Smakov	"Rasulya"	"Medrese-i	-	-

	Medresesi (Troitsk), "Galiya" Medresesi (Ufa)	İkbaliya" (Tokmak)		
Nurali Mamin	"Muhammadiya" Medresesi (Kazan)	"Medrese-i İkbaliya" (Tokmak)	-	-
Hakimullah Nigmatullin	Kazan Müslüman Mektebi	"Madrassa-i- iştidad" (Pişpek)	-	-
Fahrul İslam Gadeeviç Raşidov	Kazan Pedagoji Üniversitesi	"Madrassa-i- iştidad", Usul-i Cedid Kız Okulu (Pişpek)	-	-
Abdurahman Nizbedinoviç Kurbangaliyev	"İş Bubi" Medresesi (Bua)	"Madrassa-i- iştidad", Usul-i Cedid Kız Okulu (Pişpek)	Teoloji, Coğrafya, Tarih	-
Mulla Ahmet Abdulladigin	"Galiya" Medresesi (Ufa)	"Madrassa-i- iştidad"(Pişpek)	-	-
Sultan Çekasov	"Galiya" Medresesi (Ufa)	"Madrassa-i- iştidad"(Pişpek)	-	-
Hasancan Bayazitov	"Galiya" Medresesi (Ufa)	"Madrassa-i- iştidad"(Pişpek)	-	-
Mirhaydar Dikanov	"Medrese-i İkbaliya" (Tokmak)	"Madrassa-i- iştidad"(Pişpek)	-	-
Hoca Galiy Rafikov	"Muhammadiya" Medresesi (Kazan), "Galiya" Medresesi (Ufa)	"Madrassa-i- iştidad"(Pişpek)	-	"Na Bereğah Issık-Kulya" ve "V Gorah Ala- Too" makaleleri
Salih Muhafetdinoviç Nadırşin	"Muhammadiya" Medresesi (Kazan)	İ. Gaspirinskiy Adındaki Yeni Usullü Tatar Okulu (Karakol)	-	-
Gaynutdin İşmuhamedov	-	İ. Gaspirinskiy Adındaki Yeni Usullü Tatar Okulu (Karakol)	-	-
Ahmatçalı Abduliniç Rahimov	Vyatka İlçesi Maskara Köyü Medresesi	İ.Gaspıralı Adındaki Usul-i Cedid Tatar Okulu	-	-
Sabir Gabdelmanov	Samara İli Kotlibet Köyü Medresesi	İ.Gaspıralı Adındaki Usul-i Cedid Okulu	-	"Feryadlar" kitabı
Zubayda Fatih kızı Nadırşina	"İş Bubi" Medresesi	İ. Gaspirinskiy Adındaki Yeni Usullü Tatar Okulu (Karakol)	-	-
Camilya Ahmetgaliy kızı Tairova	Kazan Pedagoji Fakültesi	İ. Gaspirinskiy Adındaki Yeni Usullü Tatar Okulu (Karakol)	-	-

Magiya Ahmetcan kızı Muhtarova	Gulca Ruhban Mektebi	İ. Gaspirinskiy Adındaki Yeni Usullü Tatar Okulu (Karakol)	-	-
Rahimcan Atanbayev	"Husayniya" Medresesi	"Mekteb-i Yakubi", Usul-i Cedid Kız Okulu (Kopal)	-	-
Hafız Kadırov	Kopal Müslüman Mektebi	"Mekteb-i Yakubi" (Kopal)	-	-
Tahaviy Tuybaktin	-	"Mekteb-i Yakubi", Usul-i Cedid Kız Okulu (Kopal)	-	-
Fatih Sadıkov	-	"Mekteb-i Yakubi", Usul-i Cedid Kız Okulu (Kopal)	-	-
Zarif Beşiri	"Muhammadiya" Medresesi (Kazan)	"Mekteb-i Yakubi", Usul-i Cedid Kız Okulu (Kopal)	-	"Yaşe, Höriyat, Yaşe", "Çuaş Kızı Enise", "Uylarım", "Könnerem", "Nurgali Soldat" vs. şiirler, "Behetle Ana", "Yaman Atalar", "İnde Töşende" hikâyeler, "Aumakaylıktan Yaki Könner Üstende", "Tau Kultıklarında" "Zamandaşlarım Belen Oçraşular"
Gölnisa Atnabayeva	Vyatka İlçesi Medresesi	"Mekteb-i Yakubi", Usul-i Cedid Kız Okulu (Kopal)	-	-
Bilal Muhamed-Şarif oğlu Hisamutdinov	"Muhammadiya" Medresesi (Troitsk), Ticaret Koleji	"İshakiye" Medresesi (Verniy)	-	-
Mirza Abdulla Abdulhayirov	Carkent Müslüman Mektebi	Usul-i Cedid Erkek Okulu (Carkent)	-	-
Faziulla Abdulcami Zulpukarov	Tobol Medresesi	Usul-i Cedid Erkek Okulu (Carkent)	-	-

Kaynak: Tespit edildiği kaynaklara göre tarafımızdan hazırlanmıştır.

Usul-i Cedid Okulları zenginlerin yardımlarıyla, halkın bağışlarıyla ve nadiren şehrin genel müdürlüğünden gelen maddi kaynakla finanse ediliyordu. Çarlık hükümeti hazine kaynaklarıyla okulları finanse etmek istemiyordu. Çünkü bütçenin büyük bir kısmı alkol satışından geliyordu. Müslümanlar içki içmedikleri için onlara ait okulların alkol parası ile finanse edilmesi Müslüman toplumlara saygısızlık olur gibi bir bahane bulunmuştu.³⁵⁴

Usul-i Cedid okullar için özel yeni binalar da kurulmuştur. Yeni okullarda, eski sistem okullarda olmayan; öğretmen masa ve sandalyeleri, öğrenci sıraları, yazı tahtaları, haritalar ve eğitim için gerekli diğer malzemeler bulunmaktaydı. Dersler ağırlıklı olarak Tatar Türkçesi ve yerli halkın dilinde anlatılıyordu.³⁵⁵

Aşağıdaki tabloda Yedisu bölgelerinde faaliyet gösteren Usul-i Cedid okullarının örnek ders programları gösterilmiştir. Tablodan anlaşılacağı üzere, okullarda A. Maksudov, R. Fahritdinov, Gannasov, Zubairov gibi aydınların kitaplarından faydalanılarak; okuma, yazma, İslam tarihi, coğrafya, matematik, Arapça, din terbiyesi, ibadet esasları ve muhasebe gibi dersler okutulmaktadır. Ayrıca Rus dili, anatomi ve hatta müzik dersi de öğretilen derslerin arasında yer alıyordu

Tablo 5.3. Yedisu Usul-i Cedid Okullarının Ders Programı

Yıl	Ders Adı	Kitap Adı	Yazar Adı
1.	Okuma ve Yazma	Mugallim Avval, Mugallim Sani	Ahmethadi Maksudov
		Karagat-İptidayya	-
	Muhasebe	-	-
	İbadet Esasları, Din Terbiyesi	Tarbiyali Bala, İbadat İslamiya	Rizaitdin Fahritdinov
2.	Okuma ve Yazma	Karagat-İptidayya (II. Cild)	-
	İbadet Esasları	Akiat İslamiya	Ahmethadi Maksudov
	Muhasebe	Matematik	Gannasov
	Kıraat-i Türkiya	Raabar-i Sibyan	Zubairov
	Çizim	Çizim Ders Kitapları	Verter, Tihomirov
	Din Tarihi	Tarihu Anbiya	-
2. ile 4.	Türk Dilinde Okuma, Türk Dil	Firagat-i Türki	-

³⁵⁴ Yarkov, a.g.e., s. 41.

³⁵⁵ D. Aytmambetov, Dorevoluytsionniye Şkoli v Kirgizii, İzdatelstvo AN Kirgizskoy SSSR, Frunze, 1961, s. 39.

Bilgisi		
Matematik, Geometri	Arifmetik	Abbas İbrahimov
Arap Edebiyatı, Arap Dili	Arab Lisani	Ahmethadi Maksudov
Tarih	Tarihi Milli, Tarihi İslam	İdrisov
Coğrafya	Cagrafya	Fayzullin
Mantık	-	-
Sağlık Bilgisi, Anatomi	-	-
Rus Dili	Rodnoy Mir	İvan Doviç
Müzik	-	-

Kaynak: Tespit edildiği kaynaklara göre tarafımızdan hazırlanmıştır.

Yedisu'daki en önemli Usul-i Cedid kurumlarından biri, Tokmak şehrinde faaliyet gösteren "Ekbal" ("Gelişme") veya Medrese-i İkbaliya isimli okul idi. Okul 1898'de kurulmuş olup ilk önce okuma-yazma ve Kuran eğitimi vermek amaçlı kurulmuş bir mekteptir.³⁵⁶ Okulun ilk hocası bilgili Tatar mollası Zakir Vagapov idi. **(Bkz.: Resim 18)** Yerli halkın çocuklarına ilk eğitim burada verilmekteydi. Zakir Molla bir ara Troitsk şehrindeki "Rasuliya" medresesinde yüksek eğitim almış, sonra 1901-1902 yıllarında tekrar eski çalıştığı mektebe dönmüştür.³⁵⁷

Zakir Vagapov Kırgızistan'ın en büyük Usul-i Cedid okulunun kurucusu ve yöneticisidir. Pişpek kazasındaki Müslümanların müderrisidir. Ayrıca, genel Türkistan'da Cedid hareketini destekleyen ve geliştiren bir şahıstır. Yedisu Bölgesindeki Müslümanlar ilk toplantılarını 31 Mart-1 Nisan 1906 tarihleri arasında Verniy şehrinde yapmışlardır. Toplantıya Pişpek, Karakol, Carkent, Kopal, Lepsi, Sergiopol, Tokmak kazalarından ve Gulca şehirden gelen 200 Müslüman vekil katılmıştır. Toplantı başkanı olarak seçilen Zakir Vagapov Kuran okuduktan sonra oturumu açmıştır.³⁵⁸ Bu durum, Vagapov'un bölgede yerli halk arasında itibar ve saygı gösterilen birisi olduğunu göstermektedir.

Zakir Vagapov, ilk Kırgız tarihçisi Osmonalı Sıdıkov'un öğretmeni ve yol göstericisidir. Osmonalı, 13 yaşında Zakir Vagapov'dan ders almaya başlamıştır. Yaklaşık beş yıl devam eden eğitim sonunda Zakir hoca, Osmonalı'nın bilime yatkın olduğunu görerek ona yüksek eğitim almasını tavsiye etmiştir. Tavsiyesi üzerinde Sıdıkov Doğu-Türkistan'ın Turpan, Buhara ve Ufa şehirlerinde yüksek eğitim aldıktan sonra "Şahadat-Naama" (Diploma) almıştır.³⁵⁹

³⁵⁶ Bendrikov, a.g.e., s. 256.

³⁵⁷ O. Sıdıkov, *Tarih Kırgız Şadmaniya. Kırgız Sancırası, Kırgızistan, Frunze, 1990, s. 38.*

³⁵⁸ A. Kubatova, *Kırgızistandaki Cadidçilik Kıymılı (1900-1916), "Maksat" Yayınevi, Bişkek, 2012, s. 95.*

³⁵⁹ M. Kocobekov, *Osmonalı Sıdık uulu Cönündö Maahmat, Osmonalı Sıdıkov "Muhtasar Tarih Kırgız" "Tarih Kırgız Şadmania", Turar, Bişkek, 2014, s. 179.*

Osmonalı Sıdıkov *“Tarih Kırgız Şadmania”* (Kırgız Şabdan’ın Tarihi) eserinde Zakir Vagapov hakkında şöyle der: *“1901-1902 yılında Troitsk’ten Tokmok’a Zakir ve arkadaşları geldiler. O yıllarda öğrenci sayısı çok fazlaydı. Tokmok şehrinin yöneticisi Çavokov, Kırgız çocuklarına eğitim verilmesini engelleyerek öğrencileri şehirden kovmaya başlamıştı. Şabdan Baatır’ın ricası ve üstadımız Zakir Dambılda’nın girişimi ile çocuklar okullarına devam edebildiler. Bu hoca, “Nahu” (Sözdizimi), “Sarf” (Morfoloji) ve Kıraat dersleri veriyordu. Zamanla Kırgız çocuklardan “Kariler” (Kıraat edenler)³⁶⁰ çıkmaya başladı. Hesap, tarih, coğrafya dersleri ilk kez bu hoca zamanında başladı. Çocukların eğitimine can suyu verdi. Hocanın tavsiyesi üzerine büyük şehirlere gidip eğitim alarak tarih yazabilen kişiler çıktı. Ufa şehrine gidip “Medrese Aliya”yı bitirenler de çıktı.”³⁶¹*

Sıdıkov, kitabında Kırgızların İslam’ı tanıma dönemlerini anlatırken aralarında İslamiyet’in yayılmasında etkili olan ve içinde Vagapov’un da bulunduğu birkaç şahsın isimlerini saymaktadır: *“Böylece bu günlere gelmemizde Moldo Çarkınbay ve Muhammed Aalı’nın emeği çaktır. Bunlar Kırgızlar. Onlardan sonra emeği en büyük olan kişiler Yamliha Karı ve yol gösterici Muhammed Zakir Abdülkazar³⁶² oğlu Vohabov (Kırgız dilinde Vagapov kelimesini söylemek zor olduğu için Kırgızlar Vohabov derler) dur. Bunlar dinî âlimlerdir ve büyük ilim sahibidirler. Sarıbağış, Solto, Bugu, Sayakların hocalarıdır.”³⁶³* Görüldüğü üzere Zakir Vagapov, Kuzey Kırgız boylarının çocuklarına eğitim kapısını açan ve bu sebepten halk arasında büyük saygı gören bir şahsiyettir.

1902 yılında Zakir Vagapov sayesinde Tokmak şehrindeki eski usulle faaliyet gösteren mektep, Usul-i Cedid okuluna çevrilmiştir. *“Ekbal”* okulunda Zakir hoca ile birlikte toplam 8 öğretmen görev yapmaktaydı. Öğretmenlerin belli bir maaşları yoktu. Öğrencilerin velilerinin bağışları ise yıllık 300-500 rubleye kadar çıkıyordu.³⁶⁴ Okulda, Troitsk’teki *“Rasuliya”* ve Ufa’daki *“Galiya”* medreselerinden mezun olan M. Smakov, Kazan’daki *“Muhammediya”* medresesini bitiren Nurali Mamin gibi hocalar yerli çocuklara eğitim veriyorlardı.³⁶⁵

Yeni usuldeki *“Ekbal”* okulunda eğitim 3 sınıfa ayrılıyor ve 4 yıl sürüyordu. İlk yıl birinci sınıf okutuluyordu. Sesli okuma metoduyla okumaya başlama ve yazma eğitimi veriliyordu. Arap alfabesi ve Arapça, Maksudov’un³⁶⁶ *“Mugallim Avval”* (İlk Alfabe kitabı) ve *“Mugalim Sani”*

³⁶⁰ Kıraat, Kur’ân-ı Kerîm’in okunuş keyfiyeti, kıraat âlimlerine nispet edilen okuyuşlar, bunlarla ilgili bilim dalıdır. Bkz: A. Birişik, *Kıraat, DİA, C. 25, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2002, ss. 426-433.*

³⁶¹ Sıdıkov, a.g.e., s. 38.

³⁶² İlk Kırgız tarihçisi Belek Soltonoev’in *“Kırgız Tarihi”* eserinde Zakir Abdülka-Şap oğlu olarak geçmektedir. Bkz: B. Soltonoev, *Kırgız Tarihi, “ARHI” İnnovatsiyalık Borboru, Bişkek, 2003.*

³⁶³ Sıdıkov, a.g.e., s. 39.

³⁶⁴ Aytmambetov, a.g.e., s. 40.

³⁶⁵ Mamitov, a.g.e., s. 75.

³⁶⁶ Maksudov (Maksudi) Ahmethadi Nizamutdinoviç (1868-1941); Tatar dil bilimci, pedagoğ, *“Yulduz”* gazetesinin editörü ve yayıncısıdır.

(Alfabe kitabın ikinci bölümü) kitaplarından öğretiliyordu. Bundan sonra Fahritdinov'un³⁶⁷ "Tarbiyali Bala" (Terbiyeli Çocuk) ve "İbadat İslamiya" (İslam İbadeti) kitapları okutulup, matematikte yüze kadar sayma öğretiliyordu.

Bir yıl süren ikinci sınıfta öğrencilere, Maksudov'un "Akiat İslamiya" (Din Bilimi) kitabı okutuluyor, temiz ve hızlı yazma eğitimi veriliyordu. Hesap dersinde dört ve daha fazla basamaklı sayılarla, cam (toplama), tarh (çıkarma), zarb (çarpma) ve taksim/tafrık (bölme) gibi dört işlem öğretiliyordu. Ayrıca öğrencilere "Kıraati Turkiya" (Öz Dili) dersinde Zubairov'un "Raabar-i-sıbyan" (Çocukların Yöneticisi) kitabından okuma ve anlama eğitimi verilirdi. Dinler Tarihi "Tarihu Anbiya" isimli kitaptan okutulurdu. Ayrıca Kur'an'ı doğru okuma ve coğrafya dersine giriş yapılırdı.

Üçüncü sınıf iki yıldan oluşuyordu. Bu sınıfın müfredatında; "İmla" (dikte), "Maglumatı-Şagafiya" (okuma, anlama ve anlatma), "Zaruratu Diniya" (dinî gerekler), Kuran okuma, mantık, "İnşa" (üslûpbilim), matematik, "Aşkal" (geometri), "Magan-Badig-Bayan" (Arap edebiyatı), "Hifzu Siha" (Sağlık bilgisi) gibi dersler yer almaktaydı. Ayrıca İdrisov'un "Tarihi Milli" (Milletlerin Tarihi) ve "Tarihi İslam" (İslam Tarihi), Maksudov'un "Arab-Lisanî" (Arap dili), Haris Fayzullin'in³⁶⁸ "Cagrafya" (Coğrafya) kitapları da okutulurdu. 1914 yılından sonra okulun eğitim programı biraz değişmiş olup eğitim süresi beş yıla çıkarılmıştır. Son sınıfta anatomi, Rusya coğrafyası, Rus dili gibi dersler de eklenmiştir.³⁶⁹ Görüldüğü üzere, okulda sadece dinî eğitimi değil aynı zamanda dünyevi eğitim de verilmektedir.

"Ekbal" okulunda farklı milletlerden on ila yirmi beş yaş aralığında birçok öğrenci eğitim görmekteydi. 1908 yılında 36 Tatar, 30 Özbek, 9 Dungan, 5 Kaşgarlı (Uygur) ve 200 Kırgız öğrenci eğitim alıyordu. Kırgız öğrenciler diğer öğrencilerden ayrı bir sınıfta okuyorlardı. Ancak eğitim programı hepsinde aynı idi. Okuldan mezun olanlara Tatarca diploma verilirdi ve bu diploma oldukça itibarlıydı.³⁷⁰ Zamanla "Ekbal" Yedisu'nun Usul-i Cedid okulları için öğretmen yetiştiren ve Rusya'daki yüksek medreselere öğrenci gönderen bir merkez haline gelmiştir. Yedisu eğitim müfettişi bu okuldan bahsederken "Novometodnoe Medrese" (Yeni usul medrese) kavramını kullanmıştır. Demek ki müfettiş "Ekbal"i, mektebin gelişmiş hali yani bir nevi medrese gibi görüyordu. Tokmak ilçesinin başkanı Votintsev de yıllık raporunda "Ekbal" okulu hakkında şöyle bahseder: "Vagapov Gaspıralı'nın fikirlerinin yürütücüsü ve yeni metotlu eğitim

³⁶⁷ Fahretidinov Rizaitdin Fahretidinoviç (Rızaeddin Fahreddin) (1858-1936); Tatar ve Başkurt aydını, yazar, doğubilimci, dini âlimidir.

³⁶⁸ Fayzullin Haris Zarifoviç (Takma ismi: Fayzi-Çistapuli) (1871-1933); Tatar pedagoğu, gazetecidir. "Ahbar" gazetesinin redaktörü ve yayıncısıdır. Usul-i Cedid okulları için Tatar dili, tarih ve coğrafya ders kitaplarının yazarıdır.

³⁶⁹ Aytmanbetov, a.g.e., s. 40-41.

³⁷⁰ Aytmambetov, a.g.e., s. 39-41.

sisteminin izleyicisidir. Vagapov'un Müslümanlar için açtığı okulun faydalı olduğunu kabul ediyorum."³⁷¹

Pişpek şehrinde iki Usul-i Cedid Okulu bulunuyordu. Birincisi, 1882 yılında Hakimullah Nigmatullin tarafından bir Tatar Camisi içinde açılan Tatar mektebi idi. Mektep 1902 yılından itibaren "*Madrassa-i-İştidad*" ismini alarak yeni usul okul olarak çalışmaya başlamıştır. Okul her sene 15 Ağustos, 1 Mayıs tarihleri arasında faaliyet göstermekteydi. Cuma günü hariç her gün sabah saat 9'dan öğlen 12'ye kadar, öğleden sonra ise 2'den 4'e kadar eğitim verilmekteydi. Birinci sınıfta eğitim tek öğretmen tarafından verilirken, diğer sınıflarda dersler branşlara göre dağıtılmaktaydı. Öğrenciler, sınavlar vererek bir sınıftan diğerine geçmekteydiler. 1912-1914 yılları arasında bu okulda 120 öğrenci öğrenim görmekteydi. Öğrencilerden 30'u Tatar, diğerleri Kırgız ve Özbek'ti. ³⁷² Okul faaliyetlerini hükümetten aldığı maddi destek ve zenginlerin bağışlarıyla sürdürmekteydi. Ayrıca okulun vasisi olarak iş adamı İshak Daulbayev seçilmiştir.³⁷³

İkinci Usul-i Cedid Okulu 1909 yılında kız çocukları için açılmıştır. İki sınıftan oluşan Pişpek Kız Okulu'nda 1912-1914 yılları arasında 50 Tatar, 20 Kırgız olmak üzere toplam 70 kız öğrenci eğitim görmekteydi. 1917 yılına kadar okuldan 180'den fazla kız öğrenci mezun olmuştur. Okulun öğretmenleri Ufa ve Kazan mekteplerinden mezun olan Tatar kadınlar idi. Kız öğrenciler erkeklerle aynı dersleri almanın yanı sıra dikiş, örgü gibi el sanatlarını da öğreniyorlardı.³⁷⁴

Pişpek şehrinde bulunan Usul-i Cedi Okullarının öğretmenleri Rusya'dan gelen Tatar ve Başkurt öğretmenlerdi. Tatar camii içindeki okulun müdürü Kazan Pedagoji Üniversitesi mezunu Fahrul İslam Gadeeviç Raşidov idi.³⁷⁵ İş Bubi medresesini bitiren Abdurahman Nizbedinoviç Kurbangaliyev, Pişpek okulunda teoloji, coğrafya ve tarih dersleri vermektedir.³⁷⁶ Eğitim kadrosunda "*Galya*" medresesini bitiren; Kazanlı Mulla-Ahmet Abdulladigin, Sultan Çerkasov, Ufalı Hosyandzyan (Hasancan) Bayazitov³⁷⁷ ve Ufa'dan gelen Başkurt Mirsaid Rahimov gibi öğretmenler bulunmaktaydı. Ayrıca Tokmak'taki "Ekbal" medresesini bitiren Mirhaydar Dikanov da okulda ders vermektedir.³⁷⁸

Pişpek'te çalışan öğretmenlerden biri de Tatar halk yazarı ve öğretmeni Hoca Galiy Rafikov'dur. "*Muhammediya*" ve "*Galiya*" medreselerini bitirdikten sonra Yedisu'ya gelmeye karar vermiştir. Pişpek'e yerleşen G. Rafikov, Pişpek okulunda öğretmen olarak çalışmaya

³⁷¹ Bendrikov, a.g.e., s. 272.

³⁷² Aytmambetov, a.g.e., s. 41.

³⁷³ Camankarayev, Botobekova, a.g.m., s. 15.

³⁷⁴ Aytmambetov, a.g.e., s. 42-43.

³⁷⁵ Yarkov, a.g.e., s. 56.

³⁷⁶ Yarkov, a.g.e., s. 70.

³⁷⁷ A. Arşaruni, H. Gabidullin, *Oçerki Panislamizma Pantürkizma v Rossii, "Bezbojnik" Yayınevi, Moskova, 1931, s. 136.*

³⁷⁸ Yarkov, a.g.e., s. 56.

başlamıştır. Araştırma yapmayı seven Galiy Efendi, Kırgızların göçtükleri bölgeleri gezerek; dağda yaşam kültürü, yerli halkın yaşam tarzı ve bölge dilini yakından tanımıştır. Yıllarca sürdürdüğü araştırma ve gözlemler G. Rafikov'un sonraki edebi çalışmalarına ışık tutmuştur. Gali Efendi, "Şura" dergisinde yayınladığı "Na Beregah Issık-Kulya" ("Issık-Göl Sahillerinde") ve "V Gorah Ala-Too" ("Ala-Too Dağlarında") makalelerinde Kırgız kültürüyle ilgili bulduğu yeni bilgileri açıklamakla birlikte Kırgızistan'a ve Kırgızistan halkına saygı ve sevgisini de ortaya koymuştur.³⁷⁹

Şakir Mucabirov tarafından Karakol Tatar Camii içinde açılan Müslüman Tatar Mektebi 1901 yılında Usul-i Cedid okuluna çevrilmiştir. İsmail Gaspirinskiy adını alan bu yeni usullü Tatar Okulu, iki sınıftan oluşmakta ve eğitim dört yıl sürmekteydi. Ders saatleri 9-13 arası idi. Eğitim dönemi 1 Eylül'den 1 Mayıs'a kadar devam etmekteydi.³⁸⁰ Okulda verilen dersler arasında İslam Bilimi, İslam Dini, tarih, coğrafya ve matematik branşları bulunmaktaydı. Bu mektebi bitiren ünlü Kırgız şair Alaş Moldo'nun³⁸¹ hatırladığı üzere, Şakir Hoca'nın okulunda; cugrafya (coğrafya), tarih, hisap (matematik), tabigi (doğa) gibi dersler veriliyordu.³⁸²

Yeni usullü Tatar Müslüman Okulu, il yönetiminden destek görmeden Karakol'daki Tatar cemaatinin maddi desteğiyle işletiliyordu. Tatar cemaatinin yardımı 1921 yılına, yani okul Sovyet yönetimine teslim edilene kadar devam etmiştir. Okul için özel bina kurulmuş, gerekli olan ders kitapları, masa-sandalye, tahta vb. okul malzemeleri Tatar zenginlerin yardımıyla alınıyordu. Okul 5 derslikten ve geniş bir koridordan oluşuyor, 15 tane de penceresi bulunuyordu. Okulun avlusunda yemekhane, depo, odunluk ve ahır da yer alıyordu.³⁸³ (**Bkz.;** **Resim 19**)

Okulda çalışan öğretmenlerin maaşı ise velilerin yardımlarından karşılanıyordu. Öğrencilerden alınan yıllık bağış miktarları şu şekilde idi:

1. Grup: 15 ruble
2. Grup: 10 ruble
3. Grup: 6 ruble
4. Grup: 4 ruble

Fakir ve anne-babası olmayan çocuklar ücretsiz eğitim görnekteydi.³⁸⁴ 1914 yılı istatistiklerine göre, okulda 77 Tatar, 28 Kırgız ve Sart-Kalmık, 24 Dungan ve Özbek çocuklar

³⁷⁹ Camankarayev, Botobekova, a.g.m., s. 16.

³⁸⁰ Şamil İsmuhamedov, Rojdeniye Praobraza, Estafeta Pamyati. "Vklad Tataro-Başkirskogo Soobşestva v Sotsialno-Ekonomičeskoe Razvitie i Kulturu İssık-Kulskoy Oblasti i Goroda Karakol", "Master Print" Yayınevi, Karakol, 2012, s. 22.

³⁸¹ Aldayar Ceenike Uulu (Aldaş Moldo) (1847-1930), ünlü Kırgız şairidir.

³⁸² Aldaşev, a.g.m., s. 105-106.

³⁸³ İBDA, f. 8, op. 2, d. 9, s. 8.

³⁸⁴ İsmuhamedov, a.g.m., s. 22.

eğitim görüyordu.³⁸⁵ Okulu teftiş eden Rus müfettişi raporuna göre, okulun üç yöneticisi vardı. Bunlar müdür Salih Nadırşin, yardımcısı Tarançiyev ve Gaynutdin İşmuamedov idi.³⁸⁶

Salih (Salah) Muhafetdinoviç Nadırşin 1879 yılında Kazan bölgesinde bulunan Çistopol ilçesine bağlı Canı Amzi köyünde doğmuştur. 1898 yılında Kazan'daki "Muhammediya" medresesini bitirdikten sonra Tambov ve Saratov bölgelerinde öğretmen olarak çalışmıştır. XX. yüzyılın başında Yedisu bölgesindeki Karakol şehrine gelip Tatar Usul-i Cedid okulunda ders vermeye başlamıştır.³⁸⁷ S. Nadırşin Karakol'da sadece öğretmen olarak değil aynı zamanda iyi bir kültür elçisi olarak da bilinirdi.

Mufettişin raporunda belirttiği müdür yardımcısı Tarançiyev soyadlı öğretmen büyük ihtimalle Zair Ta(h)irov dur. Zair Tairov Doğu Türkistan'ın Gulca şehrinde Uygur bir ailede dünyaya gelmiştir.³⁸⁸ XIX. yüzyılda Uygurlar, Ruslar tarafından "Tarançi"³⁸⁹ olarak adlandırılırdı. Müfettiş okulun müdür yardımcısından bahsederken Tarançi yani Uygur kavramını kullanarak Zair Tairov'dan söz etmiştir. **(Bkz.: Resim 20)** Zamanımızda Karakol şehrindeki arşivde bulunan Zair Tairov'un özel dosyasındaki belgeler ve torunu Nailya Sıtdıkova'nın hatıraları bu olgunun doğru olduğunu desteklemektedir.

1870'li (tam tarihi belli değil) yıllarda Gulca şehrinde doğan Zair, mollalardan ilk eğitimini aldıktan sonra eğitimine devam etmek için Kazan'a gitmiştir.³⁹⁰ 1896 yılında "Muhammediya" medresesini bitirdikten sonra Yedisu'daki Carkent şehrine gelip 1902 yılına kadar Usul-i Cedid okulunda çalışmıştır.³⁹¹ 1902 yılında Karakol'a yerleşerek yeni usullü okulda ders vermeye başlamıştır. Usul-i Cedid okulunun müdür yardımcısı olarak çalışmıştır. Sovyet zamanında "Krasny Oktyabr" ve "Nariman" adındaki okullarda da eğitim vermeye devam etmiştir. Ayrıca 1919-1921 yılları arasında Issık-Göl bölgesinin Tamga köyündeki ilkokulda ders vermiştir.³⁹² Zair Tairov, Karakol bölgesinin eğitim sisteminin gelişmesi için 41 yılını vermiş ve buna karşılık devlet tarafından 11 Şubat 1937 yılında "Halk İlk Okul Öğretmeni" unvanına layık görülmüştür.³⁹³ Altı çocuk babası Tairov 15 Mart 1937 yılında vefat etmiş ve Karakol Müslüman mezarlığına defnedilmiştir.³⁹⁴ Ünlü Kırgız dil bilimci Arabayev³⁹⁵ otobiyografisinde Zair Hoca'dan bahseder. Arabayev, Tairov'dan bir yıl ders gördükten sonra onun tavsiyesi üzerine

³⁸⁵ Aytmambetov, a.g.e., s. 42.

³⁸⁶ İşmuamedov, a.g.m., s. 22.

³⁸⁷ Kubatova, a.g.e., s. 46.

³⁸⁸ Nailya Cafar kızı Sıtdıkova (1936), emekli, Vilnüs, Litvaniya. Görüşme Tarihi: 17.04.2015.

³⁸⁹ Tarımla uğraşan, çiftçi anlamına gelen "Tarançi" kavramı, XVIII. Yüzyılda Doğu Türkistan'dan Yedisu bölgesine göç etmiş olan Uygurlara konulan genel bir isimdir. Geniş bilgi için bkz.: S. Tolstoy (Ed.), *Narodı Mira. Uyguri, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1963.*

³⁹⁰ N. Sıtdıkova, a.g.ş.

³⁹¹ İBDA, f. 1127, op. 1, d. 1, s. 8.

³⁹² İBDA, f. 1127, op. 1, d. 1, s. 12.

³⁹³ İBDA, f. 1127, op. 1, d. 1, s. 44.

³⁹⁴ İBDA, f. 1127, op. 1, d. 1, s. 43.

³⁹⁵ İşenaalı Arabayev (1882-1938), Türkolog, dilbilimcidir. Geniş bilgi için bkz.; E. Güngör, *Bozırda Bir Cedidçi. Kırgızistan'ın Rehberi Moldoke İşenaalı Arabayev, IQ Sanay Yayıncılık, İstanbul, 2013.*

Orenburg'da yükseköğrenim görmeye karar vermiştir.³⁹⁶ Bu bağlamda Zair Tairov, Arabayev'e yükseköğrenim görmesinin gerekliliğini anlatarak, Arabayev'in geleceğine yön vermiştir.

Karakol Usul-i Cedid okulunun yöneticilerinden Gaynitdin İşmuamedov çocuklara eğitim vermek için Çar'ın fermanıyla Karakol'a gönderilmiştir. Karakol'a geldiği tarih tam belli değildir. Ancak arşiv belgelerinde Gaynitdin Efendi'nin Çar'ın buyruğuyla Karakol'a gönderildiği ve Tatar camisinin inşasında bizzat bulunduğu yazmaktadır.³⁹⁷ Cami inşaatı 1878 yılında başlamıştır. İşmuamedov'un da bu tarihlerde Karakol'a geldiği düşünülmektedir. Gaynitdin Hoca ilk önce Tatar Müslüman mektebinde din dersleri veriyordu. 1901 yılında mektep yeni metotlu okula çevrildiğinde de eğitim vermeye devam etmiştir. 1910 yılında vefat eden İşmuametov'un dört çocuğu öksüz kalmıştır.³⁹⁸ En büyük oğlu Fahritdin (1894-1984) ile torunu Şamil (1932-) babasının ve dedesinin yolundan devam ederek Kırgızistan eğitiminin gelişmesine büyük katkı sağlamışlardır.

Vyatka ilçesine bağlı Maskara köyündeki medresede eğitim almış olan Ahmatçalı Abdulinoviç Rahimov³⁹⁹, 1915 yılında Ufa'dan gelen Habi Yakubov⁴⁰⁰ ve Tatar aydını, şairi Sabir Gabdelmanov da Karakol Usul-i Cedid okulunda çalışmışlardır. Sabir Gabdelmanov 1879 yılında Samara ilinin Kotlımbet köyünde dünyaya gelmiştir. 1902 yılından başlayarak Karakol'daki cedid okulunda öğretmen olarak çalışmıştır. 1908 yılında "*Feryadlar*" (Ağtlar) isimli kitabı Rus iktidarı tarafından toplattırılmıştır. Bundan dolayı Gabdelmanov, Karakol'dan Tokmak şehrine taşınarak "Ekbal" okulunda ders vermeye devam etmiştir.

1910 yılında Tokmak'lı tüccar Sadık Milüşev ile birlikte Mekke'ye gidip hac ibadetini yerine getirmiştir. 1914 yılında askerliğe çağrılmış, ama hastalığından dolayı askere alınmamıştır. Yakın dostu G. Safiullin'in dediğine göre, üç kız babası olan Sabir Gabdelmanov, tüberküloz hastalığına yakalanarak 22 Aralık 1917 yılında 38 yaşında vefat etmiştir.⁴⁰¹

Karakol'daki Usul-i Cedid okulunda sadece erkek öğretmenler değil aynı zamanda kadın öğretmenler de görev yapmışlardır. Okulun müdürü Salih Nadırşin'in eşi Nadırşina Zubayda Fatih kızı,⁴⁰² İş Bubi medresesini bitirdikten sonra tekrar Karakol'a dönen Şakir Mucabirov'un eşi Nafisa Mucabirova ve kızı Zubayda,⁴⁰³ Zair Tairov'un eşi Camilya Tairova Karakol okulunda eğitim vermişlerdir.

³⁹⁶ KCMSDA, f. 10, op. 15, d. 188, s. 8.

³⁹⁷ İBDA, f. 1085, op. 1, d. 4, s. 2.

³⁹⁸ İBDA, f. 1127, op. 1, d. 1, s. 24.

³⁹⁹ İşmuamedov, a.g.m., s. 22

⁴⁰⁰ Yarkov, a.g.e., s. 57.

⁴⁰¹ Mamitov, a.g.e., s. 116-117.

⁴⁰² İBDA, Fotobelgeler Fonu, op. 4, d. 10.

⁴⁰³ Camankarayev, Botobekova, a.g.m., s. 15.

Camiliya Tairova Ahmetgaliy Kızı, 20 Temmuz 1886 yılında Yedisu bölgesinin Kopal şehrinde tüccar bir ailede⁴⁰⁴ dünyaya gelmiştir. Carkent şehrinde bulunan Müslüman Tatar okulunda beş yıl eğitim almıştır. Sonrasında Kazan'da dört yıllık Pedagoji fakültesini bitirmiş⁴⁰⁵ ve 1903 yılından itibaren Karakol'daki bir okulda ders vermeye başlamıştır. 2 Şubat 1929 yılında⁴⁰⁶ emekli olana kadar; Karakol'daki Usul-i Cedid, Krasnyy Oktyabr (Kızıl Ekim) ve Nariman isimli okullarda ilkokul öğretmeni olarak çalışmıştır. **(Bkz.: Resim 21)** 10 Nisan 1936 yılında Kırgızistan Sovyet Cumhuriyeti tarafından "İlk Okul Öğretmeni" unvanıyla ödüllendirilmiştir.⁴⁰⁷ Yerli halk ve öğrenciler tarafından saygı duyulan Camiliya Tairova, 26 Kasım 1958 tarihinde vefat etmiş ve Karakol'daki "Tatar Ziyaratı"na (Tatar Mezarlığı) defnedilmiştir.⁴⁰⁸

Karakol'daki kadın Tatar eğitimcilerin biri de on çocuklu bir aileden gelen ve babasız büyüyen Muhtarova Magiya Ahmetcan Kızıdır. Magiya hanım Müslüman Karakol hayırsever toplumunun maddi desteğiyle Gulca'ya gönderilmiş ve oradaki yeni metotlu mektebinde eğitim alma imkânı bulmuştur. Kızlar Gulca mektebinde dinî derslerin yanı sıra astronomi, el işleri gibi dersler de alıyorlardı. Magiya hanım okulu bitirdikten sonra Karakol'a dönerek yerli kızlar için el işi ve aşçılık kursları açmıştır.⁴⁰⁹

1870 yılında Yedisu bölgesinin Kopal şehrindeki Tatar Camisi içinde açılan Müslüman mektebi, 1905 yılında "Mektebi Yakubi" adıyla Usul-i Cedid okuluna çevrilmiştir.⁴¹⁰ Eğitim süresi dört yıl olan üç sınıflık okulun izinsiz açılmış olduğu Arşaruni'nin "Oçerki Panizlamizma i Pantürkizma v Rossii" (Rusya'daki Panislamizm ve Pantürkizm Hakkında) eserinden anlaşılmaktadır.⁴¹¹ Okulun 1. sınıfında 55, 2. sınıfında 120, 3. sınıfında ise 180 talebe eğitim alıyordu. Ahalî tarafından okula büyük ilgi duyuldu. Okulun kapasitesi yeni öğretim yılında kayıt yaptıranları karşılayamadı. Bundan dolayı, Kopal şehrinin zengin tüccarı Şahiahmet Absattarov, yeni bir okul temeli atmak için ahalîden 4000 ruble para toplamış ve yıllık geliri 5000 ile 6000 ruble aralığında olan bir vakıf kurmuştur. Bu vakıf, okulun masraflarını karşılayacaktı. ⁴¹² Okulda öğretmenlik yapan ve Absattarov'u yakından tanıyan Zarif Beşiri ondan: "Absattarov, Yedisu bölgesinde yaşayan bir milyonerdi. Paranın değerini bilir ve her kuruluşun hesabını yapardı. Oldukça cimri bir şahsiyetti. Ancak söz konusu okulun masrafları olunca tam tersi davranışlar sergileyerek "yüce gönüllü" bir insan oluverdi. Beşiri, Şahiahmet Efendi'ye neden böyle davrandığını sorduğunda: "Görüyorsun, toplanan bu kâğıt parçalarının (büyük ihtimalle

⁴⁰⁴ N. Sıtdıkova, a.g.ş.

⁴⁰⁵ İBDA, f. 1127, op. 1, d. 1, s. 3, 14.

⁴⁰⁶ İBDA, f. 1127, op. 1, d. 1, s. 30.

⁴⁰⁷ İBDA, f. 1127, op. 1, d. 1, s. 45.

⁴⁰⁸ N. Sıtdıkova, a.g.ş.

⁴⁰⁹ S. Bayzakova, a.g.ş.

⁴¹⁰ Sabitov, a.g.e., s. 28.

⁴¹¹ Arşaruni, a.g.e., s. 136.

⁴¹² Gankeviç, a.g.e., s. 137.

Şahiahmet Efendi toplanan paralardan bahseder) “muhasebe” etme işi gün geçtikçe zorlaşıyor. Bizim çocuklarımız gerekli eğitimlerini alıp modern tüccarlar olmalılar.” diye cevap vermiştir. Gençlerin çağdaş bir eğitim almaları onun en büyük hayalleri arasındaydı. Bu sebepten dört öğrenciyi Ufa’daki “Galiya” medresesine gönderdi ve tüm masraflarını karşıladı.⁴¹³ diye bahsetmektedir.

Mektebi Yakubi okulunun öğretmenleri arasında Orenburg’taki “Husayniya” medresesini bitiren Rahimcan Atanbaev ve Kopal Müslüman okulunu bitiren Hafız Kadırov da vardı. Bu öğretmenlerin ikisine de devlet tarafından her hangi bir ödeme yapılmamıştır.⁴¹⁴ Ayrıca Tahaviy Tuybaktin ve Orenburglu Fatih Sadıkov da bu okulda ders vermişlerdir.⁴¹⁵

Kopal’daki Usul-i Cedid okulunda eğitim faaliyetlerinde bulunan öğretmenlerden birisi de Tatar yazar, şair, tercüman ve gazeteci Zarif Beşiridir. (Bkz.: Resim 22) Zarif Beşiri (Beşirov) 5 Mayıs 1888’de Tataristan’ın Kaybiç bölgesi Çüti köyünde molla bir babanın oğlu olarak dünyaya geldi. İlk eğitimini doğduğu köyün medresesinde aldı. 1908 yılında Kazan’daki Muhammadiya medresesini tamamladıktan sonra Orenburg’a gelerek “Çükeç” gazetesinde redaktör olarak çalıştı. 1910-1911 yıllarında öğretmen olarak Penza ve Tambov vilayetlerinde bulunan Tatar köylerinde ders verdi. 1912-1916 yılları arasında Şahiahmet Absattarov’un davetiyle Kopal’daki okula gelerek burada çalıştı.⁴¹⁶ 1917 yılında Verniy şehrine yerleşerek Uygur ve Kazak aydınlarla birlikte “Sadat” (Salat) satirik dergisini yayınlamaya başladı. 1918-1919 yılları arasında Carkent şehri eğitim kurumu müdürü olarak görev yapmıştır.⁴¹⁷ 1932 yılına kadar Taşkent şehrinde yaşadı. Taşkent Üniversitesinde Özbek ve Uygur Dili ve Edebiyatı dersi verdi, aynı zamanda gazete ve dergi işlerinde çalıştı. 1933 yılında Ufa’ya döndü. 1938’de suçsuz yere tutuklanıp ceza olarak 5 yıl çalışma kampına gönderildi. 21 Ekim 1962’de Ufa’da vefat etti. Zarif Beşiri; “Yaşe, Hörriyat, Yaşe”, “Çuaş Kızı Enise”, “Uylarım”, “Könnerem”, “Nurgali Soldat” gibi şiirlerin, “Behetle Ana”, “Yaman Atalar”, “İnde Töşende” hikâyelerin, “Aumakaylıktan Yaki Könner Üstende”, “Tau Kultıklarında” gibi romanların sahibidir. “Özbek Edebiyatı”, “Çuvas Edebiyatı” ve “Uygur Edebiyatı” isimli kitapların ve 1968’de Kazan’da basılan “Zamandaşlarım Belen Oçraşular” otobiyografisinin yazarıdır.

Kopal okulunun özel bir ders programı bulunmamaktaydı. Birinci sınıfta, Kuran okumaya giriş (“Muntaham-Alifba”) eğitimi verilir ve okuma kitabının ilk cildi (“Karagat-İptidayya”) okutulurdu. İkinci sınıfta, “Karagat-İptidayya” kitabının ikinci cildi, Gannasov’un “Matematik” kitabı, Verter ve Tihomirov’un çizim ders kitabı gibi kaynaklardan faydalanılırdı. Üçüncü sınıfta, “Firagat-Türki” Türk dilinde okuma, Abbas İbraimov’un “Arifmetik” kitabı

⁴¹³ Beşiri, a.g.e., s. 248, 261- 262.

⁴¹⁴ Arşaruni, a.g.e., s. 136.

⁴¹⁵ Muhamediyeva, a.g.m., s. 465.

⁴¹⁶ Beşiri, a.g.e., s. 248.

⁴¹⁷ Hayrullin, a.g.e., s. 75.

üzerinden matematik, ilmiyal, coğrafya ve İslam tarihi gibi dersler verilirdi. Dördüncü sınıfta ise yukarıda belirtilen derslere ek olarak “*Sarfi-Turki*” (Türkçe Dilbilgisi) eğitimi verilirdi.⁴¹⁸ Okulun öğretmeni Zarif Beşiri, okulun eğitim sistemini şu şekilde anlatmıştır: “%90 dinî derslerden oluşan eğitim programını değiştirerek %70-75’ini fen bilimlerine ayırdık. Tarih, coğrafya, matematik, Rus dili ve kızlar için el işleri gibi derslere önem verdik. Arap dili dersi yerine Galimcan İbrahimov’un Tatar Dili Grameri’ni okutmaya başladık. O zamanlar Rusya’daki Tatar ve Başkurt okullarında müzik dersi yoktu. Okullarda şarkılar yerine Allah’ı ve Peygamberi’i öven Arapça dinî şiirler, salâvatlar veya nasihatlar okunurdu. “Okuyalım, Şakirtler”, “Yüzün Beyaz Olur” gibi şiirler “Bakırgan” ve “Möhemediya” melodileriyle söylenirdi. Biz onları da kaldırdık. Yerine “Ellüki”, “Zileylük”, “Karurman”, “Buranbay”, “Şeürekey” gibi Tatar-Başkurt halk melodileri ve şiirleri ile birlikte Tukay’ın, Babiç’in, Gafuri’nin şiirlerini öğrettik. Bu değişim sadece öğrencilerde değil aynı zamanda halk arasında da bir canlılık ve mutluluk getirdi. Okula bazen ihtiyarlar gelir ve bu şiir ve şarkıları dinlemek istediklerini belirtirlerdi.”⁴¹⁹

Ayrıca 1912 yılında Kopal’da kızlar için de bir okul açılmıştır. Okulda okutulan dersler erkek çocuklara okutulan derslerle aynı olmakla birlikte, ek olarak el işi dersleri bulunmaktaydı. Kullanılan kitapların hepsi erkek okulundaki kitaplarla aynıydı. Ek olarak Usova Natalya Vladimirovna tarafından verilen Rus Dili dersinde İvan Doviç’in “*Rodnoy Mir*” (Öz Dünya) kitabından faydalanılırdı.⁴²⁰

İslam bilgisi dersine Vyatka ilçesindeki medreseyi bitiren Gölñisa Atnabaeva girerdi. Beşirinin hatırladığına göre, Gölñisa öğretmenin Rusça ve fen bilimleri üzerindeki bilgisi diğer öğretmenlere göre daha ileri seviyedeydi. Oldukça rahat bir kişiliği vardı. Avrupa stilinde giyinir ve tatil günlerinde “*Dom Ofitserov*”^{a421} (Subay Evi) giderdi. Bu tutumundan dolayı dinciler tarafından pek sevilmez ve bolca uygunsuz laf işitirdi. Gölñisa öğretmen baskılar sonunda sadece okuldan atılmakla kalmamış, bir Kazak-Rus köyüne sürülmüştür.⁴²²

Verniy şehrinde 1883 yılından beri hizmet veren “İshakiye” adlı Müslüman Tatar mektebi, 1903 yılında yeni usul eğitime geçmiştir. Okulda, 116’sı Tatar, 11’i Kazak ve 9’u diğer milletlerden olmak üzere toplam 136 öğrenci eğitim alıyordu.⁴²³

Okulda Ufa, Kazan, Orenburg medreselerini bitiren eğitimli öğretmenler çalışıyordu. Okulun müdürü Muharram Bekbulatov; öğretmenleri Gali Muginov, Safa Begbayev, Gabdulbari Sayfullin ve Hadiça Vagapova idi. 1937 yılında Vagapova hariç hepsi Stalin’in emriyle öldürülmüşlerdir. “İshakiye” okulunun öğretmenlerinden Bilal Muhamed-Şarif oğlu

⁴¹⁸ Arşaruni, a.g.e., s. 136.

⁴¹⁹ Beşiri, a.g.e., s. 263.

⁴²⁰ Arşaruni, a.g.e., s. 137.

⁴²¹ *Dom Ofitserov (Subay Evi); şehrin askerleri aydınları, zenginleri ve ileri gelenlerinin toplandığı ve eğlendiği kültür evi.*

⁴²² Beşiri, a.g.e., s. 262.

⁴²³ Bendrikov, a.g.e., s. 257, 258.

Hisamutdinov, Kazakistan'ın eğitim sistemine büyük katkılar sağlamış birisidir. **(Bkz: Resim 23)** Bilal Efendi 1874 yılında Kazan ili Mamadış ilçesine bağlı, Kazakların yaşadığı Yukarı İskubaş köyünde fakir bir ailede dünyaya gelmiştir.⁴²⁴ İlk eğitimini Tatar mektebinde almış ve 1880-1885 yılları arasında Troitsk'teki "Muhammediya" medresesinde devam etmiştir. Ayrıca 1895 yılında altı yıl okuduğu ticaret kolejinden mezun olmuştur. 1895-1902 yılları arasında Turgay bölgesinde bulunan seyyar mektepte öğretmenlik yapmıştır. 1904 yılında Gabdulvaliyev şirketinin muhasebe biriminin yöneticiliğine getirilmiştir. Ancak öğretmenlikten vazgeçemeyerek 1905 yılında mesleğe dönmüş ve "İshakiye" okulunda öğretmen olarak çalışmaya başlamıştır. 1916 yılında I. Dünya Savaşı'na katılması için askere alınmıştır. Devrimden sonra evine dönen Bilal Efendi, Müslümanlara ait çocuk bakım evlerinde, sonraları ise 1937 yılına kadar Alma-Ata'daki Uygur okulunda Kazak dili ve edebiyatı dersi vermiştir. Ancak 1937'de meslektaşları gibi tutuklanarak öldürülmüştür.⁴²⁵

Verniy şehrinde kız çocuklarının eğitim alması maksadıyla altı yıl süren bir Usul-i Cedid Okulu açılmıştır. Okulda; 69 Tatar, 9 Kazak-Kırgız ve 9 Özbek olmak üzere toplam 90 kız öğrenci eğitim alıyordu.⁴²⁶

Carkent şehrinde de erkek öğrenciler için Usul-i Cedid mektebi bulunmaktaydı. Okul 1899'da şehrin önde gelen ulemalarından Damolla Abdülkerim Efendi ile zengin tüccarlardan Mirkasım Hacı Mirşanov'un himmetiyle açılmıştır. Okulda İslami bilgiler, Kur'an'ı Kerim, matematik, coğrafya ve Rus dili dersleri verilmekteydi. Mektebin öğretmenleri arasında; Carkent sakini Mirza Abdulla Abdulhayirov ve Tobol'daki medreseyi bitiren Faziulla Abdulcami Zulpukarov bulunmaktaydı.⁴²⁷

1897 yılına Bahçesaray'a eğitim alan Tatar asıllı Gıyaseddin Rahimov ile molla Hamid İsmailov, bir müddet sonra memleketlerine dönerek Lepsi şehrinde Usul-i Cedid mektebini açmışlardır.⁴²⁸

XX. yüzyılın başından itibaren Yedisu bölgesinde de Tatar okulları örnek alınarak yeni metod eğitim veren Kazak-Kırgız okulları açılmaya başlanmıştır. Göçebe hayat yaşayan yerli halk dünyada olup bitenden bi-haberdir. Ancak Kazak-Kırgız gençler yeni bir şeyler öğrenmeye çok heveslidir. Bunu gören kabile reisleri ve maddi durumu iyi olan kişiler, çocukların iyi bir eğitim almaları için okullar açmaya başlamışlardır. Okullarda görev yapmak üzere ilk olarak Ufa, Orenburg ve Kazan Usul-i Cedid medreselerini bitiren Kazak-Kırgız gençler ve Tatar hocalar davet edildi. Bu duruma örnek; 1909 yılında Sarıbağış kabilesinin lideri Cantay oğlu Şabdan (1839-1912), Kemin vadisindeki Tar-Su köyünde "Şabdaniye" medresesini yaptırmıştır. Aynı yıl

⁴²⁴ E. Gribanova ve diğerleri, *Stranitsı Tragiçeskih Sudeb, "Ceti Cargı", Almatı, 2002, s. 433.*

⁴²⁵ İ. Hisamutdinov, *Prizvaniye-Pedagog, Stranitsı Tragiçeskih Sudeb, "Ceti Cargı", Almatı, 2002, s. 297-299.*

⁴²⁶ Bendrikov, a.g.e., s. 258.

⁴²⁷ Arşaruni, a.g.e., s. 137.

⁴²⁸ Kıdraliyev, a.g.t., s. 116

medresede Çüy, Cumgal, Kemin, Koçkor bölgelerinden gelen 150 öğrenci eğitim görmeye başlamıştır.⁴²⁹ “Şabdaniye” medresesinden mezun olup, Sovyetlerde öğretmen olarak görev yapan Abdıraim Çünkelev’in hatıralarına göre, 1908 yılında Şabdan Batır’ın davetiyle Ufa’daki “Galiya” medresesini bitirmiş iki genç öğretmen gelmiştir. Bunlardan birisi Tatar diğeri Kazak’tır. Henüz okul binasının inşaatı tamamlanmadığı için bir evin odaları boşaltılıp okul olarak kullanılmıştır. Öğrencilere din eğitiminin yanı sıra hesap, coğrafya, müzik ve beden eğitimi gibi dünyevi eğitim de verilmektedir. Çocuklar ilk defa dünya maketiyle (globus) tanışmışlardır. En önemlisi; eski mollalardan ders alırken Arapça ezber yapmak zorunda olan öğrenciler, artık kendi dillerinde eğitim almaya başlamışlardır.⁴³⁰

Yedisu bölgesi eğitiminin gelişmesinde ilk başlarda Rusya’daki medreseleri bitiren kişiler rol alırken, sonraları (genelde 1905’ten sonra) bu görev bölgedeki Usul-i Cedid okullarından mezun olan gençlere geçmiştir. Kazak-Kırgız gençler okullarını bitirdikten sonra eğitimsizliğe ve geri kalmışlığa savaş açarak uzak köylere kadar gidip hem çocuklara hem de yetişkinlere eğitim vermeye çaba göstermişlerdir. Yerli Tatar medresesini bitiren şakirtlerden biri de Kırgızların “Manas” millî destanı araştıran; etnograf, folklorist ve emektar öğretmen İbrayım Abdırahmanov’dur. 1888 yılında Issık-Göl bölgesinde dünyaya gelen İbrayım, yedi yaşında yerli Müslüman mektebine başlamıştır. Sonra yedi yıl Karakol’daki Usul-i Cedid Tatar okulunda eğitim görmüştür. 1905 yılında Tatar medresesini bitirdikten sonra Issık-Göl bölgesinin Ceti-Ögüz ilçesinde yeni açılan Usul-i Cedid okulunda 11 yıl öğretmen olarak görev yapmıştır. 1916’dan 1926 yılına kadar Narın’ın At-Başı bölgesinde faaliyetlerini devam ettirmiştir. 1926 yılında Frunze öğretmen okulunu, 1939 yılında ise Frunze Pedagoji Üniversitesi Kırgız dili ve Edebiyatı bölümünü bitirmiştir.⁴³¹ Eğitimci olarak uzun yıllar görev yapan Abdırahmanov İbrayım, ünlü Kırgız bilim adamlarından biri olup; Kırgız tarihi, edebiyatı ve etnografisi için çok önemli bir şahsiyet kabul edilmektedir.

Ünlü aydın İsmail Gaspıralı, XIX. yüzyılın ikinci yarısında, bütün dünyaya yeni bir eğitim sistemi tanıtmıştır. Birçok ülkede hızla gelişen, Müslüman çocuklar için Avrupalı eğitim sistemi Yedisu bölgesinde de köklü şekilde yayılmıştır. Öğrencilerin hem dinî hem de dünyevi eğitim aldığı Usul-i Cedid okulları açılmaya başlanmıştır. 1917 yılı istatistiklerine göre Türkistan’da 4.000 öğrencinin eğitim aldığı, yüze yakın Usul-i Cedid Okulu bulunmaktadır.⁴³² Aşırı dinci grupların ve Çarlık hükümetinin durumdan rahatsız olmasına rağmen Usul-i Cedid okulları yerli halk arasında itibar kazanmıştır. Hem kız hem de erkek Müslüman çocuklar, çağdaş ve standartlara uygun eğitim almakla beraber İslami bilgileri de öğrenmeye devam etmişlerdir.

⁴²⁹ A. Bedelbayev, Şabdan, Çuyskaya Oblast Ansiklopedisi, Kırgız Entsiklopediyasının Başkı Redaktsiyası, Bişkek, 1994, s. 704.

⁴³⁰ A. Cumanaliyev ve diğeri, Şabdan Baatırdın Medresesine 100 Cıl, Uçkun, Bişkek, 2009, s. 261.

⁴³¹ KCUBA, El Yazmaları Fonu, İbrayım Abdırahmanov, Nu: 129, s. 68.

⁴³² Kubatova, a.g.e., s. 66.

Rusya'dan (Kazan, Ufa, Orenburg gibi şehirlerden) gelen Tatar ve Başkurt öğretmenler sayesinde Tatarca ve bölge dillerinde eğitim verilmiştir. Ayrıca Usul-i Cedid okullarından mezun olan öğrenciler Yedisu eğitiminin gelişmesine oldukça büyük katkılar sağlamışlardır.

5.2. “Galiya” Medresesinin Yedisu Bölgesindeki Öğrencilerinin Eğitim ve Kültür Hayatındaki Rolü

Müslüman din adamlarının kontrolünde olan İdil-Ural bölgesi eğitim-öğretim faaliyetlerine Rus hükümetinin hiç bir katkısı bulunmamaktaydı. Ruslar Hıristiyanlaştıramadıkları Tatar ve Başkurtları serbest bırakmayı tercih etmişler; dolayısıyla eğitim faaliyetleri din adamlarının kontrolünde gelişim göstermişti. Bu durum XIX. yüzyılın sonuna kadar bu şekilde devam etmiş, hemen hemen her caminin yanında bir medrese açılmıştı. Müslüman çocuklar açılan bu medreselerde hem dinî hem de dünyevi eğitim görme imkânı bulmuşlardır. Ufa, Troisk, Kazan, Orenburg'da bulunan Tatar medreselerin Yedisu bölgesinin eğitim hayatı üzerinde ki etkisi büyüktür. Rasuliya, Huseyiniye, Muhammadiya, Galiya ve İş Bubi gibi medreselerden mezun olan öğrencilerin büyük bir kısmı, Türkistan'ın hemen hemen her yerinde çocukların eğitimlerinin ve kültürlerinin gelişmesine önemli katkıda bulunmuşlardır. Sonraki yıllarda Türkistan'dan da öğrenciler bu medreselere eğitim almak için gelmiş ve eğitimlerini tamamladıktan sonra ülkelerine dönerek aydınlar tabakasını oluşturmuşlardır.

Yedisu'lu öğrencilerin Tatar medreselerinde eğitim almaları XX. yüzyılın başlarında başladı. Bu dönemde Kazak-Kırgız öğrencilerin en çok rağbet ettikleri medrese – “Galiya” (Aliye) Medresesidir. “Galiya” Medresesi daha kurulma aşamasında güçlü, yeni metotlu, modern bir medrese olarak düşünülüyordu. Medresenin isminin de bunu yansıtmaması ve gösterişli bir isim olması isteniyordu. “Galiya” adı Gali sözünden gelmektedir. Gali, Arapçada yüce, ulu; yüksek; onurlu anlamına gelmektedir.⁴³³ Bu olguya dayanarak, medrese kurucuları okula “Galiya” adını vererek okulun yüksek dereceye sahip bir okul olduğu vurgulanmak istendi.

“Galiya” Medresesi Kazak, Özbek ve Kırgız öğrencilerin sosyo-kültürel ve eğitim gelişmelerine oldukça büyük katkı sağlayan bir merkezdir. Yedisu bölgesindeki öğrencilerin bu medreseyi tercih etmelerinin birkaç sebebi vardır. İlk sebebi, “Galiya” Medresesi Cedid Hareketinin Türk-Müslüman toplumunda geliştiği ve kökleşme sürecine girdiği bir zamanda açılmıştır. Medrese, İdil-Ural bölgesinin cedidçi din âlimlerinden Ziya Kamali (Parvazetdin Calaletdin oğlu Kamaletdinov) (1873-1942) tarafından Ufa'da 10 Ekim 1906 tarihinde Medrese-i Aliye-i Diniye adıyla resmen açılmıştır. 7 Ekim 1906 yılında okula giriş sınavı yapılmış ve 13

⁴³³ M. Mahmutov (Ed.), *Arabsko-Tatarsko-Russkiy Slovar Zaimstvovaniy, C. 1, İman, Kazan, 1993, s. 72.*

Ekim’de dersler başlamıştır.⁴³⁴ Ancak diğer medreselere bakarsak hepsi XIX. yüzyılın son çeyreğinde öğrenci kabulüne başlamıştır.⁴³⁵

İkincisi, “*Galiya*” Medresesinin eğitim programının diğer medreselere göre, daha kaliteli ve modern olmasıdır. Bu medresede hem dinî hem de dünyevi eğitimin ayrıntılı şekilde verildi. Örneğin; ders saatlerinin %28,22’si dinî eğitime, %14,7’si Arap diline, %14,2’si Rus diline, %4,9’u Türk dillerine, %35,6’sı dünyevi bilgilere ve %2,5’i diğer eğitimlere ayrılırdı. Ayrıca o zaman için “yenilik” olarak sayılan müzik ve beden eğitimi derslerine de önem verildi.⁴³⁶

Üçüncüsü, bu medresede yabancı ülkelerde iyi eğitim almış öğretmenler çalışmaktaydı. Medresenin kurucusu Ziya Kamali 1904 yılında Kahire’nin “*El-Ezher*” medresesinin felsefe bölümünü bitirmiştir. Habibulla Zayni, 1912 yılında İstanbul Darülfünûn biyoloji-coğrafya fakültesini bitirmiştir. Abdulla Satayev, İstanbul Darülfünûn fizik-biyoloji fakültesini bitirmiştir.⁴³⁷ 1911’de A. Fahri Abdulla ve A. Veli, İstanbul Darülfünûnu Ulûm-i Riyaziye ve Tabiiye Şubesinden mezun olmuşlardır. 1907’de mezun olan U. Starkov ve bir yıl sonra aynı okulu bitiren Ahmet Nuri de medresede öğretmenlik yapıyorlardı.⁴³⁸ Taki Badıği Hicaz’da, Hatmulla Fazilov ile Lutfulla Bayçurinin Mısır ve Arabistan’da uzun yıllar kalarak eğitim almış yüksek öğretim mezunlarıdır.⁴³⁹ 1908 yılında İstanbul Darülmualliminden mezun olan Abdulla İbragimov Sabiroğlu da 1909-1912 yılları arasında çalıştığı “*Husayniya*” Medresesindeki işinden ayrılarak 1912 yılında “*Galiya*” medresesine geçmiştir. Şenosi (İcat çıkartan) lakaplı Abdulla Efendi pedagoji, fizik, kimya ve biyoloji dallarında yaklaşık 55 kitap yazmıştır.⁴⁴⁰ Muhammadiya ve Beyrut medreselerinde eğitim almış olan Z. Sadreddinov, Beyrut ve Kahire medreselerinde eğitim alan Zair Kadiri ve 1911-1914 yılları arasında Kahire Üniversitesinde eğitim gören Zakir Ayuhanov medresede birlikte fen dersleri veriyorlardı. Ayrıca müzik derslerine Varşova Konservatuar’ı mezunu Profesör Vilgelm Klementz giriyordu.⁴⁴¹

Rusya’daki yüksekokul veya medreseleri bitiren birçok kişi “*Galiya*” Medresesinde çalışmaktaydı. *Galiya* Medresesinde okuyan öğrencilerin isteğiyle 1915’te Tatar Dili ve Edebiyatı dersi vermeye başlayan Galimcan İbragimov buna örnektir. Öğretmenlerden, Ahmet Zaki

⁴³⁴ C. Düyşenbiyeva, *Galiya Medresesinin İzi Menen, Osmonaalı Sıdıkov. “Muhtasar Tarih Kırgızıya”. “Tarih Kırgız Şadmania”, Turar, Bişkek, 2004, s. 247.*

⁴³⁵ Troitsk’taki Rasuliya Medresesi (1884-1919), Orenburg’taki Husayniya Medresesi (1889-1919), Kazan’daki Muhammadiya Medresesi (1882-1919).

⁴³⁶ L. Tuzbekova, *Medrese “Galiya”- visşee musulmanskoje uşebnoje zavedeniye Başkortostana (1906- 1919 gg.)*, *Medrese Yujnogo Urala I Priuraliya: istoriya i sovremennost, BGPU, Ufa, 2010, s. 339.*

⁴³⁷ Tuzbekova, a.g.m., s. 344.

⁴³⁸ A. Rorlich, *Volga Tatarları, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 199.*

⁴³⁹ Tuzbekova, a.g.m., s. 345.

⁴⁴⁰ M. Rahimkulova, *Medrese “Husayniya” v Orenburge. Pedagogičeskiy Kollektiv Medrese: Abdulla Sabiroviç İbragimov, Medrese Yujnogo Urala i Priuraliya: İstoriya i Sovremennost, BGPU, Ufa, 2010, s. 152.*

⁴⁴¹ Tuzbekova, a.g.m., s. 344-345.

Validov 1912 yılında Kazan'daki "Kasimiya" medresesinden mezun olmuş,⁴⁴² Faezhani Gabdulgallyam, Kazan'daki Marcani medresesini 1916'da bitirmiştir. Rus dili ve edebiyatı öğretmeni Hazi Ahmet Bayteryakov, 1891 yılında Kazan Öğretmen Okulu'ndan mezun olmuştur.⁴⁴³ Ayrıca pedagoji tarihi ve teorisi dersine giren Galiya'nın ilk kadın öğretmeni Fatima Askarovna Davletkildeeva, 1917 yılında Kazan'da kadınlar için açılan yüksek kursların Tarih-Filoloji bölümünü bitirmiştir.⁴⁴⁴

Kazak-Kırgız öğrencilerin "Galiya" Medresesini tercih etme sebeplerinden dördüncüsü de, Kazak Salimgerey Canturin ve eşi Sofiya Tevkeleva-Canturina'nın okul yöneticilerinden olmalarıdır. Salimgerey Seyithanulı Canturin, 1864 yılında Ufa ilinin Sterlitamak ilçesinde yaşayan Kazak bir ailede dünyaya gelmiştir. Kendisi, XX. yüzyılın başında Çarlık Rusya'nın Türk-Müslüman toplumlarına uyguladığı baskılara karşı oluşturulan Millî Hareketin yöneticilerinden birisidir. "İttifak-al-Müslimin" partisinin üyesi, "Millet" gazetesinin kurucusu ve Rusya Devlet Meclisinin milletvekili idi.⁴⁴⁵ Ayrıca Canturin, "Galiya" Medresesinin maddi destekleyicisidir. Medrese inşası sırasında Canturin ve eşi Sofya Hanım tarafından 50.000 ruble bağışlanmıştır.⁴⁴⁶ Kazak-Kırgız gençlerin iyi eğitim almalarını önemseyen Canturin, öğrencilere hem maddi hem manevi destek sağlamıştır. Bu sebeplerden ötürü Canturin, Yedisu öğrencileri arasında itibar görmekte ve "Galiya" Medresesi tercih edilmekteydi.

Galiya Medresesi faaliyette bulunduğu yıllar esnasında toplam 950 öğrenciye eğitim vermiştir. 1909-1919 yılları arasında medresede okuyan öğrencilerden 726'sı Tatar, 154'ü Kazak ve 70'i diğer milletten (Başkurt, Kırgız, Özbek, Türkmen, Çerkez ve Adıge) oluşmaktadır.⁴⁴⁷ 1913 yılında "Aykap" gazetesinin "Galiya'daki Kazak Öğrenciler" adlı makalesinde Kazak öğrenciler hakkında şunlar yazmaktadır: "Bu yıl medresede yaklaşık 50 Kazak öğrenci eğitim almaktadır. Geçen sene bu sayı otuz civarında idi. Bu seneki öğrenciler arasında 11 yaşında çocuklar bile var. Bu güzel medresede okuyan çocuklarımızın sayısının artması büyük bir kıvanç. Biz bu duruma çok seviniyoruz. Öğrenciler arasında maddi yapılan yardımlar sayesinde okuyan birçok kişi var. Yedisu Kopal şehrindeki zengin Mamanov 3 öğrenci, Semey bölgesindeki zengin Yahiya hoca da bir öğrenci okutmaktadır. Okula yapılan farklı destekler de var. Bu durum, Kazak halkında eskiye nazaran büyük değişimler olduğunun göstergesidir."⁴⁴⁸ "Galiya" Medresesinde Mağcan Cumabayev (1893-1938), Baimbet Maylin

⁴⁴² R. A. Utyabay-Karimi, *Medrese "Galiya", Medrese Yujnogo Urala i Priuralya: İstoriya i Sovremennost*, BGPU, Ufa, 2010, s. 133.

⁴⁴³ Tuzbekova, a.g.m., s. 345.

⁴⁴⁴ Utyabay-Karimi, a.g.m., s. 133.

⁴⁴⁵ B. Ayagan (Ed.), *Canturin Salimgerey Seyithanulı, Kazahstan. Natsionalnaya Entsiklopediya, C. II, "Kazak Entsiklopediyası" Yayınevi, Almatı, 2005, s. 300.*

⁴⁴⁶ Tuzbekova, a.g.m., s. 330.

⁴⁴⁷ Tuzbekova, a.g.m., s. 346.

⁴⁴⁸ S. Asfendiyarov, *Natsionalno-Svoboditelnoe Vosstaniye 1916 Goda v Kazahstane, Kazahstanskoe Kraevoe İzdatelstvo, Alma-Ata, 1936, s. 59.*

(1894–1939), Ciengali Tlepbergenov (1895–1933), Sabit Donentayev (1894-1933), Tair Comartbayev (1884-1937) gibi ünlü Kazak şair ve yazarlar ve Manan Turganbayev (1886-1937), Ablay Ramazanov (1871-1931), Sadık Tukubaev, (1898–1971), Mircakıp Dulatov (1885–1935), Nugman Manayev (1895–1937) gibi aydınlar eğitim almışlardır.

Yedisu bölgesinden gelip “*Galiya*” Medresesinde eğitim gören öğrencilerin sayısı tam belli değildir. Arşivlerde bu tür belgelere rastlanmamıştır. Dolayısıyla sadece arşivlerde tespit edilen şahıslardan bahsedilecektir. Medresede okuyan Yedisulu şakirtlerden Suleyev Bilal Suley oğlu 1893 yılında Yedisu bölgesinin Kopal kazasında dünyaya gelmiştir. 1911 yılında Kopal’daki “*Mamaniya*” Usul-i Cedid okulunu bitirdikten sonra şehrin tüccarı Esengul Mamanulı’nın maddi desteğiyle “*Galiya*” Medresesine kayıt olmuştur. 1911-13 yılları arasında bu medresede okuyan Suleyev, Kazakistan’ın ilk aydın ve gazetecilerinden biridir.⁴⁴⁹ 1882 yılında Pişpek ili Kızıltuu sinde dünyaya gelen ünlü Kırgız aydın ve dil bilimci İşenaalı Arabayev de “*Galiya*” Medresesinde okumuştur. 1909-1912 yılları arasında üç yıl süren eğitim hayatından sonra memleketine dönen İşenaalı, Kırgızistan eğitiminin gelişmesi için faaliyet göstermiştir.⁴⁵⁰ 1875 yılında Pişpek ilinin Temir-Bolot köyünde doğan Osmonaalı Sıdıkov 1911-1912 yılları arasında “*Galiya*” Medresesinde yüksek eğitim görerek “Şahadat-Naama” almıştır.⁴⁵¹ Çıngışbay Hacı oğlu Toktonalı, Mambetaalı Murataliyev, Niyazalı Cakıp, Sarıbağış kabilesinin lideri Şabdan Baatır’ın dördüncü oğlu Kemel Şabdan oğlu da bu medresede okumuşlardır. Çotkara’nın oğlu Abır’ın oğlu Moldo Narıncul (Narıncul Kabirov) 15 Nisan 1914 yılında medreseden mezun oldu. Temir kabilesinin Ibike oğlu Kanat’ın oğlu Iskak (Iskak Kanatov) 21 Nisan 1914 yılında mezun oldu.⁴⁵² Kendisi daha sonra da babasının açtığı yeni metotlu okulda çocuklara ders vermiştir. 1916 yılında Rusya hükümetine karşı çıkan Yedisu isyanına katılmıştır. Ancak Iskak, babası Kanat Abukin (Ibık oğlu) ile birlikte yakalanarak Narın’da tehlikeli isyancı bahanesiyle asılmışlardır.⁴⁵³

Kayum Miftahov, Iskak Kanatov’un yakın dostu, okul arkadaşıdır. Hatta 1912-1913 yılları arasında aynı odayı paylaşmışlardır. Abdulkayum Gaynan oğlu Miftahov, Kazak-Kırgızların folklorunu toplayan ve bölge çocuklarına yeni usullü eğitim veren Yedisu aydınlarından biridir. **(Bkz.: Resim 24)** Kendisi 28 Haziran 1892’de Ufa ilinin Zlataust ilçesindeki Nisibaş köyünde çiftçi bir ailede dünyaya gelmiştir.⁴⁵⁴ Ailedeki 16 çocuktan birisi olan Kayum, Troitsk’teki “*Rasuliya*” ve 1911’de Ufa’daki “*Galiya*” medreselerini bitirdikten sonra kendini öğretmenliğe adayıp, Yedisu bölgesine gitmeye karar vermiştir. 1916 yılına kadar Kostanay, Semey, Torgay ve Yedisu bölgelerinde öğretmenlik yapmıştır. 1916’da Yedisu’da

⁴⁴⁹ B. Ayagan (Ed.), Suleyev Bilal, Kazahstan. Natsionalnaya Entsiklopediya, C. V, “Kazak Entsiklopediyası” Yayınevi, Almatı, 2006, s. 111.

⁴⁵⁰ KCMSDA, f. 10, o. 15, d. 188, s. 34.

⁴⁵¹ Kocobekov, a.g.m., s. 179.

⁴⁵² Sıdıkov, a.g.e., s. 38.

⁴⁵³ K. Usenbaev, 1916: Geroičeskiye i Tragiceskiye Stranitsı, İlim, Bişkek, 1997, s. 84.

⁴⁵⁴ KCUBA, El Yazmaları Fonu, K. Miftahov, Nu: 298 (96), s. 1.

meydana gelen isyanlar neticesinde Çarlık Rusya'nın baskısından kaçan Kırgız ve Kazaklarla birlikte Doğu Türkistan'a gitmek zorunda kalmıştır. Miftahov bu sırada Arık Kırgız kabilesinden Kıdık Berdaliyev ve Sarıbağış kabilesinden Sarbuz Acı isimli kişilerle tanışarak, onlardan "Karga Balapandarı" ("Karga Yavruları"), "Kırgıy Menen Uku" ("Şahin ve Baykuş") gibi Kırgız masallarını ve çok sayıda atasözünü dinleyip, öğrendiklerini kâğıda dökerek Kırgız folklorunun araştırılmasında ilk adımı atmıştır.⁴⁵⁵

1920 yılında Doğu Türkistan'dan çıkıp Sırderya bölgesine gitmeye karar vermiş ve Talas şehrinde okul müfettişi olarak çalışmaya başlamıştır. 1921 yılından sonra ise Issık-Göl bölgesindeki Ton ilçesinde bulunan Tört-Köl okuluna müdür tayin edilmiştir. Miftahov 1922'de öğrencisi Saparbay Sooronbayev ile Narın bölgesine bir araştırma gezisi düzenlemiş ve bu gezi sırasında ünlü manasçı Sagımbay Orozbekov'dan duyduğu "Manas" destanının bir versiyonunu yazmıştır. Togolok Moldo ve M. Musulmankulov gibi Kırgız âşıklarından Semetey, Canış-Bayış ve Er-Kurmanbek destanlarını öğrenmiştir. Ayrıca Narın gezisinde yerli halktan öğrendiği hikâye, masal ve yaklaşık 1200 adet atasözünü derleyerek yazılı hale getirmiştir.⁴⁵⁶ Miftahov, 1936'da manasçı Canıbay Kocekov ile tanışarak "Semetey" destanını dinlemiştir. Ancak Kocekov'un vefatından dolayı destanın tamamı yazılamamıştır.⁴⁵⁷

Kayum Efendi 1942 yılında kendi isteğiyle II. Dünya Savaşı'na katılarak Leningrad'taki Baltık filosunda görev almıştır.⁴⁵⁸ 1945 yılında Frunze şehrine dönüp, Kırgız Pedagoji Üniversitesinde coğrafya öğretmeni olarak görev yapmıştır. 1947 yılında Kırgızistan Bilim Akademisi tarafından düzenlenen Çon-Alay-Nookat (Kırgızistan'ın güney bölgesi) gezisinin başkanlığını yapmıştır. Gezinin asıl amacı yerli halkla ilgili olan efsaneleri ve şecereleri toplamak idi. Miftahov gezi sırasında 275 halk aşığıyla görüşmüş, topladığı bilgilerle 599 sayfalık bir dosya hazırlamıştır.⁴⁵⁹ 5 Ekim 1948 yılında vefat eden Kayum Miftahov, eski Tatar mezarlığına (Bugünkü Bişkek'te bulunan Ala-Arça mezarlığı) defnedilmiştir. Kendini Kazak-Kırgız folkloruna adayan Kayum Miftahov arkasında miras olarak 1000 nüshalık folklor materyali ve "Manas" destanı ile ilgili 258 nüshalık büyük bir çalışma bırakmıştır. Kayum Miftahov, 1995 yılında Kırgızistan'ın ilk Cumhurbaşkanı A. Akayev tarafından "Manas Destanının 1000. Yılı" madalyası ile ödüllendirilerek yâd edilmiştir.⁴⁶⁰

"Galiya" Medresesi ilk açıldığında yüksek dinî medrese olarak düşünülmüş ve bu hedefte faaliyet göstermiştir. Dinî dersler alışımlı ezber mantığıyla değil, sohbet yoluyla anlaşılması sağlanarak verilmiştir. Eğitim programına sonradan birçok dünyevi ders eklenmiştir. Öğrenciler

⁴⁵⁵ KCUBA, *El Yazmaları Fonu, K. Miftahov, Nu: 298 (96), s. 13.*

⁴⁵⁶ İ. Gilyazetdinov, *Abdulkayum Miftahov i Kirgizskoe Ustnoe Narodnoe Tvorçestvo, Manas-1000, KSI im. Skryabina, Bişkek, 1995, s. 39-40.*

⁴⁵⁷ KCUBA, *El Yazmaları Fonu, K. Miftahov, Nu: 298 (96), s. 53-54.*

⁴⁵⁸ KCUBA, *El Yazmaları Fonu, K. Miftahov, Nu: 298 (96), s. 69.*

⁴⁵⁹ Gilyazetdinov, *a.g.m., s. 45.*

⁴⁶⁰ H. Gabdrahmanov, *Ne Zabıvat İmen Dostoyınh, Slovo Kirgızstana, 5-6 Ekim, Bişkek, 1995, s. 4.*

tarih ve siyaset ile tanışıp; Arapça, Türkçe, Rusça dillerini öğrenmişlerdir. Ayrıca medreseden mezun olan bir öğrenci Tatarca, Kazakça, Özbekçe, Türkmençe, Kırgızca ve Başkurt dillerini anlayabilir ve konuşabilirdi. Hazırlanan posterler, yazılan gazeteler, düzenlenen tiyatro ve konserler ve spor faaliyetleri, “Galiya” medresesini başka medreselerden ayıran bir başka önemli noktadır.

“Galiya”da verilen birçok kurstan birisi de “*Halk müziği ve halk edebiyatı*” kursudur. Medresenin ilk açıldığı günden itibaren faaliyet göstermiştir. Kurs üyeleri yaz tatilinde kendi halklarının folklorlarının toplanmasıyla uğraşıyorlardı. Hamit Salimov tarafından verilen bu amatör kursta edebiyat geceleri düzenlenirdi. Kursun programında toplu koro, solo, dans ve konserler bulunuyordu. Öğrenciler mandolin, gitar ve keman çalmayı öğreniyorlardı.⁴⁶¹ Ayrıca öğrenciler tarafından Tatar, Başkurt, Kazak, Özbek ve Çerkez dillerinde el yazması gazeteler ve dergiler çıkarılıyordu. Başkurt dilinde “*Parlak*”, Tatar dilinde “*An*”, Çerkez dilinde “*Derya*” ve Kazak dilinde “*Sadak*” dergileri el yazması olarak yayınlanmıştır. Kazak gazetesinde yazı ve şiirleri yayınlanan Beyimbet Maylin ve Cyengali Tilenbergenov, dergilerin yayınlanmasında görev alıyorlardı. Derginin yayınlanmasındaki amaç, medreseye okumaya gelen Kazak öğrencilerin eğitimlerine yardımcı olmak olarak, derginin içinde açıklanmıştır.⁴⁶²

Medresede yapılan bu tür etkinlikler farklı dillerde konuşan öğrencilerin kaynaşıp, dostane ilişkiler kurmasını sağlamıştır. Özellikle çıkartılan gazeteler el yazmasını geliştirmiş, oynanan tiyatro oyunları ise öğrencilerin çağdaş hayata girmesini sağlamıştır. Dolayısıyla “uluslararası” terbiye almış olan öğrenciler birbirlerine yardımcı olmayı, birbirini desteklemeyi öğrenmiş oluyorlardı. XX. yüzyılın başında Müslüman gençleri bir araya toplayan “Galiya” Medresesi, henüz dış dünyaya kapalı olan Yedisu bölgesindeki Müslüman gençlerin eğitim, kültür ve sosyal yönden gelişmelerine büyük katkı sağlamıştır. Buradan mezun olan öğrenciler memleketlerine dönerek, Kazak-Kırgızların ilk aydını, bilim adamı, gazetecisi, öğretmeni olarak kendi milletlerine hizmet etmişlerdir.

5.3. Yedisu Halkının Kültürel Gelişiminde İdil-Ural Tatarlarının Rolü

5.3.1. Yedisu Toplumunda Tatar Aile Kültürünün Yeri ve Sonuçları

Yedisu bölgesine yerleşen Tatar aileler, kimliklerini kaybetmemek ve İdil-Ural’daki yaşantı tarzlarını bozmamak için burada örf-adetlerine daha sıkı sarılarak yaşamaya devam etmişlerdir. Dolayısıyla Tatarların örf-adetleri, yaşam tarzları, gelenek ve görenekleri çok fazla

⁴⁶¹ Tuzbekova, a.g.m., s. 357.

⁴⁶² K. Allabergen, C. Nuskabayulı, F. Orazayev, *Kazak Curnalistikasının Tarihi (1870-2008)*, Bilim, Almatı, 2010, s. 45.

değişikliğe uğramamış ve ana yurtlarında olduğu gibi devam ede gelmiştir. Bu coğrafyaya gelirken beraberlerinde dinlerini, dillerini, gelenek ve göreneklerini getirmenin yanı sıra Avrupa kültürünü ve çağdaş yaşam tarzını da getirmişlerdir. Tatar ailelerin yaşam tarzı konargöçer yerli halk tarafından ilgi ve merakla gözlemlenmiş ve dikkatlerini cezp etmiştir.

Tatar toplumu aile kurumuna büyük önem vermekte, aile kurmayı ve evlenmeyi ihtiyaçtan öte kutsal bir görev olarak saymaktaydı.⁴⁶³ Yedisu'ya ailesiyle birlikte gelen Tatarlar olduğu gibi bölgeye göç ettikten sonra aile kuranlar da vardı. Tatarlar kültürlerini kaybetmemek maksadıyla genelde kendi halkından olan kişilerle aile kurmayı tercih ederlerdi. Ancak yerli halkla da çok sayıda evlilik yapılmıştır. Kazakistan'ın Ayagöz şehrinde yaşamış olan tarihçi Kurbangali Halid "*Tauarih Hamsa*" eserinde bu durumdan bahsetmektedir. Ona göre, Tatarlar Kazak bozkırlarına yerleşip, zamanla yerli kızlarla evlenmişlerdir. Yazar, Kazak topraklarında yerli kızlarla evlenen ilk Tatarlara, Masgit aga ibn Abdul-Mumin Utari, Velişah aga Kaşkari, İsmagil ve Hamid aga Manduşi Şamsiddin aga, Bekçantay aga, Hasan aga Urnaş, Habibulla ve kendi babası Halid'i örnek göstermiştir. Kazak kızlarıyla evlenen ilk Tatarların çoğu Rus Ordusundan kaçan Tatar askerlerdi.⁴⁶⁴ Bunların amacı; Kazak kızlarla evlenip Kazak kimliğine geçmek ve bu sayede askerlikten kurtulmaktır. Zira XIX. yüzyılın başında Kazak-Kırgızlar henüz Rus ordusuna alınmıyorlardı.

Kazak kadınların Tatarlarla veya diğer milletlerle olan evliliklerinden doğan çocuklara "*Şala Kazak*" (Yarım Kazak) denilmiştir. Sadece Ayagöz (Sergiopol) bölgesindeki nüfus kayıtlarında "*Şala Kazak*" olarak 10.000 kişi kayıtlıdır. Sonraları bu takma isimden hoşlanmayan halk, nüfus kayıtlarında kendilerinin de "Kazak" olarak geçmelerini talep etmişlerdir.⁴⁶⁵

Tatarlar ile Kırgızlar arasında da çok sayıda evlilik yapılmıştır. Tatarların Kırgızlarla kaynaşmalarına örnek, Darhan Tatarları verilebilir. Genelde Batı Sibirya'dan ve Semipalatensk'ten gelen İdil-Ural Tatarları, Issık-Göl bölgesindeki Darhan köyüne yerleşmişlerdir. XIX. yüzyılın 90'lı yıllarının başında Darhan Kırgızları arasında 25 Tatar aile yaşamaktaydı. Başlangıçta Kırgız çadırlarında yaşayan Tatarlar kısa bir sürede Tatar usulü büyük evler inşa etmişlerdir. Darhan Tatarlarının büyük kısmı tarımla uğraşmakta, bir bölümü esnafılık yapmakta, bir bölümü ise ticaretle uğraşmaktaydı. Bazıları ise imamlık ve yazıcılık yapmışlardır. Yerli halka dil ve dinî yönden oldukça yakın olan bu Tatarlar çok geçmeden Kırgızlarla evlilik yaparak, akraba olmaya başlamış ve yavaş yavaş tamamen Kırgızlaşmışlardır. Bölgede bu Tatarlara "*Nogoy*" veya "*Ogoy*" denildiği için başlarda Darhan Tatarlarının hepsi Nogoyev soyadını almışlardır. Sonra ise her aile kendine farklı bir soyadı seçmiştir. Bu

⁴⁶³ R. Musina, *Semya i Semeynyy Bit, Etnografya Tatarskogo naroda, Magarif Yayınevi, Kazan, 2004, s. 110.*

⁴⁶⁴ Halid Kurbangali, *a.g.e., s. 155.*

⁴⁶⁵ Halid Kurbangali, *a.g.e., s. 155.*

Kırgızlaşmış Tatarlar “*Ak-Küp*” isimli Kırgız kabilesine katılmışlardır.⁴⁶⁶ Günümüzde Darhan Tatarların torunları kendilerini Kırgız olarak kabul etmektedirler.

Bir Tatar aile; *eti, ata* (baba), *eni, ana* (anne) ve onların *balalarından* (çocukları) oluşmaktaydı. Ailede, evin sahibi veya reisi baba idi. Aile otoritesi babanın elinde bulunmaktaydı. Ayrıca ailenin geçiminin sağlanması, korunması, yetişmiş evlatların evlendirilmesi gibi büyük sorumluluklar baba üzerinde toplanmıştı. *Eti arkası-kala arkası* (Babanın arkası bir kalenin arkası gibidir), *Atasız yort-batasız yort*⁴⁶⁷ (Babasız ev duasız ev gibidir) gibi halk arasındaki sözler, babanın ailede önemli bir yere sahip olduğunu gösteren ifadelerdir.

Tatar erkekleri evlerini geçindirmek için genelde ticaretle uğraşırlardı. Bilindiği gibi, ticaretlerinin temelini genelde hayvan ve hayvansal ürünler oluşturuyordu. Bununla birlikte Tatar tüccarlar tarafından zücaciyeye, tuhafiyeye malları, hazır elbise, giyim-kuşam, demir, bakır, kap-kacak, tarım aletleri ve mobilya satılan mağazalar da işletilmekteydi.⁴⁶⁸ 1906 yılı istatistiklerine göre, Yedisu merkezinde 111’i kadın olmak üzere 1.622 Tatar çalışmakta ve 1.173 kişi ticaretle uğraşmaktaydı. Aynı istatistiğe göre, 294 çiftçi bulunmaktadır.⁴⁶⁹ Bu rakamlar, Tatar ailelerin az sayıda da olsa çiftçilikte yaparak geçimlerini sağladıklarını göstermektedir. Güney bölgesine gelen Seyyah P. Paşino’nun 1866 yılından bahsettiği hatıratına göre, Tatarların oluşturdukları Nogoy-Kurgan kasabası patates yetiştiriciliğiyle meşhurdur.⁴⁷⁰

Tatar aile yapısında babanın yanı sıra anneye de büyük değer verilmekteydi. Tatarlarda genelde tek evlilik hâkimdi. Ancak az sayıda da olsa çok eşliliğe rastlanırdı. Genelde çok eşlilik zengin ve itibarlı kimselerde görülürdü. Mirza olan kimselerin çoğunun birden fazla hanımı olurdu. Mesela Pişpek’teki zengin tüccar, Pişpek Hayırseverler Kurumunun üyesi Şagiy Mamaşev’in Dakey ve Zubeyda isimli iki hanımı vardı. 1892-1896 yılları arasında Şagiy Mirza’nın altı odalı evinde: iki hanımı; Amina ve Fatima isimli iki kızı; Taşmuhammed, Hacıakbar ve Muhammed Şarif isimli üç oğlu ve Fatima’nın eşi *kıyaü* (damat) Sadıkcın Mulladcanov birlikte yaşıyorlardı.⁴⁷¹ Issık-Göl bölgesinin Tosor köyündeki tüccar Gabitov Hacı Ahmet’in Habidcamal ve Bibihadiça isimli iki eşinin olması bu duruma örnek teşkil etmektedir.⁴⁷²

İdil-Ural’dan gelerek Yedisu’ya yerleşen Tatarlar, batı kültürüyle yerli halka göre çok daha önce tanışmışlardı. Bu durum ister istemez Müslüman Tatar aile yapısına etki etmiş ve kadınların sosyalleşmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla, Tatar kadınları evlilik sonrası dönemde

⁴⁶⁶ Abramzon, Antipina, a.g.e., s. 19.

⁴⁶⁷ Tuygunova Feniya (1939), emekli, Çüy bölgesi, Bişkek. Görüşme Tarihi: 29.11.2009.

⁴⁶⁸ Yung, a.g.y., 1913, s. 347.

⁴⁶⁹ Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1906 God, s. 155-160.

⁴⁷⁰ Bartold, a.g.e., s. 278.

⁴⁷¹ KCMMDA, f. 7, op. 1, e.h. 22, d. 134, s. 46.

⁴⁷² KCMMDA, f. 12, op. 1, e.h. 1, s. 48-49.

yerli kadınlara göre daha sosyal idiler. Tatar ailelerde kadınlar hem ev ve çocuklarına bakar hem de ticaretle uğraşabilirdi. Yukarıda anlatılanlardan görüldüğü gibi, Yedisu'daki Tatar kadınlar büyük tüccar, küçük tüccar veya toprak sahibi olabilirdi. Mesela, 1907 yılı istatistiklerine göre Yedisu bölgesinde yaşayan Tatar kadınlardan 184'ü büyük tüccardı ve 3.515'i burjuva sınıfına giriyordu. (Küçük tüccar veya toprak sahibi)

Bir annenin çocukları büyürken en büyük vazifesi tabii ki çocuklarına iyi bir terbiye vermek ve onlara İslami bilgileri öğretmektir. Yedisu'da İslami konularda bilgi sahibi olan Tatar kadını sadece kendi çocuklarına değil diğer Tatar ve yerli kadınlara da din öğretirdi. İş Bubi medresesini bitiren hafız (Tatarca Abıstay) Nafisa Hanım gibi, kendi evinde yerli kız çocuklarına ders verir ve onlara İslam'ın şartlarını, Kuran okumayı ve ibadet etmeyi öğretirdi.⁴⁷³

Tatar kadınının toplumda özel bir yerinin olduğunu Yedisu Tokmak şehrinin eski Müslüman mezarlığında bulunan ve günümüzde "Burana" arkeolojik-mimari müzesi yerleşkesinde muhafaza edilen Halilallah'ın kızı Bibi Fahrinisa'nın adına Kazak molla Baldak'a yazdırılan mezar taşı açıkça ispatlamaktadır.⁴⁷⁴ Sert taştan yapılmış bu mezar taşın boyutunun büyüklüğü, görkemli oluşu ve üzerindeki yazıların Molla Baldak gibi önemli bir yazıcıya yazdırılması mezar sahibinin önemli bir şahıs olduğunu göstermektedir. **(Bkz.: Resim 25)**

Mezar taşının okunuşu:

1. Kull-ü nefsin
2. Zâik'at-ül-mevt
3. 1318 inci sene
4. 20 nci zilhiccede
5. Kazan uyazi (uyezd)
6. ...sena karyesinin
7. Bibi Fahrinisa
8. HalilAllah
9. kızı 76
10. yaşında
11. bu dâr-ül-fenâdan
12. dâr-ül-bekağa
13. rihlet eyledi
14. Allahu Teâlâ garik
15. rahmet eyleb

⁴⁷³ İBDA, f. 1085, op. 1, d. 4, s. 21.

⁴⁷⁴ Bibi Fahrinisa'ya ait mezar taşı Kayrat Belek'in estampajına göre Yana Sıtdıkova tarafından okumuştur. Geniş bilgi için bkz.: K.Tabaldiyev, K. Belek, Pamyatniki pismennosti na kamne Kırgızstana, Uçkun, Bişkek 2008, s. 181.

16. makamin min riyaz
17. alcennet eylagay
18. idi Âmin

Mezar taşının tercümesi:

1. ve 2. Her nefis ölümü tadıcıdır
3. ve 4. 10 Nisan 1901 yılında Salı günü
5. Kazan ilçesi
6. ...sena köyünün
7. Bibi Fahrinisa
8. Halil'Allah
9. kızı 76
10. yaşında
11. fâni dünyadan
12. baki dünyaya
13. göç eyledi
14. Allahu Teâlâ
15. rahmet eylep
16. ve 17. makamını cennet bahçelerine dönüştürsün
18. Âmin

5.3.2. Tatarların Yerli Halkın Yaşam Tarzlarına Etkileri

Milletlerin kültürleri beraber yaşadıkları halkların kültürlerinden etkilenir ve gelişir. Çağdaş Kazak-Kırgız kültürü de bölgeye gelen halkların gelenek ve görenekleriyle değişim göstermiştir. Tatarlar, Yedisu halkı ile iyi ilişkiler kurarak Kazak-Kırgız kültürünün gelişmesine katkıda bulunmuştur.

XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar göçebe hayat yaşayan halkın çoğu yerleşik hayata geçemediği için "modern" kültüre ait yaşam tarzı onlara uzak geliyordu. Kazak-Kırgızlar konargöçer olmalarına rağmen oldukça zengin bir kültüre sahiptiler. Bu kültür nesilden nesle aktararak geliştirilen, oldukça büyük bir mirastı. Fakat gelişen ve değişen hayat şartları, çoğalan ihtiyaçlar, eğitimde ve kültürde görülen gelişmeler; Kazak-Kırgızların çağdaş toplum hayatına uyum sağlamalarını gerekli kılmıştır. Yerli halkla kültürel olarak ilk Yedisu'ya gelen yabancı tüccar, asker ve halk tanışmıştır.

Bölgenin Rus hâkimiyetine girmesinden sonra bölgeye Çarlık Rusya'dan çok sayıda göçmen (Rus, Kozak, Beyaz Rus, Ukraynalı, Tatar, Başkurt vs.) gelmeye başlamıştır. Göçmenlerle beraber Batı kültürü de hızlı bir şekilde bölgeye yayılıyordu. Dil ve dinlerinin farklı olması sebebiyle Slav kökenli göçmenler yabancı olarak görülmüş ve yerli halk başlangıçta onlara pek güvenmemiştir. Halk daha çok Tatar ve Başkurt Türklerine yakın olmuştur. Tatarlarla dostane ilişkileri kuran yerli halk, Tatarların kültürel değerlerini öğrenmeye çalışmış ve çoğunu benimseyerek yaşamlarına yansıtmıştır.

Rusya bölgesinden gelen Tatarlar ilk başlarda geçici olarak göçebelere özgü "Kiyiz Üy/Boz Üy" denilen keçe veya kumaştan yapılan çadırları kullanmışlardır. KCMDA'nin foto belgeleri fonunda bulunan 0-57947 numaralı bir resim buna örnektir. Eski ve kalitesi düşük olan resimde kalabalık Tatar ailesinin keçe çadırın altında toplanarak semaverden çay içtikleri görülmektedir.⁴⁷⁵ **(Bkz.:Resim 26)** Fakat bu durum çok fazla sürmemiştir. Zira eskiden beri yerleşik bir hayat süren Tatarlar çadırlarda yaşamaya alışkın olmadıkları için kısa süre sonra evlerini inşa etmeye başladılar. Genelde kasabaların yakınlarına yerleşen Tatarlar, ilk gelen Don Kozaklarına nazaran oldukça çalışkan oldukları ve tarım ve ticaretle uğraştıkları için genelde müreffeh bir hayat sürüyordu.⁴⁷⁶

XVI. yüzyıldan sonra Tatar hanlığının yıkılmasıyla, Tatar halkı şehirlerden kasaba veya köylere göç etmişlerdir. Köylere yerleşen Tatarlar, geleneksel anlamda kendilerine özgü bir mimaride yapılar kurmuşlardır. Tatar evleri; Rus, Udmurt, Mari ve diğer halkların yaşadığı köylerdeki evlerden zengin ve özgün mimari özellikleri ile ayrılıyordu. Özellikle evlerin dış kapıları, duvarları ve dış süslemeleri dikkat çekiciydi. Tatar evlerinin pencereleri ve çatı saçakları ahşaptan yapılır ve motiflerle işlenirdi. Kerpiçten ve ahşaptan yapılan Tatar evleri özellikle mavi, yeşil ve beyaz boyalarla olmak üzere rengârenk boyanırdı.⁴⁷⁷

Yedisu'daki Tatarlar genelde evlerini kerpiçten yaparlardı. Mimari geleneklerine göre de pencerelerini, kapılarını ve çatı saçaklarını ağaç kaplamayla süslerlerdi. Evlerin duvarları genelde beyaz renkli boyansa da az sayıda da olsa farklı renkte ev bulunmaktaydı. Kasaba sakinlerinin hatıratlarına göre "Tatar evleri odalarının, avlularının temizliği ve bol ışıklı olması yönüyle diğer evlerden ayrılırlardı. Özellikle zengin Tatarların evleri bölgeye yeni yerleşen Rus göçmenleri için örnek teşkil ederdi". Karakol'a gelen askerî doktor V. Vışnepolskiy, Tatarların yaşam tarzı hakkında "Ruslara ve şehirde yaşayan diğer milletlere göre Tatarların yaşadıkları evler oldukça temiz. Bulaşıcı hastalıklara çok nadir yakalanıyorlar"⁴⁷⁸ şeklinde belirtiyordu.

⁴⁷⁵ KCMDA, fotobelgeler fonu, Nu: 0-57947.

⁴⁷⁶ V. Roborovskiy, *Trudi Ekspeditsii İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva po Tsentralnoy Azii sovrşennoy v 1893-1895 gg.*, C. I, Tipografiya M. M. Stasüleviça, Sankt- Petersburg, 1900, s. 24.

⁴⁷⁷ N. Halikov, *Selskiye Poseleniya i Jilişa, Tatari, Nauka, Moskova, 2001, s. 214, 234, 236.*

⁴⁷⁸ Yarkov, a.g.e., s. 19-20.

Tatarlara ait evlerde mutlaka meyve ve sebze yetiştirdikleri bahçeler bulunurdu. Tatarlar özellikle meyveciliği tercih eder ve büyük bahçeli evler kurarlardı. Yedisu İstatistik Komitesi üyesi Aleksey Sokolov, 1905 yılının yaz aylarında Yedisu'yu dolaşırken Tokmak'tan Issık-Göl'e kadarki yol boyunca irili ufaklı birçok bahçenin yer aldığını fark etmiştir. *"Toguz-Torau"* eserinde kaysı, elma, kavak ağaçlarından oluşan bahçeler ve üzüm bağlarının bulunduğu Tokmak şehrinde çok sayıda Tatar ve Dungan'ın yaşadığından bahseder.⁴⁷⁹ Örneklerinden biri de Karakol'daki tüccar Hamza Abduvaliyev'in bahçesidir. Karakol'dan 1,5-2 km. uzaklıkta bulunan büyük meyve bahçesi, bölgede bilinir ve yerli halkı tarafından *"Seldelüü moldonun bağı"* (Sarıklı imamın bahçesi) olarak adlandırılırdı.⁴⁸⁰

Göçebelerin hayat tarzı bakımından en kullanışlı mesken olan çadırın Kazak ve Kırgızlarda temelde aynı özelliklere sahip olduğu bilinir. XIX. yüzyılın sonunda yerleşik hayata geçmeye başlayan Kazak ve Kırgızlar, çadırların yerine Rusyalı göçmenlerinkine benzer sabit evler inşa etmeye başlamışlardır. Ev eşyası olarak değişik ahşap mobilyalar ve kap kacak alınması ve kullanılmaya başlanması dikkat çeker.⁴⁸¹ Ayrıca inşaat işlerinde Rus ve Tatarların kerpiç-ahşap ev inşa etme yöntemlerinden ve bahçe yetiştirme usullerinden faydalanmışlardır. Bölgede Rus nüfus yoğun olmasına rağmen yerli halk yerleşik hayata geçerken daha çok Tatar yaşam tarzından etkilenmiştir. Bu olguyu N. İlminskiy'nin yazdıkları da desteklemektedir. Kendisi *"Vospominaniye ob Altınsarine"* (Altınsarin Hakkında Hatıralar) isimli eserinde: *"Esasen Tatarlar; Kazaklara yerleşik hayata geçmenin barışçıl örneklerini göstermektedirler. Kazaklar yerleşik hayatın rahat yönünü Ruslardan değil Tatarlardan öğreniyor."* diye yazmaktadır.⁴⁸² Ünlü Kırgız aydın Talıp Baybolotov'un anlatıldığı el yazmalar fonu eserinde de bu olgu şöyle desteklenir: *"Talıp Moldo'nun ev hayatı Kırgızlarınkinden farklıdır ve Tatarlarınkine benzerlik gösterir. Kışın ahşap evde yaşar ve yer yataklarında yatar."*⁴⁸³ Kazak-Kırgızların yaşam tarzlarını iyi bilen ve araştıran veya aslen bu halkın vekili olanların bu tür cümleleri; Yedisu bölgesi yerli halklarının yerleşik hayata geçtiklerinde Ruslardan değil daha çok Tatar yaşam tarzından etkilendiğini desteklemektedir.

Tatarların giyim-kuşam kültürü de Yedisu halkının giyinme usulünü etkilemiştir. Buna örnek; *"Beşmant"* (Bışmet) ismiyle bilinen ince belli "hakim" yakalı palto XIX. yüzyılın sonunda Issık-Göl bölgesinde yoğun şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Tatar dilinde *"Bışmet"* olarak ifade edilen dik yakalı uzun paltonun Tatarlar arasında eskiden beri çok yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bışmet bölgeye özel bir giyisi olmamasına rağmen Kazan, Sibiry ve

⁴⁷⁹ Sokolov, a.g.e., s. 5

⁴⁸⁰ M. Aytbayev, *İstoriko-Kulturniye Svyazi Kirgizskogo i Ruskogo Narodov, İzdatelstvo AN Kirgizskoy SSR, Frunze, 1957, s. 97.*

⁴⁸¹ Kurmanaliyeva Ercilasun, a.g.t., s. 118.

⁴⁸² N. İlminskiy, *Vospominaniye ob Altınsarine, Tipo-Litografiya V.M. Klüçnikova, Kazan, 1891, s. 166.*

⁴⁸³ KCUBA, *El Yazmaları Fonu, İbrayım Abdırahmanov, Nu: 129, s. 11.*

Astrahan Tatarları bu paltoyu giymekteydi. Bişmet pamuklu veya yün kumaştan yapılır ve içine pamuk veya koyunyünü doldurulurdu.⁴⁸⁴

Yedisu halkının göçebe hayat tarzına uygun geleneksel ve aynı zamanda zengin giyim-kuşam kültürü vardır. Dış elbisesi olarak Kazak-Kırgızlara özgü “V” yakalı susamuru, tilki vs. kürküyle süslenen “Çapan” yoğun şekilde kullanılırdı. Ancak XX. yüzyılın başından sonra Yedisu halkı yeni dikiş usullü dik yakalı Tatar geleneksel Bişmetleri de kullanmaya başlamışlardır. Dik yakalı bişmetleri sadece erkekler değil aynı zamanda genç kızlar ve kadınlar da giymekteydiler. 1950’lerde Issık-Göl bölgesinde özellikle “Darhan” ve “Çıçkan” köylerinde (Issık-Göl’ün güneyinde) araştırma yapan S. Abramzon, K. Antipina vb. bilim adamları yerli halkta açıkça gözlemlemişlerdir.⁴⁸⁵

Türkistan’a yerleşen göçmenlerin kültürel etkilerinden dolayı XIX. yüzyılın sonunda XX. yüzyılın başında yerli kadınların elbise modası da değişmeye başlamıştır. Tunik şeklinde dikilen elbiselerin (o zamanda Türkistan’da giyimlerin tek bir basit şekli vardı) yerine Tatarlardan alınan biçilen giyim gelmiştir. Kazan Tatarları vasıtasıyla Türkistan halkı gardırobuna Kamzol isimli yeni bir giyim çeşidi girmiş ve 1880’lerden sonra kadın gömleği (Halat) olarak kullanılmaya başlanmıştır. İç astarı yünlü olan bu modelin adı “Nogay biçimi” yani “Tatar biçimi” dir ve modelin isminin geleneksel Tatar dikişi modelinden geldiği anlaşılmaktadır.⁴⁸⁶

XIX. yüzyılın sonunda XX. yüzyılın başında Türkistan kadınları arasında “Kazonça” isimli alçak topuklu deri lastik ayakkabılar da moda girmiştir. “Kazonça” olarak adlandırılan bu ayakkabının da büyük ihtimalle Kazan Tatarların topuklu “İçigi” ayakkabı modelinden alındığını göstermektedir.⁴⁸⁷

5.3.3. Tatar Cedidçilerinin Yedisu Tiyatro Kültürünün Doğuşuna Etkileri

İsmail Gaspıralı’nın ve dolayısıyla Cedidçilerin fikirlerinin Yedisu’nun sadece eğitim alanında değil aynı zamanda kültürel ve sosyal hayatında da önemli ölçüde etkisi olmuştur. Cedidçilik fikirlerinin ve Rusya kültürünün etkisiyle başlangıçta İdil boylarında sonraları ise Tatarların yerleştiği hemen bütün merkezlerde müzik ve tiyatro toplulukları kurulmaya başlanmıştır. Ayrıca medreselerde de öğrenciler tarafından bir takım dinî tiyatro oyunları sahnelenir olmuştur.

Yedisu’da müzik ve tiyatro oyunları ilk başlarda zengin Tatarların evlerinde sahnelenmekteydi. Kırgızların ünlü yazarı Cengiz Aytmatov’un büyükbabası, Karakol şehrinin

⁴⁸⁴ S. Suslova, *Odejda, Tatarı, Nauka, Moskova, 2001, s. 270, 272.*

⁴⁸⁵ S. Abramzon, K. Antipina, *Bit Kolhoznikov Kırgızskih Seleniy Darhan i Çıçkan, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1958, s. 176, 178.*

⁴⁸⁶ O. Suhareva, *İstoriya Sredneaziatskogo Kostyuma, Nauka, Moskova, 1982, s. 53, 55.*

⁴⁸⁷ Suhareva, a.g.e., s. 67.

meşhur tüccarı Hamza Abduvaliyev'in evinde sık sık farklı konularda küçük piyesler sergilenirdi. Ünlü Tatar şair Gabdulla Tukay'ın "*Şurale*" (Orman devi) oyunu çok meşhurdur.

Hamza Efendinin çocuklarının hepsi eğitilmiş ve kültürlü insanlardı. Oğlu Sabir Avrupa'ya okumaya gitmiş, orada Batı kültürüyle ve edebiyatıyla yakından tanışmıştır. Sabir memleketine döndüğünde arkadaşları ile Aleksandr Puşkin, Mihail Lermontov ve Gabdulla Tukay'ı okur ve babasının evinde küçük oyunlar düzenlerlerdi. Bu oyunlarda Hamza Abduvaliyev'in kızları Zaynab, Gulşa ve Nagima⁴⁸⁸ da başrol oyuncularını olarak sahnede yer alırlardı.⁴⁸⁹ **(Bkz.: Resim 27)** O zamanlarda "kapalı" yerli halk için kadının tiyatro oyununda sahne alması çok abes idi. Yerli kadınlar, Müslüman toplumunun genelinde olduğu gibi daha çok ev işleriyle uğraşırlardı. Tiyatro, müzik, eğitim gibi batı âdetleri başlangıçta onlara çok "uzak" geliyordu. O yüzden Tatar gençler özellikle sosyalliğe kapalı yerli kızların batı kültürünü tanınmasını istiyorlardı. Sık sık arkadaşlarını evlerine davet ediyor, piyesler düzenliyor, onlarla beraber kitap okuyup sohbet ediyorlardı. Ayrıca, Kazak-Kırgız kadınlarının özgür olması maksadıyla birtakım gençlik hareketleri düzenlemekteydiler. Özellikle Nagima'nın, Yedisu'daki kadınlara gösterdiği büyük ilgi önemlidir. Kendisi, zengin bir ailenin çocuğu olmasına rağmen Karakol'daki gençlerin partilerine katılır ve yerli gençlerin ve dolayısıyla kızların kültürel olarak gelişmesi için gayret ederdi.⁴⁹⁰ Tatar gençler tarafından düzenlenen küçük piyesler yerli gençlerin ilgisini çekmiş, zamanla onlar da oyunlarda sahne almaya başlamışlardır.

Nagima Abduvaliyeva'nın hatırladıklarına göre, babasının çok geniş, iki katlı bir evi vardı. Evde erkekler ve kadınlar ayrı alanlarda otururlardı. Kadınlara ayrılan alan hiçbir zaman boş kalmazdı. Daima komşu ve akraba kadınlar ziyarete gelirlerdi. Kızlar birlikte oyunlar oynar, kitap okur, şiir ezberlerlerdi. Zamanla kızlar birleşerek farklı piyesler sahnelenmeye başlamışlardır.⁴⁹¹ Kırgız yazar Üsön Karasaev, Abduvaliyev ailesi hakkında; "*Tüccar Hamza'nın evini ziyaret etmek büyük bir ayrıcalık sayılırdı. Biz de ailecek sık sık giderdik. Farklı milletlerden iyi kalpli, başkalarına yardıma hazır, çalışmayı seven, çıkar gözetmez insanlar bu evde bir araya gelirdi.*"⁴⁹² diyordu.

Tiyatro gösterileri Usul-i Cedid okullarında öğrenciler tarafından da hazırlanırdı. Buna en güzel örnek, Kopal'daki kız okuludur. Taştan duvarlı okul binasında 250-300 kişi kapasiteli büyük ve uzun bir koridor vardı. Hem erkek hem de kız okulu öğretmen ve öğrencilerinin katılımıyla koridorun bir ucuna sahne yapıldı. Üst sınıflardan seçilen öğrencilerden "*Sehneçeler*" isimli bir tiyatro grubu oluşturuldu. Bu grup her iki haftada bir, bütün öğrenciler için "Edebiyat gecesi" organize ediyordu. Yakup Aymanov isimli bir öğrenci keman ve balalayka çalıyor ve aynı

⁴⁸⁸ Abduvaliyeva Nagima Hamza kızı (1904-1971), Kırgız aydını Törökul Aytmatov'un eşi, yazar Çingiz Aytmatov'un annesidir.

⁴⁸⁹ R. Abduvaliyev, *O Svoih Predkah (devamı)*, İrek, S. 1-2, Bişkek, 1997, s. 63.

⁴⁹⁰ Abduvaliyev, a.g.m., s. 66.

⁴⁹¹ Aytmatova, a.g.e., s. 130.

⁴⁹² Abduvaliyev, a.g.m., s. 63.

zamanda diğer öğrencilere bunların eğitimini veriyordu. Zamanla “*Sehneçeler*” grubu kütüphane üyeleriyle birlikte “*Subay Evinde*” de tiyatro piyesleri sahneler oldu.

Edebiyat gecelerine sadece okul çalışanları değil şehir sakinleri ve yöneticiler de katılırdı. Sahnelenen piyesler misafirler tarafından çok sevilirdi. Bu geceler hakkında Başiri: “*Bir gün başkanlarla birlikte şehrin ünlü avukatı Kazak asıllı Kulbay Efendi de geldi. Kulbay Efendi, gece okunan Tugay, Gafuri ve Segiyt Remiyev’in şiirlerini başkanlara tercüme etti. Başkanlar şiirlere hayran kalmışçasına kafa sallıyorlardı. Yanımıza gelerek, bizi kutlayıp; “Tatar dili bu kadar geliştirdi mi”- diye sordular. Daha sonra Tatar yazarlar hakkında bilgi aldılar.*”⁴⁹³

Zenginlerin evlerinde ve okullarda gösterilen bu küçük piyesler zamanla büyümüş ve daha geniş katımlı sahnelenmeye başlamıştır. Öyle ki zamanla; Başkurt, Tatar, Özbek, Kırgız, Kazak ve Uygur halklarının vekilleri, öğretmenleri ve öğrencilerinden oluşan “*Müslüman Gösteri Grupları*” toplanmaya başlamıştır. Bu Müslüman gruplardan biri Karakol şehrinde Sıdık Karaçev tarafından yazılan “*Borç*” adlı ilk Kırgız dramı sahnelemiştir. Ayrıca bu grup, Yedisu bölgesine gelen neşriyatlardan buldukları; Z. Beşiri, G. Kamal, C. Rameev, M. Fayzi gibi Tatar yazarların komedi ve dramlarını de sahneye aktarmıştır.

Müslüman halk başlangıçta bu tür oyunları izlememeyi tercih etse de zamanla tiyatroya alışmış ve memnuniyetle seyretmeye başlamıştır. Gün geçtikçe tiyatro salonları Müslümanlar tarafından doldurulmuş ve seyircilerin büyük bölümü Müslüman kadınlardan oluşmuştur.

Sovyet zamanında bu Tatar tiyatro grupları yerli halk arasında Sovyet propagandası yapılmak için kullanılmıştır. Sovyet iktidarının yerli halk tarafından daha iyi anlaşılması için çeşitli tiyatro gösterileri düzenlenmiştir. Müslüman tiyatro grubunun düzenlediği gösterilerde Tatar ve Kazak-Kırgız gençlerden oluşan toplam yaklaşık 40 oyuncu rol almıştır. Bu Müslüman tiyatro grubu, sadece 1920 yılı Mayıs ayında Tatar ve Özbek dilinde 10 tiyatro oyunu sahnelemiştir. 20 Aralık 1920 yılında At Başı köyünde Tatar oyununu izlemek toplanan seyircilerin sayısı 400’e ulaşmıştır.⁴⁹⁴

1923 yılında Almatı şehrindeki Azınlık Milletler Evi’nde Zarif Beşiri’nin “*Sadır Honrok*” piyesi sahnelenmiştir.⁴⁹⁵ Beşiri’nin yazdığı bu piyes Yedisu bölgesinde Uygur dilinde oynanan ilk piyes olmuştur. Zamanında zengin Tatar tüccarların evlerinde gençler arasında oynanan küçük piyesler ve sonraki dönemlerde Müslüman tiyatro gruplarının Özbek, Tatar, Kırgız, Kazak, Uygur dillerinde sahneledikleri tiyatro oyunları, günümüz Kazak ve Kırgız tiyatro kültürünün oluşmasındaki ilk temeller olarak sayılmaktadır.

5.3.4. Tatarların Yedisu’da Basın-Yayın Kültürüne Etkileri

⁴⁹³ Beşiri, a.g.e., s. 265.

⁴⁹⁴ Yarkov, a.g.e., s. 109-110.

⁴⁹⁵ Beşiri, a.g.e., s. 267.

İdil-Ural bölgesinden gelen Tatar tüccar ve aydınlarla birlikte Yedisu'ya gelen neşriyat zamanla yayılmış ve bu sayede bölgedeki kitap kültüründe büyük değişimler olmuştur. Rusya İmparatorluğu'ndaki bütün Müslüman halklar Rus işgalinden önce olduğu gibi sonra da kitapları elle çoğaltarak kitap yayıncılığı yapmaktaydı. Rus işgali ile birlikte birçok bölgede matbaa açıldı. Fakat Müslüman halklar arasında matbaa açmak ve kitap basmak yasaktı. II. Katerina'nın başlattığı yeni İslam politikası neticesinde, 1778 yılında Moskova Üniversitesi matbaasında Sait Half'in "*Elifba-i Tatar*" isimli ilk Tatarca kitabı basılmıştır. 1800 yılında Rus hükümetinin ısrarlı takiplerine rağmen Tatarlar, sadece İslam dini ile alakalı kitapları basmak şartıyla Kazan'da bir matbaa açma hakkı elde etmişlerdir. 1801-1829 yılları arasında basılan eserlerin baskısı 280.000'i bulmuştur.⁴⁹⁶ 1853-1859 yılları arasında sadece Kazan Üniversitesi, 326.700 adet Tatarca dinî kitap ve çok sayıda başka kitap basmıştır. 1854-1864 yılları arasında Tatarlar tarafından basılan kitap sayısı 1.000.000'u geçmiştir.⁴⁹⁷ 1913 yılı istatistiklerine göre Tatar-Müslüman basınında 518 çeşit dergi ve gazete çıkarılıyordu. Bunlardan 44'ü Arap dilinde, 52'si Arap-Tatar dillerinde, 12'si Rus-Tatar dilinde, 49'u Kırgız dilinde (Kırgız dili derken büyük ihtimalle Kırgız Kazak dilleri beraber düşünülmüştür), 4'ü Sart ve 356'sı Tatar dilinde çıkarılıyordu.⁴⁹⁸

Yedisu'da dışarıdan gelen kitaplara da ilgi büyüktü. Özellikle İdil-Ural bölgesinden ve Osmanlı Devleti'nden, dinî içerikli kitaplar başta olmak üzere, Türkistan'a yönelik yoğun bir kitap ticareti bulunmaktaydı. Cedidçi hareketin ortaya çıkması ile bu kitapların içeriği ağırlıklı olarak dinî konular olmaktan çıkıp, çeşitlendi. Türkistan'da yeni gelişen kitap ticaretine Tatarlar öncülük etmişlerdir. Kitaplar kitapçılarda ve kırtasiyelerde satılır ve kitapların ciltleme ve kapak işleri de buralarda yapılırdı. Ancak zamanla zücaciye, tuhafiyeye ve diğer dükkânlarda da kitap satışı yapıldığı görülmektedir. Kazanlı tüccarlar Türkistanlı tüccarlara sattıkları malların yanında belli bir sayıda Kuran-ı Kerim, Heftiyak vb. kitaplar koyarak sattırmaya çalışıyorlardı. Yani toptancısından belirli sayıda mal almış olan tüccar, bu kitapları da isteği dışında almış oluyordu. Bu kitapları satmak adeta ticaretin bir parçası ve zorunluluk gibiydi.⁴⁹⁹ 1890 yılında İdil-Ural'dan gelen neşriyat, sadece Yedisu bölgesinin Tokmak şehrinde 10'dan fazla tezgâhta satılırdı.⁵⁰⁰ Bu usul ile Tatarların gönderdikleri kitaplar Türkistan'ın her bölgesine kolayca dağılıyordu. Ayrıca bölgeye gelen Tatar öğretmenler de yanlarında çok sayıda kitap getiriyordu. Türkistan emniyet amirinin 1913 yılında Kazan'a gönderdiği raporda, her yıl Tatar medrese

⁴⁹⁶ B.T. Somuncuoğlu, *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının sosyo-politik açıdan eğitime yaklaşımı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006, s. 253-254.

⁴⁹⁷ S. A. Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 23.*

⁴⁹⁸ A. Yemelyanov, *Obzor Soderjaniya Tatarsko-Musulmanskoy Nepovremennoy Peçati za 1913 g., Tsentralnaya Tipografiya, Kazan, 1914, s. 1.*

⁴⁹⁹ N. S. Likoşin, *Pol Jizni v Turkestane, Sklad T-va "V. A. Berezovskiy", Petrograd, 1916, s. 241.*

⁵⁰⁰ Yarkov, a.g.e., s. 52.

hocalarının ve öğretmenlerinin Kırgız çocukları okutmaya gelmelerinden bahseder. Ayrıca Kırgızlar arasında Kazan matbaalarından çıkan zararlı ve tehlikeli kitapların hızla yayıldığını haber verir.⁵⁰¹

Yedisu'ya gelen neşriyatlar arasında ders kitapları dışında Çarlık Rusya karşıtı, Cedid hareketleri destekli, dinî vs. dergiler ve gazeteler bulunurdu. Başlangıçta Ufa ve Kazan matbaalarında basılmış Tatarca "*Mugalim Gibadat*", "*Al-Kitab-Aval*" gibi dinî kitaplar geliyordu. Sonraları Cedid hareketi hakkında bilgiler veren; "*Tercüman*", "*Bayanulhak*", "*Maglûmat*", "*İdel*", "*Ulfet*", "*Hayat*", "*Nur*", "*İktisad*", "*Aykap*", "*Yalt-Yult*" ve "*Butulhan*" gibi gazete ve dergiler de gelmeye başladı. Ayrıca Kazan ve Orenburg'da 1906-1918 yılları arasında basılan "*Yulduz*" ve "*Vakt*" gazeteleri de Türkistan hayatına dair önemli malumatları işleyerek dikkatleri Türkistan üzerine çekmiştir. Türkistan şehirlerinde, Kabir Bakir, A. Bektemirov, N. Sayfulmukov, M. Budayli gibi pekçok yazarçizer "*Vakt*" gazetesi adına çalışma yürütmüştür. Bununla birlikte B. Şaraf ve Ş. Muhammederov da Türkistan'a gelerek ülkedeki içtimaî siyasî vaziyet hakkında aydınlatıcı malumatlar veriyordu. Bunun haricinde 1908-1918 yıllarında Orenburg'da neşredilen "*Şura*" adlı dergide, Türkistan hayatına ait 323 materyal yayınlanmıştır. Dergide yer alan malumatlar 112 müellifin kaleminden çıkmış olup bunlardan 84'ü yerli halk temsilcilerinden oluşuyordu. Bunlar arasında Furkat, Behbudiy, Sofizade, Hacı Muin, Çolpon, Mirmuhsin Şermuhamedov, Lutfulla Alimiy ve Sadridin Ayniy gibi şahsiyetler yer alıyordu. Ayrıca Calil Mamedkuli-zade editörlüğünde "*Molla Nasreddin*" adıyla çıkartılan Azeri halk dergisi de Yedisu'da okunan dergiler arasındaydı. Ayrıca Tatarca'ya tercüme edilen Batılı ve Rus şairlerin kitapları ile Gabdulla Tukay gibi Tatar şairlerin şiir kitapları da bölgeye yayılmıştır. Neşriyatın tamamı Rus iktidarı tarafından çok yakından kontrol ediliyordu. Turancılık, İslamcılık, Türkçülük ve Cedidçilik fikirlerini içeren şüpheli neşriyat anında yasaklanıyordu.⁵⁰²

XX. yüzyılın başında Yedisu'da Cedidçilik fikirlerini destekleyen aydın ve tüccarlar tarafından "*Gap*" veya "*Maşrab*" olarak adlandırılan bir dernek kurulmuştur. Dernek üyeleri her Perşembe veya Cuma günü toplanıp dünyada olup bitenler hakkında konuşurlardı. Rusya-Türkiye arasındaki savaşla ilgili olan siyasi olaylar üzerinde tartışmalar yapılır ve o hafta çıkan neşriyat incelenirdi. Tüccar Gali Toktarov, "*Gap*" grubuna başkan seçilmiştir. Toplam 41 kişiden oluşan grupta tüccarlar Aziz ve Yakup Sadırbaevler, Sıdık Kancetaev, Şamen Davletov, Galiya Uzbekov, İbragim Murzabayev, Abduaziz İgamberdiyev, öğretmenler Zakir Vagapov ve Nurali Mamin'de bulunmaktaydı.⁵⁰³ Türkistan güvenlik komitesinin sıkı takibi sonucunda Tokmak "*Ekbal*" okulu öğretmeni "*Gap*" üyesi Nurali Mamin'in elinde devrimci içerikli kaynaklar

⁵⁰¹ Mamitov, a.g.e., s. 153.

⁵⁰² Kubatova, a.g.e., s. 78.

⁵⁰³ Kubatova, a.g.e., s. 104.

bulunduğu tespit edilmiştir.⁵⁰⁴ Ayrıca grup üyelerinden Pişpek'te yaşayan avukat Ahmetbek Koybagarov, tüccar İshak ve İbray Daulbayevler, Seyid-Akram Murzabayev, tercüman Nayzabek Tulin ve Talkan köyü sakini Taşmuhamed Bikayev'in de "Aykap", "Step", "Akmolla" ve "Vakt" gazeteleri getirttikleri ve bu gazetelerde Rus idaresine karşı yazılar bulunduğu ortaya çıkmıştır.⁵⁰⁵

Rus iktidarının Tatarların bölgeye getirdiği neşriyatı kontrol etmesine rağmen gazete ve dergiler gizli olarak dağıtmakta ve yerli aydınlar tarafından da sıkı şekilde takip edilmekteydi. Yeni çıkmış bir gazeteyi incelemek maksadıyla Tatar aydınlar evlerinde eğitimli insanlardan oluşan gruplarla toplanır ve sohbet ederlerdi. Yenilikler hakkında bilgi almaya gelen yerli aydınlar ev sahipleriyle de sık sık görüşerek dostane ilişkiler kurarlardı. Ünlü Kırgız aydın ve şecereci Talıp Baybolotov (1848-1949) ile Tatar öğretmen Salih Nadırşin arasındaki dostluk ilişkisi buna örnek teşkil etmektedir. Ceti-Ögüz bölgesinde dünyaya gelen Talıp Baybolotoğlu, 1860 yılında ilk eğitimini Karakol şehrinde Kocoşahun isimli Uygur öğretmenden aldıktan sonra 1869 yılında Doğu Türkistan'a yüksek eğitim almak için gitmiştir. Doğu Türkistan'ın Küçör, Kaşgar, Turpan, Ak-Suu, Urumçi ve Karaşaar şehirlerinde dört yıl okuduktan sonra Karakol'a dönmüştür. Orada Cedidçi Salih Nadırşin ile tanışarak iyi ilişkiler kurmuştur. Kendi söylediği üzere; S. Nadırşin'in Arakol'daki evinde Kazan'dan gelen neşriyatları yakından tanıma fırsatı bulmuştur.⁵⁰⁶

Yerli halkın kitap talebi artınca Yedisu'da Müslüman kütüphanelerinin açılması gündeme gelmiştir. Verniy şehri tüccarı İshak Gabdulvaliyev ve şirket yöneticileri A. Zaynullin, Z. Tazetdinov ve Bilal Hisamutdinov birleşerek kütüphane açmaya karar vermişlerdir. Şehirde askerî birliklerin, Halk Evleri'nin, Rus okullarının ve kiliselerin kütüphaneleri vardı. Ancak Müslüman halk için ayrı bir kütüphaneye ihtiyaç duyulmaktaydı. Bir süre sonra şehir iktidarı tarafından izinler alınmış ve 1907 yılında Verniy'de ilk Müslüman Kütüphanesi açılmıştır. Kütüphane, Kazarmennaya sokağındaki Bakirov'un evinde ücretli ve ücretsiz olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Kütüphanede Rus dilinde 920, Müslüman dilinde (Arapça-Tatarca karışık) 734 kitap ve çok sayıda gazete ve dergi bulunmaktaydı. Kütüphane kurul başkanlığına Zaynetdin Tazetdinov seçilmiştir.⁵⁰⁷

1908 yılında da Karakol şehrinde Tatar zenginler tarafından "Müslüman Kütüphanesi" açılmıştır. Salih Nadırşin bu kütüphanenin açılmasında büyük rol oynamıştır. Bir söylentiye göre, kütüphanenin müdürlüğüne Ahtum İbrayimov atanmıştır.⁵⁰⁸ İzatullin Kamil Kagapoğlu'nun anlattıklarına göre ise, büyük babası İzatullin Ahmetcan kütüphanenin

⁵⁰⁴ Mamitov, a.g.e., s. 153.

⁵⁰⁵ Kubatova, a.g.e., s. 17.

⁵⁰⁶ KCUBA, *El Yazmaları Fonu, Talıp Baybolotov, Nu: 396 (185), s. 6-7.*

⁵⁰⁷ V. Galiyev, *Türkskaya Biblioteka v Vernom, KC Milli Kütüphanesi, Almatı, 2001, s. 31.*

⁵⁰⁸ Yarkov, a.g.e., s. 82.

kurulmasında büyük rol oynamıştır. Ahmetcan Efendi, Verniy şehrinden Karakol'a gelerek Müslüman halk için bir kütüphane açmıştır.⁵⁰⁹ Kütüphanede sadece Türk dillerinde 14.683 neşriyat bulunuyordu.⁵¹⁰

Kütüphane hem dinî hem de sosyal yönü bulunması sebebiyle Yedisu'da çok büyük önem kazanmıştır. Kütüphanede din, bilim, eğitim, sanat ve edebiyat alanlarında neşriyatlar yer alıyordu. Kırgızistan'ın emektar öğretmeni İbrayım Abdırhmanov, Karakol kütüphanesi ile ilgili olarak; *"XX. yüzyılın ilk yıllarında ben Karakol şehrinde okuyordum. Ben ve arkadaşlarım ana dilde neşriyat olmadığı için şevkle Tatarca kaynaklar okurduk. Biz ta o zamanlarda Karakol Kütüphanesi vasıtasıyla Aleksandr Puşkin gibi meşhur Rus klasikleri yazarlarının eserleriyle Tatarca sayesinde tanışmış olduk"*⁵¹¹ diyordu.

Zarif Beşiri'nin 1912 yılında Kopal'daki Usul-i Cedid okuluna gelmesinden sonra, okulda bir takım değişiklikler olmuştur. Okulda bir kütüphane açılmış ve bu olay, bu küçük şehirde oldukça büyük ses getirmiştir. Beşiri hatıralarında kütüphane hakkında şöyle bahsetmektedir: *"Öğrencilerle istişare ettik ve yeni şeyler yapmaya karar verdik. Erkek okulunun bir odasını kütüphane yaptık ve Tatar dilinde çıkan gazete ve dergileri buraya koymaya başladık. Gençler bunu büyük bir mutlulukla karşıladılar. Kimi 10 sum (ruble) kimi ise 15 sum para verdi. Bir ay sonra Kazan'dan 500'den fazla kitap geldi. Kütüphane odası her gün akşama kadar gençlerle doluydu."*⁵¹²

Başlangıçta Yedisu'da matbaa olmaması ve halkın kendi dilinde neşriyat basılmamasından dolayı, halk dünyada olup bitenleri, dinî bilgileri ve yabancı edebiyatı Tatar dilinde basılmış gazete, dergi ve kitaplar yardımıyla okuyorlardı. Ufa, Kazan, Omsk gibi şehirlerden gelen Tatarca neşriyat, yerli halk için eğitim dünyasına açılan bir kapı idi. Bu Tatarca neşriyat, Kazak-Kırgızların aydınlarına örnek oluşturmuş ve yerli edebiyatın gelişmesinde mühim rol oynamıştır. Ayrıca Kazak-Kırgızların ilk basılı kitapları Ufa, Kazan ve Orenburg şehirlerinde bulunan matbaalarda çıkartılmıştır. Ünlü Kırgız tarihçi Osmonaali Sıdıkov'un 1900 yılında yazmaya başladığı *"Muhtasar Tarih-i Kırgızıya"* adlı tarih kitabı 1913 yılında Ufa'da basılmıştır. Sıdıkov *"Galiya"* medresesinde okuduğu esnada eserini geliştirmiş, 1914 yılında *"Tarih-i Kırgız-i Şadmaniya"* ismiyle yeni kitabını Ufa'daki Karimov kardeşlerin *"Şark"* adlı matbaasında çıkarmıştır. Sıdıkov'un bu kitabı yazmasının maksadı Kazak ve Kırgız halklarına tarih ilminin hayatlarındaki önemini anlatmaktır. Geçmişini bilmek ve günümüzü anlamının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.⁵¹³

⁵⁰⁹ İzatullin, a.g.ş.

⁵¹⁰ KCUBA, *El Yazmaları Fonu, Talıp Baybolotov, Nu: 396 (185), s. 6-7.*

⁵¹¹ KCUBA, *El Yazmaları Fonu, İbrayım Abdırhmanov, Nu: 129, s. 69.*

⁵¹² Beşiri, a.g.e., s. 264.

⁵¹³ S. Mamıtov, *Kırgızdın Carkın Cıldızı, Osmonaali Sıdıkov. "Muhtasar Tarih Kırgızıya". "Tarih Kırgız Şadmania", Turar, Bişkek, 2004, s. 201.*

Kırgız dil bilimci İşenaalı Arabayev'in önsözünü yazarak 1911 yılında kitap haline getirdiği, Moldo Kılıç Şamırkanov'un eseri "*Kıssa-i Zilzala*" da Kazan'daki matbaada basılmıştır⁵¹⁴. Arabayev, Kazak Hafız Sarsakeyev ile birlikte Kazak ve Kırgız çocuklar için "*Alifba Yaki Tötö Oku*" adlı gramer kitabını yazıp, aynı yıl Ufa'daki Şark matbaasında bastırarak yayınlamıştır.⁵¹⁵ Arabayev, ilk gramer kitabının hemen ardından "*Cazuu Örnöktörü*" (Yazı Örnekleri) adında yeni küçük bir kitapçık yayınladı. Bu çalışması Orenburg şehrindeki Vakıt matbaasında 1912 yılında basıldı. Arabayev'in bu kitabı hacim olarak küçük olsa da dönemin şartları göz önüne alındığında, çocuklara okuma yazma öğretiminde önemli bir yere sahiptir.⁵¹⁶

XX. yüzyılın başında Tatar iş adamları Türkistan'da ve onun içinde Yedisu bölgesinde de matbaa kurmaya başlamışlardır. Kurulan matbaalarda ilk önce Rus sonra da yerli dillerinde gazete, dergi ve kitaplar çıkmaya başlamıştı. Buna örnek, Kırgızistan'da Rus dilinde "*Pişpekский Listok*" ("Pişpek Yaprağı") adlı ilk gazete 1914 yılından itibaren Tatar işadamı Hodayev'in "Progress" isimli matbaasından çıkmaya başlamıştı.⁵¹⁷ 1916 yılında aynı matbaadan "*Telegrafny Vestnik*" adlı gazete yayına girmiştir.⁵¹⁸

İdil-Ural'dan gelen Tatar-Başkurt aydınlar Yedisu bölgesindeki dinî ve dünyevi eğitimin yetersiz olduğunu görüp bu boşluğu doldurmak istemişlerdir. Yerli halk için okul, kütüphane açarak eğitim vermeye çalışmışlardır. Sonunda bu gayretleri başarıya ulaştırmıştır. Tatar okullarından mezun olan birçok yerli aydın, Yedisu'nun gelişmesinde çok önemli roller oynamışlardır. Tatar gençler tarafından oynanan küçük piyesler ve açılan kurslar, Kazak-Kırgız gençlerin sosyal ve kültürel gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Özellikle yerli kadınlara tiyatronun güzel bir etkinlik olduğunu göstererek onları tiyatro kültürüne yaklaştırmışlardır. Böylece Kazak-Kırgız kızların sosyalleşmesine yardımcı olmuşlardır.

5.4. Yedisu'da Tatar Etkisine Karşı Rus Çarlık Yönetiminin Uygulamaları

XIX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Tatarların eğitim faaliyetleri Kazak-Kırgızların hayatlarını derinden etkiledi. Yerli çocuklar Tatarca dersler görüp, kitaplar okuyor; halka liderlik yapan kişiler kendi aralarında ve resmi yazışmalarında Tatar dilini kullanıyordu. Ayrıca Tatar tüccarlar Türkistan ticaretini keşfederek, önemli noktalarda tezgâhlar kuruyor, panayır ve alış-veriş noktalarını kontrol altında tutarak bölgedeki ticaretten

⁵¹⁴ Moldo Kılıç Şamırkan oğlu (1866-1917) Kırgız şairi ve akınıdır. Geniş bilgi için bkz: T. Samançin, *Kılıç Cazuuçu Akın, Kırgızmambaz, Frunze, 1948.*

⁵¹⁵ Eşenaalı Arabayev, *Algaçkı Emgekter, Maksprint Yayınevi, Bişkek, 2011, s. 8.*

⁵¹⁶ Öskön Saalayev, *Kırgız Elinin Tarihî İnsandarı, Samizdat, Bişkek, 2009, s. 37.*

⁵¹⁷ Petrov, a.g.e., s. 47.

⁵¹⁸ Camgeçinov, a.g.e., s. 255.

büyük bir pay alıyorlardı. Bu durumu fark eden Graf K. K. Palen, Türkistan denetim raporunda “Tatarlar ticaret ve eğitim sistemini tamamen ellerine aldılar” diye yazmaktadır.⁵¹⁹

Söz konusu durum aslında Rusya iktidarı tarafından özellikle yaratılmıştır. Rusya, Türkistan işgaline başladığı zaman bu bölgeye gönderilen Tatar din adamları ve tüccarlar aracılığıyla bölgede Rus hâkimiyetinin güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Tatarlar, çarlık iktidarı için faydalı birer unsur olarak görülmüştür. Ancak bu siyaset zaman içinde tersine dönmüştür. Bölgedeki Tatar etkisi Rusya açısından sakıncalı hale gelmiştir. Çok fazla sayıda Tatar’ın bölgeye yerleşmiş olması ve İslam dinini yaygınlaştırması Rus iktidarını endişelendirmiştir. Ayrıca Tatarlar kendi bölgelerindeki değişim ve dirilişi Türkistan’a da taşımışlardır. Bölgenin Rusya’nın hâkimiyetine girmesiyle İdil-Ural ve Türkistan bölgeleri adeta bütünleşmiştir. Dolayısıyla İdil-Ural Tatarlarının bu bölgede faaliyet göstermesi zamanla daha da kolaylaşmıştır. Burada, Rus hükümete karşı Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm fikirlerini destekleyen ve yerli halkın sosyal-kültürel açıdan değişimini tetikleyen güçlü bir Tatar burjuvası oluşmaya başlamıştır.

Ünlü doğu bilimci, etnograf A. Vamberi, 1904 yılında İngiltere’de yayınladığı “Tatarların Uyanışı” adlı makalesinde Tatarların Türkistan’da gösterdikleri faaliyetlerden şöyle bahsetmektedir; “Peygamberin dinini yayan Tatarlar, kilisenin ve devletin Ruslaştırma planlarını bozdular.”⁵²⁰ Bu sözler bölgeye gönderilen mollaların, Rus iktidarının planladığı gibi hareket etmediğini açıkça göstermektedir. Çarlık Rusya Devleti, Tatar mollalardan Türkistan halkını Rusya’ya bağlanmaya ikna etmeye çalışmalarını beklerken, mollalar aracılığı ile bölgede İslamiyet’in daha hızlı ve rahat yayılmasını sağlamış oldular.

Türkistan’ın Rusya egemenliğine girmesinden sonra Rus iktidarı Tatarların hareketlerini engellemeye başlamıştır. Tatarları ticaret ve eğitim sektöründen uzaklaştırarak yerli halkın üzerindeki etkilerini yok etmek istemiştir. Bölgeye yerleşen Tatarların, devletin sağlamış olduğu ayrıcalıklardan faydalanması yasaklanmıştır. Tatar tüccarların kendi adlarına kayıtlı ticari şirket açmaları engellenmiştir.⁵²¹ Ayrıca 1887 yılında yayınlanan 262 numaralı “Türkistan bölgesinin yönetilmesi durumu” kanun maddesiyle, bölgeye gelen Ruslardan sonra buraya yerleşen Tatar ve Yahudilere toprak ve taşınmaz mülk satın almak yasaklanmıştır.⁵²²

Bozkırda İslam misyonerlerin faaliyetlerine 1867 yılında Türkistan Genel Askerî Valiliği görevine atanan Konstantin Kaufman sert tepki göstererek karşı çıkmıştır. Kendisi, bozkırda her

⁵¹⁹ K. Palen, *Pereselençeskoe Delo V Turkestan. Otçet o Revizii Turkestanskogo Kraya, Proizvedennoy po Veliçayşemu Poveleniyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K.K. Palen, Senatör Matbaası, Sankt-Petersburg, 1910, s. 13.*

⁵²⁰ A. Vamberi, “*Probujdeniye Tatar*”, (Çev. A. Arslanova), *Tatarstan, № 11, Kazan, 1996, s. 30.*

⁵²¹ N. Bekmahanova, *Mnogonatsionalnoe Naseleniye Kazahstana i Kirgizii v Epohu Kapitalizma, Nauka, Moskova, 1986, s. 69.*

⁵²² S. Gubayeva, *Naseleniye Ferganskoy Dolini (V kontse XIX- naçale XX v.), “Fan” Yayınevi, Taşkent, 1991, s. 111-112.*

türlü dinî propagandanın bölge için çok tehlikeli olduğunu düşünüyordu. Kaufman'ın 6 Şubat 1876 yılında eğitim bakanı olan D. A. Tolstoy'a gönderdiği mektubunda: *"Bana güvenilerek verilen genel valiliğin sınırlarında, Kazan Tatarlarının çeşitli Müslüman dinî eserleri satarak ticaret yaptıklarına dair bilgiler elime ulaşmaktadır. Bu türden dinî yayımlar, ucuz olması dolayısıyla sadece bölgedeki zenginlere değil, tüm göçebelere ulaşabilmektedir. Müslüman propagandasının dinî yayımlar aracılığıyla yapılıyor olması, Orta Asya'daki Rus menfaatine, aynı zamanda eğitim bakanlığının taşra bölgelerindeki vazifelerine zararlı olduğunu kanımsındayım. Yıl geçtikçe İslam dini, Kırgızlar arasında Kazan Tatarlarının Müslüman dinî eserleri satması nedeniyle pekişmektedir. Sizden ricam; İç İşleri Bakanlığıyla irtibata geçmeniz ve Müslüman eserlerin yayımlanmasına sınırlama getirme konusunda gereken önlemleri almanızdır"* diyerek, İslam dininin yayılmasından duyduğu korkuyu ve endişeyi bildirmiştir. Bunun sonucunda Kaufman'ın emriyle, Ufa'dan, Kazan'dan gelen her türlü dinî kitap ve dergilere yasak konulmuştur. Yerli halk arasında İslam dinini yaymakla uğraşan herkes tutuklanacaktı. Ayrıca her Tatar gizlice takip edilmiştir. Tutuklanan her *"propagandacı"* için üç ruble ücret ödenmesi emri verilmiştir.⁵²³

Rus misyoner ve doğubilimci Nikolay İlminskiy de Tatarların verdikleri İslami eğitimin, Kazak-Kırgızların yaşam tarzlarını yıkıcı şekilde etkilediğini söyler. Kendisi: *"Kırgızlar arasında yayılan Tatar-İslam eğitimi, yaşam tarzlarını çürütüp onları Tatarlaştırmaktadır. Eğer bu eğitime karşı tedbir almazsak Tatarlar hedeflerine ulaşırlar."* diye yazmaktadır.⁵²⁴

Türkistan'daki Tatar faaliyetlerine karşı ilk adımlardan biri 1870 yılında Rus olmayan milletlerin eğitiminin düzenlenmesi kanunu ile atılmıştır. Bu kanunla geleneksel Kazak-Kırgız okullarında ve Tuzem-Rus okullarında Rusça eğitim vermeye başlanmıştır. Böylelikle Rusya hükümetinin ihtiyacı olan, Rusça bilen memur ve tercümanlar yerli halk arasından yetiştirilerek Tatarlara ihtiyaç kalmayacaktır. Kısa sürede kaliteli Kazak-Kırgız tercümanlar yetiştirmek için Rus okullarında okuyan öğrencilere ekonomik destekte sağlanmıştır. Bu bağlamda, 1882 yılında çıkartılan kanunla, devlet kurumlarında Tatar tercümanların yerine yerli tercümanlar yerleştirilmeye başlanmıştır.⁵²⁵

Rusya hükümeti, Türkistan'ın eğitiminde ki Tatar etkisini kırmak için 1871 yılında müfettişlik sistemini kurarak Tatar mekteplerini kontrol etmeye başlamıştır. Sistemin başına ise ünlü oryantalist Radlov atanmıştır. Böylece Rus yöneticiler, Türkistan'a gelen Tatarların yerli halk arasında öğretmenlik yapmasını önlemeye çalışmıştır. Zira onlara göre, yerli halkın eğitimi işanların, müderrislerin ve mollaların ellerine bırakılırsa, Türkistan ebediyen kapalı, siyaseti

⁵²³ M. Terentev, *İstoriya Zavoevaniya Sredney Azii, C. III, V. V. Kamarov'un Matbaası, Sankt-Petersburg, 1906, s. 271.*

⁵²⁴ İlminskiy, a.g.e., s. 167.

⁵²⁵ Türkoğlu, a.g.e., 2000, s. 80.

gelişmeyen bir Müslüman bölge olarak kalacak ve zamanla Kırgızlar, Tatarlar ve Sartlar gibi tutkulu Müslüman halklar ortaya çıkacaktı.⁵²⁶

XIX. yüzyılın sonuna doğru açılan Usul-i Cedid okullarının Yedisu bölgesine yayılması ve kökleşmesi de Rus iktidarını oldukça endişelendirmiştir. 1898-1901 yılları arasında Türkistan Genel Askerî Valisi olan Duhovskiy, 1899 yılında “*Türkistan’da İslam*” adlı bir rapor hazırlayarak, yeni usullü mektepler hakkında ilginç bir değerlendirmede bulunmuştur. Raporunda, *Rus eğitimi yerli halk arasında çok zor yayılıyor. En büyük engel ise özel Müslüman okulları. Bu özel okulların çalışmasına sadece Rus eğitimi vermek şartıyla izin verilmelidir*⁵²⁷ diye yazmaktadır.

1909-1914 yılları arasında genel vali görevinde bulunan Aleksandr Samsonov bir yazısında; İdil-Ural’dan gelen Türk propagandacıların Türkistan’da Usul-i Cedid okulları ağı oluşturmaya çalıştıklarını, bu okulların sesli metot, dünyevi dersler ve etnik ayrılıkçı fikirlere sahip olduğunu yazmaktadır. Ayrıca eğer bu okullar kontrolsüz bir şekilde yayılmaya devam ederse buraların sadece Pan-İslamizm’in değil aynı zamanda Pan-Türkizm ve Pan-Asyatizm’in ocağı haline geleceğini belirtiyordu. Samsonov ayrıca, giderek çoğalan Usul-i Cedid okulları ile ilgili olarak aşağıdaki şartların kesinlikle uygulanmasını istiyordu:

- 1) Usul-i Cedid okullarının açılışı kesinlikle bizim iznimize tabî olmalıdır.
- 2) Okullarda öğretmenlik yapma hakkı sadece okul öğrencileriyle aynı milletteki kişilere verilmelidir.
- 3) Okulların programına Rus dili dersi eklenmelidir.
- 4) Okul açılacağı zaman açan şahıs veya cemaat bu okulun programını ve okulda okutulacak kitapların listesini idareye sunmalıdır.
- 5) Bu talimat bütün Usul-i Cedid okulları için uygulanmalıdır.
- 6) Eski usullü mekteplerin, Usul-i Cedid okullarının programlarını takip etmesi ve onlar için basılan kitapları okutması yasaklanmalıdır.

Belirtilen kurallar 1 Temmuz 1912 tarihinden itibaren uygulamaya konulmuştur. Bu programlara uymayan okullar kapatılacaktır.⁵²⁸

Bu tarihten itibaren birçok Usul-i Cedid Okulu resmi yetkililer tarafından tehlikeli ve zararlı görülerek kapatılmıştır. Örneğin; 1912 yılında Verniy Usul-i Cedid Okulu, izinsiz açıldığı bahane gösterilerek kapatılmıştır. Hâlbuki aynı okul, klasik medrese usulü ile eğitim vermeye başladığı ilk açılışında da resmi makamlardan izin almamıştır. Yetkililer Usul-i Cedid Okullarının tehlikeli olduğu bahanesini sıkça kullanmışlardır. Ancak zamanla yerli halkın okula gösterdiği

⁵²⁶ Krongardt, *Naseleniye Kırgızstana*, s. 63-64.

⁵²⁷ Krongardt, *Naseleniye Kırgızstana*, s. 62.

⁵²⁸ Somuncuoğlu, *a.g.t.*, s. 284.

yoğun ilgi ve kapatılmasına karşı gösterilen tepkiler göz önünde bulundurulmuştur. Okulun beş ve altıncı sınıflarında Rusça öğretilmesi şartıyla yineden izin verilmiştir.⁵²⁹

Görüldüğü gibi, her türlü engellemeye rağmen yeni metotlu okulların bölgede yaygınlaşması engellenememiştir. Bu okullarla ilgili başlatılan takibat ve baskı politikasının neticesinde daha çok sayıda okul izinsiz olarak açılmaya başlanmıştır. 1917 Bolşevik devrimine kadar Türkistan'da Usul-i Cedid okulları izinsiz ve izinli olarak varlıklarını korumuşlardır. Rus idaresi okullar üzerinde baskı kurmaya çalışmış fakat bu okulları kapatmamıştır. Bunun yerine Rus-Yerli Okullar projesi ile Müslüman yerli çocukları, Rus okullarına çekmeye çalışılmıştır.

⁵²⁹ Bendrikov, a.g.e., s. 258.

6. SONUÇ

İpek Yolu üzerinde önemli bir nokta olan Yedisu bölgesi, sahip olduğu verimli topraklar sebebiyle tarih boyunca göçebelere bir araya getiren bir yer olmuştur. XV.-XVII. yüzyıllardan itibaren göçebe halkların tercih ettiği bu topraklarda Kazak ve Kırgızlar ön plana çıkmışlardır. XIX. yüzyılda bölgenin jeopolitik ve stratejik öneminden dolayı dünyanın büyük güçlerinin bu topraklara ilgisi artmış ve Yedisu bölgesi Çarlık Rusya'nın idaresine girmiştir. 1867'de ise Türkistan Genel Valiliği bünyesinde Yedisu Bölgesi kurulmuştur. Yedisu bu tarihten itibaren Rusya tarafından idare edilmeye başlanmış ve kalıcı bir hâkimiyet sağlamak amacıyla sistemli iskân politikaları hayata geçirilmiştir. Başta tarımla uğraşan köylüler ve askerler olmak üzere yoğun bir Rus göçü yaşanmıştır. Ayrıca farklı sebeplerden dolayı İdil-Ural bölgesinden gelen Tatar-Başkurtlar da Yedisu bölgesine yerleşmişlerdir. Meydana gelen bu göçlerle birlikte Yedisu'da köklü ekonomik ve sosyo-kültürel değişimler yaşanmıştır. Konu gereği, Rusya'dan gelen Slav göçmenlerin Yedisu'nun değişimindeki etkileri bir tarafa bırakılarak, daha çok Müslüman İdil-Ural Tatarlarının bölgenin gelişim ve modernleşmesinde ki rolleri üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, çalışmada Yedisu halkının İslamiyeti öğrenmesi ve İslam'ın şartlarını yerine getirmelerine Tatar din adamlarının katkıları incelenmiştir. Çedidçilik fikrini destekleyen Tatar öğretmenlerin bölgenin eğitim ve kültürel gelişimine getirdikleri yenilik be katkılar araştırılmıştır. Ayrıca Tatar tüccarların Yedisu ekonomisinin gelişimine sağladıkları katkılar üzerinde durulmuştur.

İdil-Ural ve Yedisu bölgeleri arasındaki ilk resmi ilişki XVIII. yüzyılın son çeyreğinde başlamıştır. II. Katerina'nın başlattığı hoşgörü siyaseti neticesinde 1782 yılında Orenburg şehrinde ilk resmi Müftülük kurulmuştur. Bu tarih İdil-Ural ve Yedisu bölgeleri arasındaki resmi ilişkilerin başlangıcı kabul edilir ve bu tarihten sonra Kırgız-Kazak topraklarına Tatar mollalar tayin edilmeye başlanmıştır. Rus iktidar, bölgeye gönderdiği Tatar din adamları yardımıyla Rus hâkimiyetini güçlendirme siyaseti izlemiştir. "Fermanlı Molla" olarak adlandırılan bu din adamları, resmi olarak Yedisu'nun hemen her bölgesine gönderilmiştir. Mollaların görevleri; yerli halk arasında İslamiyeti yaymanın yanı sıra Rus hâkimiyetine girmenin gerekliliğininde anlatmaktı. Yedisu'ya gelen Fermanlı Tatar din adamları, Rus hükümdarlığı ile Kazak-Kırgız liderleri arasındaki ilk ilişkilerin kurucuları sayılmaktadırlar. Ayrıca İdil-Ural Tatarlarının Yedisu yerli halkı ile olan münasebetlerinin ilk örnekleridirler.

İdil-Ural ve Yedisu bölgeleri arasındaki ilişkilerin pekiştirilmesinde Tatar tüccarların rolü de oldukça büyüktür. İlk başlarda Rusya'dan Çin'e giden kervanlar mecbur Yedisu topraklarından geçiyordu. Bölgeye gelen tüccarlar hem ticaret yapıyor hem de Rusya iktidarı ve Kazak-Kırgız kabile liderleri arasında arabuluculuk görevi görüyorlardı. Tatar tüccarların dili ve dini yerli halkın dili ve diniyle benzer olduğu için Rus iktidarı bu durumdan faydalanarak tüccarları elçi olarak kullanmaktaydı. Kervanlarıyla birlikte Yedisu topraklarından geçen

tüccarlar, Ruslar ve Kazak-Kırgız liderler arasındaki yazışmaları getirip götürür aynı zamanda kabileleri Rusya'nın egemenliğine girmeye davet ederlerdi.

Yedisu bölgesindeki ticari açığı fark ederek bölgeye gelen Tatar tüccarların sayısı bölgenin Rus hâkimiyetine girmesiyle arttı. İdil-Ural bölgesinde ki pazarlık ve sanayi sektörleri Yedisu'ya göre çok daha gelişmiş olduğundan dolayı bölgeye gelen Tatarlar, ticaret yapma ve fabrika açma konusundaki tecrübelerini bölgeye taşıdı. Zamanla aileleriyle birlikte Yedisu'ya yerleşen Tatar tüccarlar; seyyar tezgâhlar, panayırlar, pazarlar ve ticari şirketler kurdular. Yedisu bölgesinde 1885-1915 tarihleri arasında belirli zamanlarda hizmet veren toplam 14 panayır bulunuyordu. Panayırlarda dönen ticarete özellikle hayvansal ürünler ve yün ticareti önemli bir yer tutmaktaydı. Değişik yerlerde açılan bu panayırlar bölge ekonomisinin gelişmesine oldukça büyük katkılar sağlamaktaydı. Panayırlar vasıtasıyla uzak dağlar ve bozkırda yaşayan göçebe halkın ticarete ilgileri artmış, ticarete nakit para kullanım alışkanlığı kazandırılmıştır. Dolayısıyla, bu sayede Kazak-Kırgızlar arasından da tüccar sınıfı çıkmıştır. Ayrıca panayırlar sayesinde Kazakistan ve Kırgızistan'da üretim ve ticaret kültürünün gelişmesinin yolu açılmıştır.

Yerli tüccarların çoğalması ve ticaretin gelişmesiyle birlikte yılın 1-2 ayında faaliyet gösteren geçici panayırların yerini sabit pazarlar almıştır. Genelde şehir merkezlerinde kurulu olan bu pazarlar, hem küçük tezgâhlardan hem de büyük dükkânlar ve ticarethanelerden oluşmaktaydı. 1913 yılında Yedisu genelinde 16.337.000 ruble tutarında ticari hacmine sahip 4.589 ticarethane çalışmaktaydı. Ticarethanelerde mobilya, dikiş makineleri, mutfak gereçleri, ayakkabı, giyim, baş giyim, altın ve gümüş ürünleri, tuhafiyeye, hırdavat, manifatura, oyuncak, gazağı, unlu mamüller, saat, av malzemeleri gibi ürünler satılmaktaydı.

Yedisu ekonomisinde sabit pazar yerlerinin payının artmasıyla paralel büyük yerli tüccarlar da işlerini büyütürken ticaret evleri açmaya başladılar. "Ticaret evleri" sadece ürünlerin satıldığı dükkânlar değil, aynı zamanda fabrika ve değirmen gibi işletmelerin yönetim merkezi görevi gören bir nevi şirket merkezi idi. Bu ticaret evleri günümüzdeki holding sisteminin yalın bir örneğidir. Bu şirketler genelde sahiplerinin aile fertleri tarafından kurulmuştu ve aile şirketi gibi faaliyet göstermekteydi. 1900'den sonra ortaya çıkan "Abdullin Kardeşler", "Kayıpov Kardeşler" ve "Hasanov Kardeşler" adlı aile şirketleri bunlara örnektir.⁵³⁰ Bu şirketler Tatar asıllı ailelere ait olup, Yedisu Müslümanlarının kurduğu ilk ticari aile şirketleri sayılmaktadırlar.

Yedisu'da deri ve hayvansal ürün sanayisinin gelişmesinde Tatar tüccarların rolü yadsınamayacak ölçüde önem arz etmektedir. Özellikle hayvan kılı, yün ve bağırsak temizleme; hayvan iç yağlarının eritilmesi gibi zor ve ayrıntılı işleme gerektiren işler Tatar iş adamları tarafından yapılmaktaydı. Bu işlerle alakalı fabrikaların açılması Yedisu ekonomisine oldukça büyük katkı sağlamıştır. 1913 yılı verilerine göre Yedisu genelinde 47 deri fabrikası, 14 koyun

⁵³⁰ Romanov, a.g.tak.,1900, s. 137-138.

postu fabrikası, 3 bağırsak temizleme fabrikası, 7 yün yıkama fabrikası ve 23 sabun fabrikası bulunmaktaydı. Bu fabrikalar, Kazakistan ve Kırgızistan'da hafif sanayinin gelişmesinde atılan ilk adımdır. Ayrıca Tatar tüccarlar, unlu mamuller sanayisinin gelişmesine de az da olsa katkı sağlamıştır. Halkın ekmek ihtiyacını karşılamak için bölgede motorlu ve su değirmenleri açılmıştır. 1913 yılında Yedisu genelinde toplam 1.422 değirmen bulunmakta ve halkın un ihtiyacını karşılamaktaydı.

Tatar din adamları sadece Rusya ile Yedisu halkı arasında arabuluculuk hizmeti yapmamış aynı zamanda Yedisu'daki bölge halkının İslamiyet'i öğrenmesinde önemli bir rol oynamıştır. İslamiyet'in Yedisu bölgesine yayılmasına katkı sağlayan Tatarlar dört gruba ayrılabilir. Birincisi, Rusya Çarının imzasıyla ve Orenburg Müslüman Ruhani Meclisinin fermanıyla atanan "*Fermanlı Mollalar*". İkincisi, cezalardan kaçan veya para kazanmak isteyen sahte mollalar. Üçüncüsü, yaz tatili dönemlerinde gelen Tatar öğrenciler. Dördüncüsü ise, sadece dini yaymayı görev edinmiş maceraperest molla ve dervişler idi. Araştırma sonucunda, Kazak ve Kırgızların İslamiyet'i öğrenmelerine cezalardan kaçan veya para kazanmak isteyen sahte mollaların etkisi büyük olduğunu tespit edildi.

XIX. yüzyılın ortalarında Yedisu işgalinden sonra kazancını artırmak isteyenler Kazak-Kırgız bozkırlarına akın etmişlerdir. Zira burada yapılan ticaret oldukça yüksek kâr getirmekteydi hem de yerli zengin aile çocuklarının okuma-yazma ve Kuran öğrenimine ihtiyaçları vardı. Zengin kabile liderleri, toprak ağları ve bölgenin zenginleri çocuklarına öğretmen tutuyor, karşılığında da oldukça yüksek meblağda paralar ödüyorlardı. Bu imkânlardan faydalanmak isteyen bilgili Kazan, Orenburg Tatarları ve yerli Tatarlar kazanç elde etmek maksadıyla kısa süreli Yedisu'ya gelip çalışmışlardır. Halk arasında yar-molla (yarım molla) olarak adlandırılan bu sahte mollalar, bozkırın en uzak yerlerinde veya dağlarda konargöçer yaşayan bir grup Kazak-Kırgız'ı bularak bunlara kendi marifetlerini pazarlıyorlardı. Onlara namaz kılmayı öğreterek, Kuran okutarak, çeşitli muskalar yazarak para kazanıyorlardı. Dolayısıyla Yedisu'nun her yerine gelen ve gerekirse yerli göçebe halkı ile birlikte konargöçer hayatını yaşayan bu yarım mollaların Kazak-Kırgızlar üzerindeki etkileri yadsınamaz derecede büyüktür.

Yedisu'ya yerleşen Tatarlar dinlerine sıkı sıkıya bağlıydılar. Gittikleri her yerde dinlerine sahip çıktılar ve İslam dinini yaymaya çalıştılar. Göç ettikleri yerlerde genelde birbirlerine yakın yaşayarak Tatar mahalleleri oluşturdular. Bu mahalleler genelde ticaret yapılan yerlere, panayirlara, ticari yollarına yakın yerler olurdu ve mahalle içinde mutlaka cami inşa edilir veya ibadet evi açılırdı. İbadethanelerin sayısı mahalle sakinlerinin sayısına göre planlanır ve duruma göre 1-2 cami ile birkaç tane ibadet evi bulunabilirdi.

Tatarlar camileri, hem dinî vecibelerini yerine getirmek hem de yerli halkın İslamiyet'i daha yakından tanınması maksadıyla ve genelde halkın desteğini alarak zenginlerin bağışlarıyla

inşa ediyorlardı. Halk tarafından “*Tatar Meçeti*” olarak adlandırılan Tatar camilerinin mimarisi İdil Tipi (Povoljskiy Stil) idi. Bu usul sadece İdil boyundaki Tatarlara aittir ve başka hiçbir Müslüman halkın yaşadığı yerde bu mimariye rastlanmamaktadır. Araştırma sırasında arşiv belgelerinden, araştırma eserlerinden ve sözlü kaynaklarından altı tane Tatar Camisi hakkında resmi bilgi elde edilmiştir. Bunlar; Alımov Camisi, 4 Numaralı Cami (İshakiye), Nogoy Camisi, Daulbayev Camisi, Yukarı Cami ve Aşağı Cami’dir.

Camilerin bir bölümü mektep olarak kullanılırdı. Camilerde genelde cami imamı, eşi veya çocukları cami içinde mektepler organize ederek, mahallenin erkek ve kız çocuklarına İslami eğitim verirdi. 1908 yılında Yedisu genelindeki camiler içerisindeki 243 mektepte 6.076 çocuk eğitim almaktaydı. Halkın göçebe olması sebebiyle Tatar hocalar, sabit binaların yanı sıra seyyar cami ve mektepler de açmaktaydılar. Yerli halk organize edilen bu mektepler ve camiler sayesinde bilinçlendirilmiş, insanlara İslam dini öğretilmiş ve halk Hıristiyanlaşmaktan kurtarılmıştır denilebilir. Dolayısıyla İdil-Ural bölgesinden gelen Tatar mollalar, Yedisu’da İslam’ın yayılmasına ve kökleşmesine katkı sağlamışlardır.

İsmail Gaspıralı’nın öncülük ettiği Ceditçilik hareketi, XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Yedisu’ya kadar yayılmıştı. Kırım’da başlayan bu hareket, Yedisu’ya İdil-Ural bölgesi üzerinden ulaşmıştır. İdil-Ural bölgesinden gelen Tatar-Başkurt aydın ve öğretmenler, Yedisu’nun farklı bölgelerinde Usul-i Cedit okulları organize etmiş ve bu okullarda yerli çocuklara yeni metot dinî ve dünyevi eğitimler vermişlerdir. İdil-Ural bölgesinde gelişen Ceditçilik fikri, Usul-i Cedit okullarından mezun olan Kazak-Kırgız gençler aracılığıyla Yedisu topraklarında yayılmaya başlamıştır. Ayrıca Kazak-Kırgız gençlerin İdil-Ural bölgesindeki “*Galiya*” gibi Ceditçilik düşüncesinin tesirindeki medreselerde eğitim almaya başlamasıyla birlikte Yedisu’da İslam kültürünü benimsemiş Ceditçi aydın sınıf ortaya çıkmıştır. Söz konusu aydın zümre, modern Kazakistan ve Kırgızistan’ın ilk bilim adamları, şairleri, yazarları, tercümanları ve geri kalmışlığa savaş açan eğitimcileri olmuşlardır.

Usul-i Cedit Okulları, Yedisu’da 1898-1901 yılları arasında açılmaya başlanmış ve 1917 yılına gelindiğinde bölgede 18 okula ulaşmıştır. Yapılan arşiv araştırması ve yazılı kaynaklara dayanılarak bu okullardan on tanesinin Tatar Okulu olduğu kesindir. Verniy, Carkent, Kopal, Karakol, Tokmak, Pişpek ve Lepsi şehirlerinde bulunan Tatar Cedit okullarında sadece erkek çocuklarına değil aynı zamanda kız çocuklarına da eğitim verilmiştir. Okullarda ders veren Tatar asıllı öğretmenler yüksek eğitim almış, kültürlü ve bilge insanlardı. Birçoğu “*Rasuliya*”, “*Galiya*”, “*Muhammadiya*” ve “*İş Bubi*” gibi medreselerden mezun olan eğitimcilerdi. Müslüman dünyasında önem arz eden bu eğitim kurumlarını bitirerek Yedisu Bölgesi’ne bu gelen öğretmenler; yerli Müslüman halka yeni fikirler aşlamış, onları yeni bilgilerle donatmış ve dünyaya bakış açılarını değiştirmişlerdir.

Yedisu bölgesinde XX. yüzyılın başından itibaren Tatar okulları örnek alınarak yeni metot eğitim veren Kazak-Kırgız okulları açılmaya başlanmıştır. Bölgedeki Usul-i Cedid okullarından mezun olan Kazak-Kırgız gençler eğitimsizliğe ve geri kalmışlığa savaş açarak uzak köylere kadar gidip, hem çocuklara hem de yetişkinlere eğitim vermeye çaba göstermişlerdir. Dolayısıyla ünlü aydın İsmail Gaspıralı'nın XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlattığı ve bütün dünyaya tanıttığı bu yeni eğitim sistemi, Yedisu bölgesinde de yayılmıştır. Bu bağlamda İdil-Ural Tatarların Yedisu'daki eğitim faaliyetleri kısa sürede netice vermiş, bunun sonucunda İslâmiyet'in ve Tatar kültürünün Kazak-Kırgızlar üzerindeki etkisi oldukça yoğun bir şekilde hissedilmiştir. Rusya Tatarlarının bölgedeki bu faaliyetleri Kazak-Kırgızların Ruslaştırılmasının önünde bir engel olarak görülmüş ve zamanla Rusya tarafından bu faaliyetlere karşı tedbirler alınmaya başlanmıştır. Çarlık Rusya hükümetinin aldığı her türlü tedbire rağmen Usul-i Cedit Okulları 1917 Bolşevik Devrimine kadar varlıklarını korumuştur.

İdil-Ural bölgesinden gelerek Yedisu'ya yerleşen Tatarlar, bölgeye kendilerine özgü örf-adet, gelenek-görenek, giyim-kuşam ve yaşam tarzı getirmişlerdir. Yerli halkla yakın ilişkiler kuran Tatarlar hem kendi kültürlerini bölge halkıyla paylaşmışlar hem de Kazak-Kırgızlara has birçok değeri benimsemişlerdir. Bölge halkıyla dil ve din yönünden akraba olan Tatarlar, kısa zamanda yerli halk tarafından sevilmiş ve bölgeye gelen başka halklara nazaran çok daha güvenilir sayılmışlardır. Bu güven ve sevginin neticesinde Kazak-Kırgızlar, inşaat, giyim-kuşam ve hayat tarzı yönünden birçok şeyi Tatar kültüründen örnek alarak benimsemiştir. Bölge halkı Yedisu'ya gelen Tatarca kitap, gazete ve dergi türü yazılı neşriyatlar sayesinde Rus, Tatar ve Batılı pek çok ünlü yazar ve şairin eseriyle tanışma imkânı bulmuşlardır. Ayrıca bu eserler bölge halkına dünyada meydana gelen olayları öğrenme ve yorumlama fırsatı vermiştir. Tatar gençler sergiledikleri küçük piyesler ile Yedisu'nun tiyatro kültürünün oluşmasında ve gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Özellikle kadınların katıldığı piyesler sayesinde fikren birçok konuda kapalı olan bölge toplumunun modernleşmesinin yolu açılmıştır.

Sonuç olarak, 1867-1917 yılları arasındaki dönemde, İdil-Ural ve Yedisu bölgeleri arasında ekonomik, siyasi ve kültürel olarak yoğun bir ilişki yaşanmıştır. Bu ilişki sonucunda Kazak-Kırgız ve Tatarlar arasında yakın ve dostane bağlar kurulmuştur. XIX. yüzyılın ortasından XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadarki süreçte Yedisu yerli halkı olan Kırgız ve Kazakların kültürel değişiminde Tatarların rolü önemlidir.

Bu çalışmanın asıl amacı Yedisu bölgesi halklarından Kazak ve Kırgızların hayatlarında Tatarların ne gibi etkilerinin olduğunu ortaya çıkarmaktır. Yapılan araştırmalar ve elde edilen bulgular; İdil-Ural Tatarlarının XIX. yüzyılın sonu - XX. yüzyılın başı tarih aralığında hem Yedisu'da yaşayan halklar üzerinde hem de bölgenin ekonomik kültürel gelişiminde oldukça önemli bir rol oynadıklarını açıkça göstermiştir.

Çalışmanın odak konusu olan Tatarlar ile Yedisu halkı arasındaki ilişkiler, geleneksel yaklaşımlarla izah edilemeyecek kadar zengin ve karmaşık bir süreçtir. Bu önemli tarihsel ve kültürel süreç daha da çok araştırılmayı kesinlikle hak etmektedir.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri:

1.1.a. Kırgızistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi

- [1]. KCMDA, f. 7, op. 1, e. h. 22, d. 73.
- [2]. KCMDA, f. 7, op. 1, e. h. 22, d. 74.
- [3]. KCMDA, f. 7, op. 1, e. h. 22, d. 93.
- [4]. KCMDA, f. 7, op. 1, e. h. 22, d. 134
- [5]. KCMDA, f. 7, op. 1, e. h., 22, d. 138.
- [6]. KCMDA, f. 7, op. 1, e. h. 22, d. 287.
- [7]. KCMDA, f. 7, op. 1, e. h. 22, d. 290.
- [8]. KCMDA, f. 7, op. 1, e. h. 22, d. 341.
- [9]. KCMDA, f. 7, op. 1, e. h. 62.
- [10]. KCMDA, f. 93, op. 1, e. h. 46.
- [11]. KCMDA, fotobelgeler fonu, Nu: 0-57947.

1.1.b. Issık-Göl Bölgesi Devlet Arşivi

- [12]. İBDA, f. 8, op. 2, d. 9.
- [13]. İBDA, Gabdulla Zefer'in Hatıraları, f. 1085, op. 1, d. 4.
- [14]. İBDA, f. 1127, op. 1, d. 1.
- [15]. İBDA, Fotobelgeler fonu, op. 4, d. 10.

1.1.c. Kırgızistan Cumhuriyeti Merkezî Siyasi Dokümanlar Arşivi

- [16]. KCMSDA, f. 10, op. 15, d. 188.

1.1.d. Kırgızistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi

- [17]. KCUBA, El Yazmaları Fonu, İbırayım Abdırâhmanov, Nu: 129.
- [18]. KCUBA, El Yazmaları Fonu, Kayum Miftahov, Nu: 298 (96).
- [19]. KCUBA, El Yazmaları Fonu, Talıp Baybolotov, Nu: 396 (185).

2. Takvim ve Yıllıklar

- [20]. Romanov, F. (Ed.) (1897). *Sibirskiy torgovo-promışlenniy kalendar na 1897 god*. Tomsk: Parovaya Tipo-Litografya P. İ. Makuşına.
- [21]. Romanov, F. (Ed.) (1898). *Sibirskiy torgovo-promışlenniy kalendar na 1898 god*. Tomsk: Parovaya Tipo-Litografya P. İ. Makuşına.
- [22]. Romanov, F. (Ed.) (1900). *Sibirskiy torgovo-promışlenniy kalendar na 1900 god (7 yıl)*, III. Bölüm. Tomsk: Parovaya Tipo-Litografya P. İ. Makuşına.
- [23]. Romanov, F. (Ed.) (1905). *Sibirskiy torgovo-promışlenniy kalendar na 1905 god*. Tomsk: Parovaya Tipo-Litografya P. İ. Makuşına.
- [24]. Yung, D. (Ed.) (1913). *Sibirskiy torgovo-promışlenniy ejegodnik 1913 god*. Sankt-Petersburg: Tipografya T-va "Naş Vek".

[25]. Yung, D. (Ed.) (1915). *Sibirskiy torgovo-promıslennyıy ejegodnik 1914-1915*. Sankt-Petersburg: Tipog. AO "Argus", T-va "Trud".

3. Adres Rehberleri

[26]. *Adres-kalendar slujashih v Semireçenskoy Oblasti na 1898 god.* (1898). Verniy: Tipolitografiya M.YU. Ovsyanogo.

[27]. *Adres-spravoçnik Turkestanskogo Kraya.* (1910). Taşkent: Sırderya bölgesi istatistik komitesinin yayıncılığı.

4. Yedisu Bölgesinin Yıllık Özetleri

[28]. *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1892 god.* (1893). Verniy: Tipografiya Semireçenskogo Oblastnogo Pravleniya.

[29]. *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1902 god.* (1903). Verniy: Tipografiya Semireçenskogo Oblastnogo Pravleniya.

[30]. *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1906 god.* (1907). Verniy: Tipografiya Semireçenskogo Oblastnogo Pravleniya.

[31]. *Obzor Semireçenskoy Oblasti za 1907 god.* (1908). Verniy: Tipografiya Semireçenskogo Oblastnogo Pravleniya.

[32]. *Obzor Semireçenskoy Oblasti 1910 god.* (1911). Verniy: Tipografiya Semireçenskogo Oblastnogo Pravleniya

5. Kanun Tüzükleri

[33]. *Polnoe sobraniye zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda, C. XXII, II.* (1830). Sankt-Petersburg: Otdeleniye Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyarii.

6. Seyahat ve Araştırma Notları

[34]. Balkaşın, N. (1887). *O kirgizah i voobşe podvlastnih Rossii musulmanah.* Sankt-Petersburg: Tipografiya Ministerstva Vnutrennih Del.

[35]. Bessonov, Yu. ve Yakuboviç, V. (1947). *Po vnutrenney Azii.* Moskova: Geografizdat.

[36]. Czaplicka, M. (1918). *The Turks of Central Asia in history and at the present day.* Oxford: At The Clarendon Press.

[37]. Dobrosmıslıov, A. (1901). *Turgayskaya oblast.* Orenburg: Tipolitografiya Turgayskogo Oblastnogo Pravleniya.

[38]. Geyer, İ. (1908). *Ves russkiy Turkestan.* Taşkent: Tipografiya "Turk. T-va Peçatn. Dela".

[39]. Geyer, İ. (1909). *Turkestan.* Taşkent: Tipografiya Turkestanskogo "T-va Peçatnogo Dela".

[40]. İbrahim, Abdürreşid (2012). *Yirminci asrın başlarında âlem-i İslam ve Japonya'da İslamiyet'in yayılması* (Haz. Mehmet Paksu). İstanbul: Nesil Matbaacılık.

[41]. Kaufman, K. (1885). *Proekt vsepoddannejšego otçeta po grajdanskomu upravleniyu i ustroystvu v oblastyah Turkestanskogo General-Gubernatorstva.* Sankt-Petersburg: Voennaya Tipografiya.

[42]. Konopka, S. R. (1913). *Turkesanskiy Kray.* Taşkent: Elektro-Peçatnya pri Kantselyarii Turkestanskogo General Gubernatora.

[43]. Kostenko, L. (1880). *Turkestanskiy kray opit voenno-statistiçeskogo obozreniya Turkestanskogo Voennogo Okrugı, I.* Sankt-Petersburg: Tipografiya i Hromolitografiya A. Tranşklyı.

- [44]. Krasnov, A. (1910). Dolina İssık-Kulya. *Aziatskaya Rossiya. İlyustrirovanniy geografiçeskiy sbornik* içinde (ss. 268-273). Moskova: Moskova: İzdaniye T-va İ.N. Kuşnerev i K°.
- [45]. Lansdell, H. (1885). *Russian Central Asia including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv*. London.
- [46]. Lavrov, M. (1916). *Turkestan*, II. Baskı. Moskova: T-vo "V. V. Dumnov, Nasl. Br. Salayevih".
- [47]. Levşin, A. (1996). *Opisaniye Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysatskih ord i stepey*. Almatı: Sanat.
- [48]. Lıkoşin, N. S. (1916). *Pol jizni v Turkestane*. Petrograd: Sklad T-va "V. A. Berezovskiy".
- [49]. Lvoviç, D. (1914). *Po kirgizskoy stepi*. Petrograd: İzdanie A. F. Devriena.
- [50]. Mayev, N. (1872). *Russkiy Turkestan*. Moskova: Universitetskaya Tipografiya.
- [51]. Meyendorf, E. K. (1975). *Puteşestviye iz Orenburga v Buharu*. Moskova: Nauka Yayınevi.
- [52]. Muşketov, İ. (1890). *Vernenskoe zemlyatreseniye 28 Maya (1 İyunya) 1887, C. X (1)*. Sankt-Petersburg: Trudı Geologiçeskogo Komiteta.
- [53]. Nedzvitskiy, V. (1913). *Administrativnoe ustroystvo, osedliye punktı i koçeviye volosti semireçenskoy oblasti*. Verniy: Tipografya M.İ. Obuhova.
- [54]. Palen, K. (1910). *Pereselençeskoe delo v Turkestane. Otçet o revizii Turkestanskogo kraya, proizvedennoy po veliçayşemu poveleniyu senatorom gofmeysterom grafom K.K. Palen*. Sankt-Petersburg: Senatör Matbaası.
- [55]. Roborovski, V. (1900). *Trudı ekspeditsii imperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva po Tsentralnoy Azii, C. I*. Sankt-Petersburg: Tipografiya M. M. Stasüleviça.
- [56]. Ronaldshay (1904). *On the outskirts of Empire in Asia*. Edinburg ve Londra: William Blackwood and Sons.
- [57]. Rummyantsev, P. (1910). *Kirgizskiy narod v prošlom i nastoyaşem*. Sankt-Petersburg: Pereselençeskoe Upravleniye Glavnago Upravleniya Zemleustroystva i Zemlyadeniya.
- [58]. Rummyantsev, P. (2000). *Uezdi Jetisu*. Almatı: Calın Baspası.
- [59]. Schuyler, E. (1885). *Turkestan*, II. New York: Charles Scribner's Sons.
- [60]. Semenov-Tyan-Şanskiy, V. P. (1913). *Rossiya. Polnoe geografiçeskoe opisaniye našego oteçestva. Turkestanskiy Kray, C. 19*. Sankt-Petersburg: A. F. Devriyen Yayınevi.
- [61]. Severtsev, N. (1873). *Puteşestviya po Turkestanskomu krayu i issledovaniya gornoy strani Tyan-Şanya*. Sankt-Petersburg: İmperatorskoe Russkoe Geografiçeskoe Obşestvo.
- [62]. Sokolov, A. (1908). *Toguz-Torau*. Verniy: Tipografiya Semireçenskogo Oblastnogo Pravleniya.
- [63]. Sykes, E. (1920). *Through deserts and oases of Central Asia*. Londra: Macmillan and Co., Limited St. Martin's Street.
- [64]. Şepelev, A. (1879). *Materialı dlya istorii Hivinskogo pohoda 1873, Cilt I*. Taşkent: Tipografiya voennogo-narodnogo upravleniya.
- [65]. Terentev, M. (1875). *Rossiya i Angliya v Sredney Azii*. Sankt-Petersburg: Tipografiya Merkuleva.
- [66]. Terentev, M. (1906). *İstoriya zavoevaniya Sredney Azii, C. III*. Sankt-Petersburg: V. V. Kamarov'un Matbaası.
- [67]. Valihanov, Ç. (1984-1985). *Sobraniye soçineniy v pyati tomah, I- III*. Alma-Ata: Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii.
- [68]. Yarovoy-Ravskiy, V. (1899). *Sbornik materialov po musulmanstvu*. Sankt-Petersburg: Tipografya Rozenberg.
- [69]. Zeland, ve Krasnov A. (1910). Kirgizı. *Aziatskaya Rossiya. İlyustrirovanniy geografiçeskiy sbornik* içinde (ss. 324-332). Moskova: İzdaniye T-va İ. N. Kuşnerev i K°.

7. Ansiklopedi ve Sözlükler

- [70]. Ayagan, B. (Ed.) (2005). Canturin Salingerey Seyithanulu. *Kazahstan. Natsionalnaya Entsiklopediya* içinde (Cilt II, ss. 300-301). Almatı: "Kazak Entsiklopediyası" Yayınevi.
- [71]. Ayagan, B. (2005). Suleyev Bilal. *Kazahstan. Natsionalnaya Entsiklopediya* içinde (Cilt V, ss. 111-112). Almatı: "Kazak Entsiklopediyası" Yayınevi.
- [72]. Bala, Mirza (1997). Kalmuklar. *İslam Ansiklopedisi* içinde. (Cilt 6, ss. 140-142). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi.
- [73]. Bedelbayev, A. (1994). Şabdan. *Çuyskaya Oblast Ansiklopedisi* içinde (ss. 389-390). Bişkek: Kırgız Entsiklopediyasının Başkı Redaksiyası.
- [74]. Birişik, A. (2002). Kıraat. *DİA* içinde (Cilt 25, ss. 426-433). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- [75]. Brokgauz, F. ve Efron, İ. (1900). Semireçenskaya oblast. *Entsiklopedičeskiy Slovar* (Cilt XXIX, ss. 457-461). Sankt-Petersburg: Tipografiya Akts. Obş. "İzdatelskoe Obşestvo".
- [76]. Kaçalın, M. S. (2000). İdilli, Muhammed Ayaz İshaki. *DİA* içinde (Cilt 21, ss. 474-475). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- [77]. Karataev, O. ve Eraliyev, S. (2005). Manap. *Kırgız Etnografyası Boyunça Sozduk* (s. 221). Bişkek: Biyiktik.
- [78]. Karataev, O. ve Eraliyev, S. (2005). Tarhan. *Kırgız Etnografyası Boyunça Sözdük* (s. 273). Bişkek: Biyiktik.
- [79]. Kırımlı, H. (1996). Gaspıralı İsmail Bey. *DİA* içinde (Cilt XIII, ss. 394-395). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- [80]. Köprülü, M. Fuad (1997). Bahadır. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 2, ss. 216-219). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi.
- [81]. Mahmutov, L. (Ed.) (1993). *Arabsko-tatarsko-russkiy slovar zaimstvovaniy*, Cilt 1. Kazan: İman.
- [82]. Proskurin, V. (2006). Verniy (Alma-Ata, Almatı). Svod pamyatnikov istorii i kulturi goroda Almatı. *Kazak Entsiklopediyası* içinde (s. 48-50). Almatı: (<http://nabr.kz/bookView/view/?brId=1178530&simple=true#>)
- [83]. Saray, M. (2002). Rusya'nın Asya'da yayılması. *Türkler Ansiklopedisi* içinde (Cilt 18, s. 561-576). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- [84]. Togan, Zeki Velidi (1997). Ahund. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 1, s. 228). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi.
- [85]. Türkoğlu, İ. (2000). İbrahimov Alimcan. *DİA* içinde (Cilt 21, ss. 362-363). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- [86]. Türkoğlu, İ. ve Maraş, İ. (2002). Kursavi. *DİA* içinde (Cilt 26, s. 447). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- [87]. Vvedenskiy B. (Ed.) (1951). Volga, *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya* içinde (Cilt 8, ss. 602-611). Moskova: Gosudarstvennoe Nauçnoe İzdatelstvo "Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya".
- [88]. Vvedenskiy B. (Ed.) (1956). Ural, *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya* içinde (Cilt 44, ss. 300-301). Moskova: Gosudarstvennoe Nauçnoe İzdatelstvo "Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya".

8. Tezler

- [89]. Kara, G. (2009). *Moğol istilası öncesi Yedisu bölgesi*. Yayımlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

- [90]. Kıdıraliyev, D. (2001). *Türkistan'da ceditçilik hareketi ve bunun Türkiye ile münasebeti*. Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- [91]. Kurmangaliyeva, Ercilasun, G. (2008). *Seyahatnamelere göre Yedisu bölgesindeki Kazak ve Kırgızların sosyal yapısı (1854-1917)*. Yayınlanmamış doktora tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek.
- [92]. Riskulov, T. (1994). *İstoriya goroda Karakola (1869-1918)*. Yayınlanmamış doktora tezi, Kırgızistan Cumhuriyeti Bilimler Enstitüsü, Bişkek.
- [93]. Somuncuoğlu, B.T. (2006). *Türkistan'da eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının sosyo-politik açıdan eğitime yaklaşımı*. Yayınlanmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.

9. Hatıratlar

- [94]. Beşiri, Zarif (1968). *Zamandaşlarım belen oçraşular*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- [95]. İlminskiy, N. (1891). *Vospominaniye ob Altınсарine*. Kazan: Tipo-Litografiya V. M. Klüchnikova.
- [96]. Muhamediyeva, F. (2004). Zapiski o minuvşem. *K istorii tatarskoy intelligentsii 1890-1930-e godı* (Ed. G. Karmışeva) içinde (ss. 460-488). Moskova: Nauka.

10. Araştırma ve İnceleme Eserler

- [97]. Abaşın, S., Arapov, D. ve Bekmahanova, N. (2008). *Tsentralnaya Aziya v sostave rossiyskoy imperii*. Moskova: Novoe Literaturnoe Obozreniye.
- [98]. Abduvaliyev, R. (1996). O Svoih Predkah, *Nur* içinde (Sayı 5-6, ss. 44-50). Bişkek: Tatar-Başkurt "Tugan Tel" Derneği.
- [99]. Abduvaliyev, R. (1997). O Svoih Predkah (devamı). *İrek* içinde (Sayı 1-2, ss. 63-69). Bişkek: Tatar-Başkurt "Tugan Tel" Derneği.
- [100]. Abduvaliyev, R. (2013). *Hamza iz Maçkarı. Ded Çingiza*. Bişkek "DAMU" Yayınevi.
- [101]. Abramzon, S. (1990). *Kırgızı i ih etnogenetiçeskiye i kulturniye svyazi*. Frunze: Kırgızistan Basımevi.
- [102]. Abramzon, S. ve Antipina, K. (1958). *Bit kolhoznikov kırgızskih seleniy Darhan i Çiçkan*. Moskova: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- [103]. Allabergen, K., Nuskabayulı, C. ve Orazayev, F. (2010). *Kazak curnalistikasının tarihi (1870-2008)*. Almatı: Bilim.
- [104]. Aldaşev, A. (Ağustos 1989). Aldaş-moldo. *Ala Too* içinde (Nu: 8, ss. 104-108). Frunze: Kırgızstan Cazuuçular Soyuzunun Organı.
- [105]. Arabayev, Eşenaalı (2011). *Alğaçkı emgekter*. Bişkek: Maksprint Yayınevi.
- [106]. Arşaruni, A. ve Gabidullin, H. (1931). *Oçerki panislamizma i pantürkizma v Rossii*. Moskova: "Bezbojnik" Yayınevi.
- [107]. Asanov, Ü. (2004). *Kırgızstandın geografıyası*. Bişkek: Mamlekettik Til cana Entsiklopediya Borboru.
- [108]. Asfendiyarov, S. (1936). *Natsionalno-osvoboditelnoe vosstaniye 1916 Goda v Kazahstane*. Alma-Ata: Kazahstanskoe Kraevoe İzdatelstvo.
- [109]. Ayagan, B. (Ed.) (2005). *İllyustrirovannaya istoriya Kazahstana*, Cilt 3. Almatı: Kazak Entsiklopediyası
- [110]. Aytbayev, M. (1957). *İstoriko-kulturniye svyazi Kirgizskogo i Ruskogo narodov*. Frunze: İzdatelstvo AN Kirgizskoy SSR.
- [111]. Aytmatova, R. (2013). *Belıye stranitsı istorii*. Bişkek: "V. R. S. Company".

- [112]. Aytmambetov, D. (1961) *Dorevolyutsionniye şkoli v Kirgizii*, Frunze: İzdatelstvo AN Kirgizskoy SSSR.
- [113]. Bartold, V. (1963). *İstoriya kulturnoy jizni Turkestana, II (I)*. Moskova: İzdatelstvo Vostočnoy Literaturı.
- [114]. Bartold, V. (1998). *Türki. Dvenadtsat' leksiy po istorii turetskih narodov Sredney Azii*. Almatı: Too "Calın" Basımevi.
- [115]. Basin, V. ve Yelagin, A. (1984). *İstoriya gorodov Kazahstana. Semipalatinsk*. Alma-Ata: Nauka.
- [116]. Bendrikov, K. (1960). *Oçerki po istorii narodnogo obrazovanya v Turkestane (1865-1924 godı)*. Moskova: İzdatelstvo Akademii Pedagogičeskih Nauk RSFSR.
- [117]. Bekmahanov, E. (1957). *Prisoedineniye Kazahstana k Rossii*. Moskova: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- [118]. Bekmahanova, N. (1980). *Formirovaniye mnogonatsionalnogo naseleniya Kazahstana i Severnoy Kirgizii*. Moskova: Nauka Basımevi.
- [119]. Bekmahanova, N. (1986). *Mnogonatsionalnoe naseleniye Kazahstana i Kirgizii v epohu kapitalizma*. Moskova: Nauka.
- [120]. Buketova, N. (2011). *Vernenskiye istorii*. Almatı: Elnur.
- [121]. Burkitbaeva, A. (2005). Rol tatarskih mull v Kazahstane (konets XVIII-naçalo XIX vv.). *Sbornik materialov nauçno-praktičeskoj konferentsii "Sistema Musulmanskogo Religioznogo Obrozavaniya u Tatar: istoriya, problemi, perspektivi"* içinde (ss. 36- 42). Kazan: İnstitut İstorii AN RT.
- [122]. Camankarayev, A. (1965). *Razvitiye trgovli v Kirgizii v kontse XIX - naçale XX vv.* Frunze: İlim.
- [123]. Camankarayev, A. ve Botobekova, A. (1994). Tatarskiye şkoli i deyatelnost tatarskih prosvetiteley v dorevolyutsionnom Kirgızstane. *Tatarı v Kirgızstane* içinde (ss. 18-23). Bişkek: Natsionalnaya Akademiya Nauk Kirgızskoy Respubliki.
- [124]. Camgerçinov, B. (1966). *Oçerki političeskoj istorii Kirgizii XIX veka*. Frunze: Kirgızstan Yayınevi.
- [125]. Camgerçinov, B. ve diğlerler (Ed.) (1968). *İstoriya KSSR*, Cilt I. Frunze: "Kirgızstan".
- [126]. Cumanaliyev A. ve diğlerleri. (2009). *Şabdan Baatırdın medresesine 100 cıl*. Bişkek: Uçkun.
- [127]. Cunuşev, K. (1962). *Ekonomičeskiye predposilki voznikoveniya tovarnogo hozyaystva v dorevolyutsionnoy Kirgizii*. Frunze: İzdatelstvo AN Kirgizskoy SSR.
- [128]. Cusupbekov, S. (1980). *Gorod Verniy*. Alma-Ata: "Kazahstan" Yayınevi.
- [128]. Davletşın, T. (2005). *Sovetskiy Tatarstan*. Kazan: Cien Basımevi.
- [130]. Denisov, D. (2011). O roli ahunov do uçerejdeniya Orenburgskogo Magometanskogo Duhovnogo Sobraniya (Na primere Yujnogo Urala). *Orenburgskoe magometanskoe duhovnoe sobraniye i duhovnoe razvitiye tatarskogo naroda v posledney çetverti XVIII- naçale XX vv.* içinde (ss. 43-49). Kazan: İnstitut İstorii im. Marciani AN RT.
- [131]. Devlet, N. (1988). *İsmail Bey Gaspirah*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- [132]. Devlet, N. (1999). *Rusya Türklerinin millî mücadele tarihi (1905-1917)*. Ankara: TTK.
- [133]. Dmitriy-Mamonov, A. ve A. Zdzaryarskiy (1900). *Putevoditel po Velikoy Sibirskoy Jeleznoy Doroge*. Sankt-Petersburg.
- [134]. Düşenbiyeva, C. (2004). Galiya medresesinin izi menen. *Osmonahlı Sıdıkov. "Muhtasar Tarih Kirgızıya"*. "Tarih Kirgız Şadmania" içinde (ss. 245-248). Bişkek: Turar.

- [135]. Ercilasun, K. (2015). Türk tarihinde yeni bir dönem başlatan merkez: İli-Isık Göl Bölgesi, *Kâşgarlı'nın Tarihçi Torunu Reşat Genç Armağanı* içinde (ss. 187- 194). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- [136]. Ercilasun, K. (2014). Bişkek, *Türk dünyası başkentleri* içinde (ss. 333-396). Ankara: SFN.
- [137]. Ergin, M. (2007). *Orhun abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- [138]. Frank, Allen (1993). Tatarskiye mullı sredi Kazahov i Kırgızov v XVIII- XIX vekah. *Kultura, İskusstvo Tatarskogo Naroda* içinde (ss. 124-132). Kazan: İYaLı im. G. İbragimova.
- [139]. Gabdrahmanov, H. (1993). *Tatarı drevniye i sovremenniye*. Bişkek: İlim.
- [140]. Gabdrahmanov, H. (1995, 5-6 Ekim). Ne zabıvat imen dostoynih. *Slovo Kırgızstana*.
- [141]. Gabdrahmanov, H. (1996). K istorii migratsii Tatar v Kırgızstan. *Nur* içinde (Sayı 5-6, ss. 25-35). Bişkek: Tatar-Başkurt "Tugan-Tel" Derneği.
- [142]. Gankeviç, V. (1998). *Oçerki istorii Krımsko-Tatarskogo narodnogo obrazovaniya*. Simferopol: Tavriya.
- [143]. Galitskiy, V. (1980). *İstoriya goroda Bişkeka 1878-1917*. Frunze: İlim.
- [144]. Galiyev, V. (2001). *Türkskaya biblioteka v Vernom*. Almatı: KC Millî Kütüphanesi.
- [145]. Geyer, İ. ve Tagiyev, B. (1910). Sartı. *Aziatskaya Rossiya. İlyustrirovanniy geografiçeskiy sbornik* içinde (ss. 189-201). Moskova: İzdaniye T-va İ. N. Kuşnerev i K°.
- [146]. Gilyazetdinov, İ. (1995). Abdulkayum Miftahov i kırgızskoe ustnoe narodnoe tvorçestvo. *Manas-1000* içinde (ss. 35-47). Bişkek: KSİ im. Skryabina.
- [147]. Griбанова E. ve diğerleri (2002). *Stranitsı tragiçeskih sudeb*. Almatı: "Ceti Cargı".
- [148]. Gubayeva, S. (1991). *Naseleniye ferganskoy dolını (v kontse XIX- naçale XX v.)*. Taşkent: "Fan" Yayınevi.
- [149]. Güngör, E. (2013). *Bozkırda bir ceditçi. Kırgızistan'ın rehberi Moldoke İşenaali Arabayev*. İstanbul: IQ Sanay Yayıncılık.
- [150]. Halit, N. (2006). Tatarskaya Meçet: neskolko slov o tipologii i etapah razvitiya arhetipa. *Meçeti v kulture tatarskogo naroda (XVIII v.- 1917 g.)* içinde (ss. 73-93). Kazan: İstitut istorii im. Ş. Marcani AN RT.
- [151]. Halikov, N. (2006). Selskiye poseleniya i jilişya. *Tatarı* içinde (ss. 214-249). Moskova: Nauka.
- [152]. Hasanov, M. (1969). *Galimcan İbrahimov*. Kazan: Tatknigoizd
- [153]. Hayit, B. (2004). *Türkistan devletlerinin millî mücadeleleri tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- [154]. Hayrullin, G. ve Hamidullin, A. (1998). *Tatarı*. Almatı: Bilim.
- [155]. Hisamutdinov, İ. (2002). *Prizvaniye-pedagog. Stranitsı tragiçeskih sudeb*. Almatı: "Ceti Cargı".
- [156]. İsakov, B. (2009). *XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Kırgızların sosyal ve ekonomik tarihi Sayak urusu (boyu) örneği*. Bişkek: KTMU.
- [157]. İshaki, Ayaz (1933). *İdel-Ural*. Paris.
- [158]. İshakov, D. (1993). *Tatarı*. Çallı: "KamAZ" Basımevi.
- [159]. İşmuhamedov, Şamil (2012). Rojdeniye praobraza. *Estafeta Pamyati. "Vklad Tataro-Başkirkского Soobşestva v Sotsialno-Ekonomiçeskoe Razvitie i Kulturu İssık-Kulskoy Oblasti i Goroda Karakol"* içinde (ss. 19-24). Karakol: "Master Print" Yayınevi.
- [160]. Iskakov, B. (1976). *Kazak-Tatar edebi baylanısı*. Almatı: Gılım.
- [161]. Kakeev, A. ve Ploskih, V. (2002). *Tsarina of the mountains, Kurmanjan and her times*. Bişkek: İlim.

- [162]. *Kazahsko-Russkiye otnoşeniya v XVI- XVIII vekah. Sbornik dokumentov i materialov* (1961). Alma-Ata: İzdatelstvo Akademii Nauk Kazahskoy SSR.
- [163]. Kocobekov, M. (2014). Osmonaalı Sıdık uulu cönündö maalimat. *Osmonaalı Sıdıkov "Muhtasar Tarih Kirgizia". "Tarih Kirgiz Şadmania"* içinde (ss. 178-181). Bişkek: Turar.
- [164]. Krasnovskiy, D. (1924). *Materialı po rayonirovaniyu Turkestana*, I. Taşkent: Ekonomičeskiy Sovet Turkestanskoy Respubliki.
- [165]. Krongardt, G. (1989). *Naseleniye Kirgizii v posledney treti XIX –naçale XX vv.* Frunze: İlim.
- [166]. Krongardt, G. (1997). *Naseleniye Kirgızstana vo vtoroy polovine XIX- načale XX v.* Bişkek: İlim.
- [167]. Kubatova, A. (2012). *Kirgızıstandağı ceditçilik kıymılı (1900-1916)*. Bişkek: "Maksat" Yayınevi.
- [168]. Kurat, A. N. (Temmuz-Aralık 1965). Rus hâkimiyeti altında İdil-Ural ülkesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* içinde (Cilt 23, Sayı 3-4, ss. 91-126).
- [169]. Kurbangali, Halid (1992). *Tauarih Hamsa*. Almatı: Kazahstan.
- [170]. Küner, P. (1961). *Kitayskiye izvestiya o narodah yujnoy Sibiri*. Moskova: Tipografya Tsentralnoy Asii i Dalnego Vostoka.
- [171]. Mahmut al-Kaşgari (2005). *Divan Lugat at-Turk*. (Çev. A. Auezova) Almatı: Dayk-Press.
- [172]. Mamıtov, S. (1999). *Kirgızsko-Tatarskiye literaturniye svyazi vtoroy polovini XIX- načalo XX vekov*. Bişkek: Naučno-Proizvodstvenniy Tsentr "Muras".
- [173]. Mamıtov, S. (2004). Kirgızdın carkın cıldızı. *Osmonaalı Sıdıkov. "Muhtasar Tarih Kirgizia". "Tarih Kirgiz Şadmania"* içinde (ss. 199-211). Bişkek: Turar.
- [174]. Maraş, İ. (2002). *Türk dünyasında dinî yenileşme (1850-1917)*. İstanbul: Ötüken.
- [175]. Mazhitov, S. ve Kenzhebaev, N. (2007). Kazakistan'da Rus ve yabancı sermaye. *Kazakistan Tarihi. Makeleler* içinde (ss. 105- 113). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- [176]. Morozov, M. (1991). *Petropavlovsk v dorevolyuetsionnih literaturnih istoçnikah*, Leningrad: Tipografya.
- [177]. Mokeev, A. (2006). Rol sufıyskih şeyhov v rasprostraneniı islamskoy religii v Kirgızstane. *Journal of Turkic Civilization Studies* içinde (Nu: 2, ss. 125-136). Bişkek: Kirgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- [178]. Mubarakzıyanov, M. (2011). Politika rossiyskogo pravitelstva v otnoşeniı malogo cüza v 80-90-e gg. XVIII v. i Orenburgskiy muftiy M. Husainov. *Orenburgskoe Magometanskoe Duhovnoe Sobraniye i Duhovnoe Razvitiye Tatarskogo Naroda v Posledney Çetverti XVIII – Naçale XX vv.* içinde (ss. 100-108). Kazan: İstitut İstorii im. Marcani AN RT.
- [179]. Musina, R. (2004). Semya i semeyniy bit. *Etnografya tatarskogo naroda* içinde (ss. 110-127). Kazan: Magarif Yayınevi.
- [180]. Nadirova, H. (2006). Derevyannoe kultovoe zodçestvo Volgo-Kamya: istoki i traditsii. *Meçeti v Duhovnoy Kulture Tatarskogo Naroda (XVIII v.-1917 g.)* içinde (ss. 287- 306). Kazan: İstitut İstorii im. Marcani AN RT.
- [181]. Nurtazina, N. (2008). *Narodı Turkestana: problemi İslama, integratsii, modernizatsii i dekolonizatsii (na rubeje XIX- XX vekov)*. Almatı: "Kazak Universiteti".
- [182]. Orlova, A. ve Georgiev, V. (2008). *İstoriya Rossii*. Moskova: Prospekt Yayınevi.
- [183]. Osmonov, O. (2008). *İstoriya Kirgızstana*. Bişkek: Mezgil Yayınevi.
- [184]. Ömürbektegin, T. ve Çorotegin, T. (1992). *Tündük Kirgızstandın Orusyaga karatılışı*. Bişkek: Uçkun Matbaası.
- [185]. Petrov, V. G. (2008). *Pişpek izçezayuşiy 1825-1926*. Bişkek: Literaturniy Kirgızistan.
- [186]. Ploskih, V. (1972). *U istokov drujbi*. Frunze: Kirgızstan.

- [187]. Ploskih, V. (2010). Rol Tatar v stanovlenii Kirgizsko-Rossiyskih otnoşeniy. *Tatarı v İstorii Kirgizii. Proşloe i Sovremennost* içinde (ss. 16-45). Bişkek: KRSU.
- [188]. Ploskih, V. ve Saparaliyev, D. (1982). Novıye dannıye o pervom Kirgizskom posolstve v Rossiyu, Sayı 2. Frunze: İzvestiya Akademii Nauk Kirgizskoy SSR.
- [189]. Ramazanov, G. (1980). *Macit Gafuri: Oçerk jizni i tvorçestva*. Moskova: Sov. Rossiya.
- [190]. Rahimkulova, M. (2010). Medrese “Husayniya” v Orenburge. Pedagogičeskiy kollektiv medrese: Gabdulla Sabiroviç İbragimov. *Medrese Yujnogo Urala i Priuralya: İstoriya i Sovremennost* içinde (ss. 138-164). Ufa: BGPU.
- [191]. Rahmatullin, K. ve Sıdıkbekov, T. (1957). *Antologiya Kirgizskoy poezii*. Moskova: Goslitizdat.
- [192]. Rorlich, A. (2000). *Volga Tatarları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- [193]. Saalayeve, Öskön (2009). *Kırgız elinin tarihıy insandarı*. Bişkek: Samizdat.
- [194]. Sabitov, Nigmet (1950). *Mektebi i medrese u Kazahov*. Alma-Ata: Akademiya Nauk Kazahskoy SSR Yayıncılığı.
- [195]. Samançın, T. (1948). *Kılıç cazuuçu akın*. Frunze: Kirgizmambaz
- [196]. Samigullin, E. (2010). İz istorii tatarskogo predprinimatelstva v Kirgızstane. *Tatarı v İstorii Kirgizii. Proşloe i Sovremennost* içinde (ss. 120-124). Bişkek: KRSU.
- [197]. Saparaliyev, D. (1995). *Vzaimootnoşeniya kirgizskogo naroda s russkim i sosednimi narodami v XVIII v.* Bişkek: İlim.
- [198]. Saparaliyev, D. (2004). Sistema upravleniya Kirgızov v sostave rossiyskoy imperii (1855-1917 gg.). *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* içinde (ss. 41-47). Bişkek: Kirgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- [199]. Saparaliyev, D. Pişpekskiy blagotvoritel Daulbayev i ego meçet. (2006, 18 Ekim). *Veçerniy Bişkek*.
- [200]. *Sibir i Transaziatskiy jeleznyy put* (1891). Sankt-Petersburg: Tipografya V. Kirşbauma, d. M-va Finansov, na Dvorts. Ploş.
- [201]. Sıdıkov, O. (1990). *Tarih Kirgız Şadmaniya. Kirgız Sancırası*. Frunze: Kirgızstan.
- [202]. Sıdıkova, Y. (2010). Blagotvoritelnaya deyatelnost Tatar Kirgızstana do revolyutsii. *III. Orta Asya Antropoloji Öğrenci Konferansı Makalelerinin Derleme Kitabı* içinde (ss. 78-81). Bişkek: Turar.
- [203]. Suhareva, O. (1982). *İstoriya sredneaziatskogo kostyuma*. Moskova: Nauka.
- [204]. Suleymenov, B. ve Basin, V. (1981). *Kazahstan v sostave Rossii v XVIII- naçale XX veka*. Alma-Ata: İzdatelstvo “Nauka” Kazahskoy SSR.
- [205]. Sultanova, F. (2012). Evolyutsiya torgovogo predprinimatelstva v semireçenskoy oblasti Kazahstana v kontse XIX- naçale XX v. *Yaroslavskiy Pedagogičeskiy Vestnik* içinde (Nu: 2, Cilt 1, ss. 65-69). Yaroslavl: YaGPU.
- [206]. Sultangaliyeva, G. (2011). Deyatelnost pervogo Orenburskogo muftiya Muhammedcana Husainova v kazahskoy stepi. *Orenburgskoe Magometanskoe Duhovnoe Sobraniye i Duhovnoe Razvitiye Tatarskogo Naroda v Posledney Çetverti XVIII – Naçale XX vv.* içinde (ss. 148-160). Kazan: İnstitut İstorii im. Marcani AN RT.
- [207]. Sultangaliyeva, G. (2000). “Tatarskaya” diaspora v konfessionalnih svyazyah kazahskoy stepi (XVIII-XIX vv.). *Vestnik Evrazii* içinde (Nu: 4, ss. 20-36). Moskova.
- [208]. Suslova, S. (2001). Odejda. *Tatarı* içinde (ss. 267-316). Moskova: Nauka.
- [209]. Suşanlo, M. (1959). *Dungane Semireçya. Dooktyabrskiy period*. Frunze: İzd-vo AN Kirg. SSR.
- [210]. Soltonoev, B. (2003). *Kırgız tarihı*. Bişkek: “ARHI” İnnovatsiyalık Borboru.

- [211]. Şamarova, G., Hurmatullina, R. (2015). Slovarniy sostav proizvedeniy A. Kurmaşi. *Gramota* içinde (Sayı 1, Nu: 6 (48), ss. 196-200). Tambov: Gramota Yayınevi.
- [212]. Tabaldiyev, K. ve Belek, K. (2008). *Pamyatniki pismennosti na kamne Kirgızstana*. Bişkek: Uçkun.
- [213]. Tabışaliyeva, A. (1993). *Vera v Turkestane*. Bişkek: "AZ- MAK" Yayınevi.
- [214]. Togan, Z. V. (1981). *Bugünkü Türkîli Türkistan ve yakın tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- [215]. Tolstoy S. (1963). *Narodi mira. Uyguru*. Moskova: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- [216]. Tokombayev, Ş. (2010). *Vblizi lazurnogo berega İssık-Kulya*. Karakol: Darhan.
- [217]. Toktonaliyev, C. (2002) *Ormon Han v nauçnih trudah i arhivnih materialah*. Bişkek: Kirgızstan Matbaası.
- [218]. Tudoryanu, N. (1998). Otnoşeniya SŞA i Rossii v naçale XX v. po rossiyskim arhivnim dokumentam. *Novaya i noveşaya istoriya* içinde (Nu: 2, ss. 42-66). Moskova: Nauka.
- [219]. Tuzbekova, L. (2010). Medrese "Galiya"- vişsee musulmanskoje učeбноje zavedeniye Başkortostana (1906-1919 gg.). *Medrese Yujnogo Urala i Priural'ya: istoriya i sovremennost* içinde (ss. 316-361). Ufa: BGPU.
- [220]. Tuzov, A. Daulbayevskomu rodu "nema perevodu". (1997, Cuma 31 Ekim). *Veçerniy Bişkek*.
- [221]. Türkoğlu, İ. (2000). *Rusya Türkleri arasındaki yenileşme hareketinin öncülerinden Rızayeddin Fahreddin*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- [222]. Türkoğlu, İ. (2012). Rusya Türklerini uyandıran adam: Abdürreşid İbrahim. *Uluslar arası Abdürreşid İbrahim ve Türk Japon ilişkileri bilgi şöleni bildiriler* içinde (ss. 15-69). Konya: Japon Kültür Merkezi Derneği Kültür Sanat Yayınları.
- [223]. Utyabay-Karimi, R. A. (2010). Medrese "Galiya". *Medrese Yujnogo Urala i Priuralya: istoriya i sovremennost* içinde (s. 133). Ufa: BGPU.
- [224]. Usenbaev, K. (1997). *1916: Geroiçeskiye i tragiceskiye stranitsı*. Bişkek: İlim.
- [225]. Vamberi, A. (1996). "Probujdeniye Tatar". (Çev. A. Arslanova). *Tatarstan*, Nu: 11, içinde (ss. 22-31).
- [226]. Vostrov, V., Mukanov, M.(1968). *Rodoplemennoy sostav i rasseleniye Kazahov (Konets XIX-Naçalo XX)*. Alma-Ata: İzdatelstvo "Nauka" Kazahskoy SSR.
- [227]. Yarkov, A. (1996). *Tatarı i Başkırı v Kirgızstane*. Bişkek: KRSU.
- [228]. Yemelyanov, A. (1914). *Obzor soderjaniya tatarsko-musulmanskoj nepovremennoj peçati za 1913 g.* Kazan: Tsentralnaya Tipografiya.
- [229]. Zakirov, S. (1996). *Kirgız sancırası*. Bişkek: Kirgız Ansiklopedisi Yayınevi.
- [230]. Zenkovsky, S. A. (1983). *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- [231]. Zorin, A. (1931). *Revoljutsionnoe dvijeniye Kirgızii*. Frunze: Kirgosizdat.

11. Diğer Kaynaklar

- [232]. Bayzakova Sofya Sultan kızı (1927), emekli, Çüy bölgesi, Bişkek. Görüşme Tarihi: 15.12.2009.
- [233]. İzatullin Kamil Kagap oğlu (1939), emekli, Issık-Göl bölgesi, Karakol, Kirgızistan. Görüşme Tarihi: 18.02.2011.
- [234]. Nailya Cafar kızı Sıtdıkova (1936), emekli, Vilnüs, Litvaniya. Görüşme Tarihi: 17.04.2015.
- [235]. Tuygunova Fenya (1939), emekli, Çüy bölgesi, Bişkek. Görüşme Tarihi: 29.11.2009.
- [236]. *Kopal şehri cami şeması*. 13.11.2016 tarihinde <http://e-history.kz/ru/contents/view/679> adresinden alınmıştır.

[237]. *İshak Daulayev'in resmi*. 21.03.2017 tarihinde <http://diesel.elcat.kg/index.php?showtopic=120090&page=2> adresinden alınmıştır.

[238]. *Daulbayev Camisinin resmi*. 21.03.2017 tarihinde <http://diesel.elcat.kg/index.php?showtopic=120090&page=4> adresinden alınmıştır.

EKLER

Resim 1: Ayaz İshaki'nin kaleminden İdil-Ural bölgesi. (Kaynak: İshaki,A. (1933). *İdel-Ural*. Paris)

Resim 2: Abulhayr Hanın Anna İvanovna'ya Gönderdiği Mektubudur.

(Kaynak: *Kazahsko-Russkiye Otnoşeniya v XVI- XVIII Vekah. Sbornik Dokumentov i Materialov* (1961). Alma- Ata: İzdatelstvo Akademii Nauk Kazahskoy SSR)

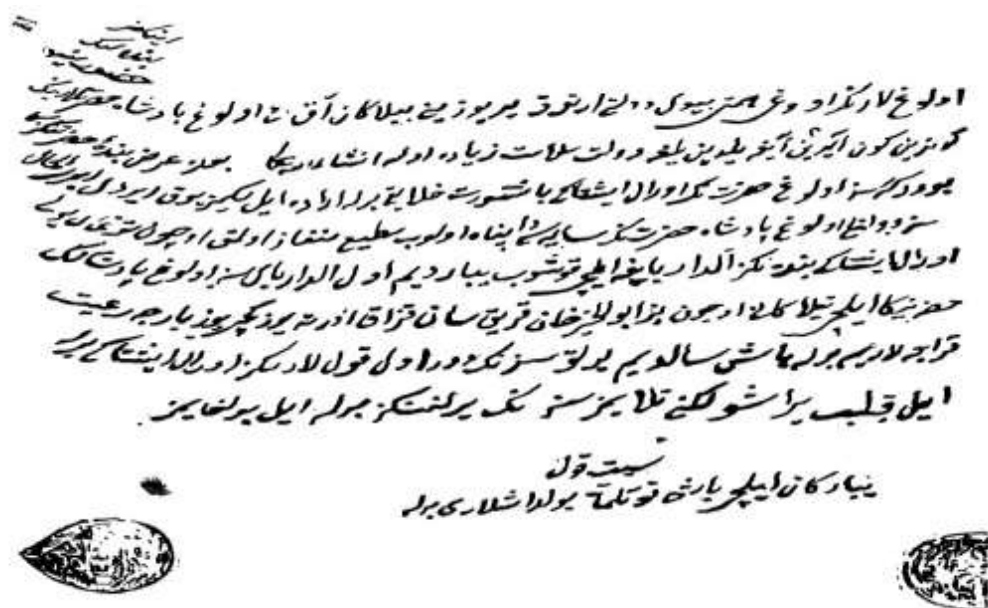

Рис. 1. Письмо хана Абулхайра Анне Иоанновне с просьбой принять его с подвластными ему людьми в российское подданство. К док. № 25. Фотокопия.

Resim 3: Büyük Transsibir Demir Yolu.

(Kaynak: Ronaldshay (1904). *On the Outskirts of Empire in Asia*. Edinburg ve Londra: William Blackwood and Sons)

THE GREAT SIBERIAN RAILWAY.

Resim 4: İshak Gabdulvaliyev ve Oğullarının şirketi. Resim 1914 yılında Verniy şehrinde çekilmiştir.

(Kaynak: Buketova, N. (2011). *Vernenskiye istorii*. Almatı: Elnur)

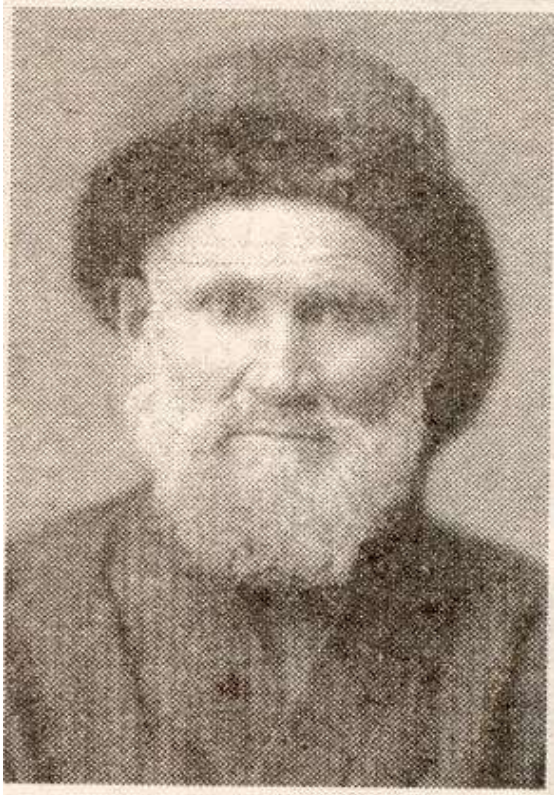
Resim 5: Pişpek Pazarı, 1989 y.

(Kaynak: Petrov, V. G. (2008). *Pişpek izçezayuşiy 1825-1926*. Bişkek: Literaturniy Kirgizistan)

Resim 6: *İshak Daulbayev.*

(Kaynak: 21.03.2017 tarihinde <http://diesel.elcat.kg/index.php?showtopic=120090&page=2> adresinden alınmıştır.)

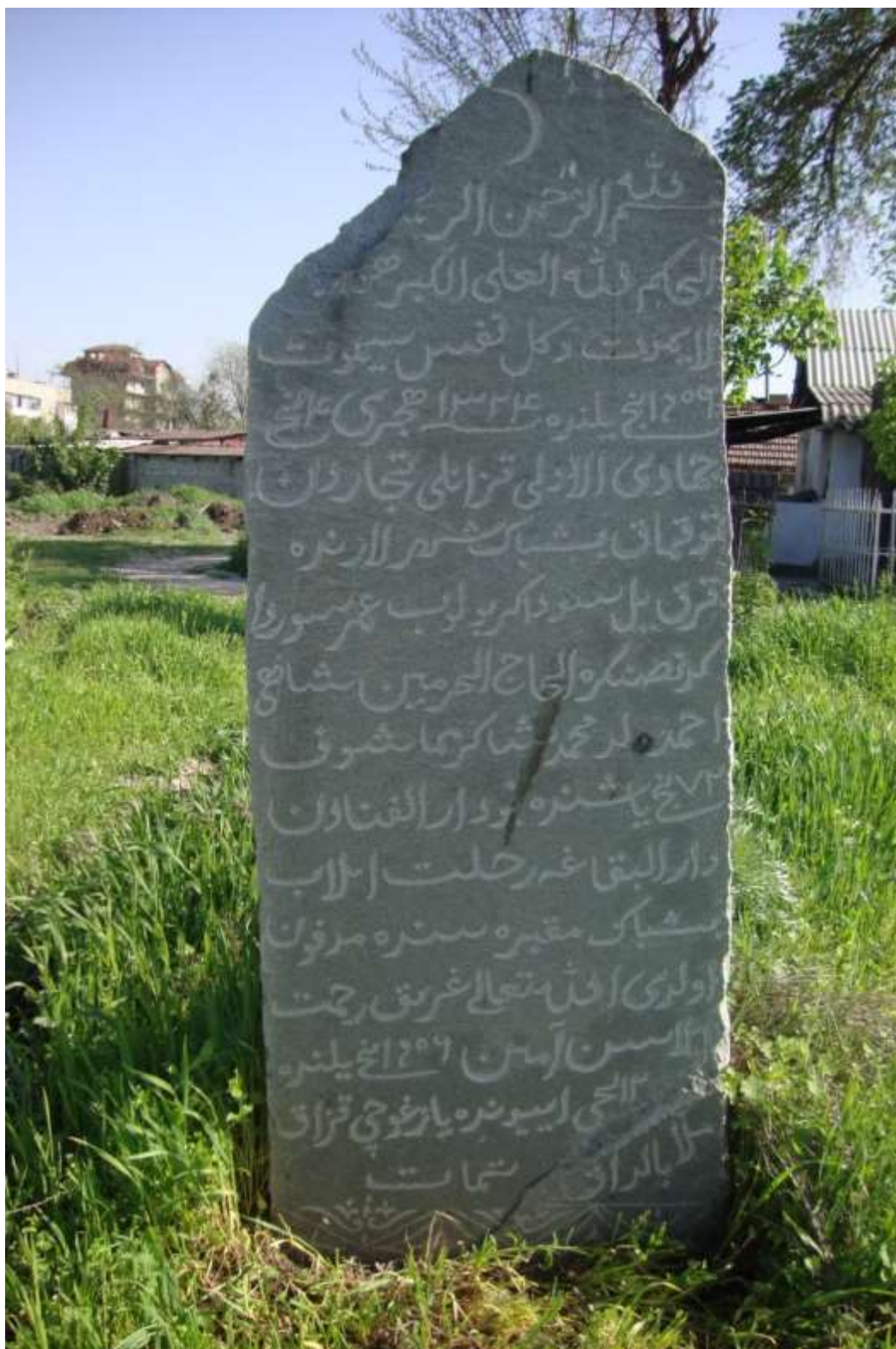
Resim 7: *Daulbayev Camisi. (1950'li yıllar)*

(Kaynak: 21.03.2017 tarihinde <http://diesel.elcat.kg/index.php?showtopic=120090&page=4> adresinden alınmıştır.)

Resim 8: Mehmed Şakir (Şagiy) Mamaşev'in mezar taşı.

(Kaynak: Bişkek Ala-Arça Mezarlığı. Foto: Yana Sıtdıkova)

Resim 9: Hamza Abduvaliyev, Moskova, 1889 y.
(Kaynak: Aytmatova, R. (2013). *Belye stranitsı istorii*. Bişkek: "V.R.S. Company")

Resim 10: Ahmet Gariy Karimov.
(Kaynak: Torunu Sofya Bayzakova'nın özel arşivinden)

Resim 11: Tatar din adamı.

(Kaynak: Lvoviç, D. (1914). *Po kirgizskoy stepi*. Petrograd: İzdanie A. F. Devriena)

Resim 12: Depremde yıkılan Alimov Camisi.

(Kaynak: Muşketov, İ. (1890). *Vernenskoe zemlyatreseniye 28 Maya (1 İyunya) 1887, C. X (1)*. Sankt Petersburg: Trudi Geologičeskogo Komiteta)

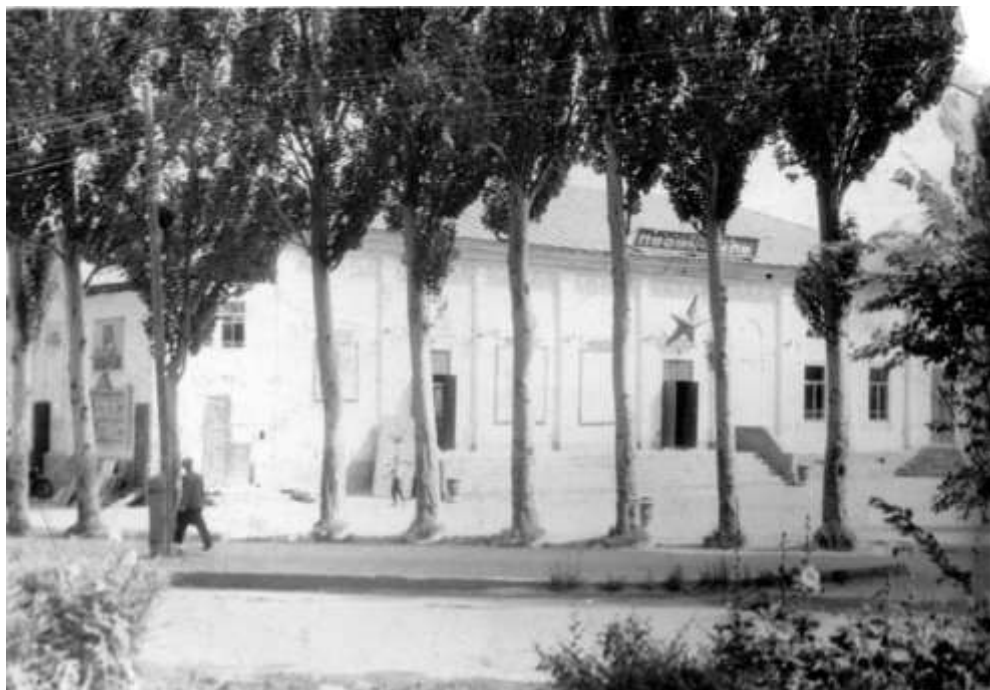
Resim 13: “İshakiye” Camisi.

(Kaynak: Ayagan, B (Ed.) (2005). İlyustrirovannaya İstoriya Kazahstana, C. 3. Almatı: Kazak Entsiklopediyası)

Resim 14: Sovyet zamanı Karakol camisi.

(Kaynak: İBDA, Fotobelgeler fonu, Nu: 42)

Resim 15: Günümüzde Karakol camisi
(Kaynak: Y. Sıtdıkova'nın özel arşivi)

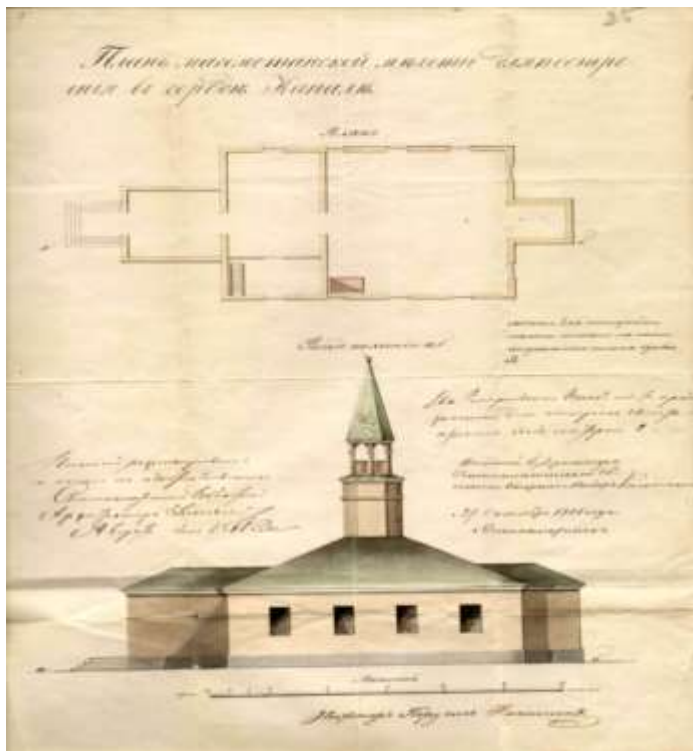
Resim 16: B. Smirnov'un çizdiği "Kırgız Camisi".
(Kaynak: Kırgızistan Millî Müzesi, üçüncü kat, yeni tarih bölümü. Foto: Yana Sıtdıkova)

Resim 17: *Kopal şehri cami şeması.*

(Kaynak: 13.11.2016 tarihinde

<http://e-history.kz/ru/contents/view/679> adresinden alınmıştır.)

Resim 18: Masada ortada oturan Zakir Vagapov. Verniy 31 Mart 1906.

(Kaynak: Kırgızistan Millî Müzesi, üçüncü kat, yeni tarih bölümü. Foto: Yana Sıtdıkova)

Resim 19: Karakol Usul-i Cedid Okulu.
(Kaynak: Y. Sıtdıkova'nın özel arşivi)

Resim 20: Zair Tairov (ortada), Salih Nadırşin (solda) ve Hادی Fahimov (sağda).
(Kaynak: İBDA, Fotobelgeler fonu, Nu: 004)

Resim 21: Camilya Tairova Ahmetgaliy Kızı ve öğrencileri.
(Kaynak: İBDA, Fotobelgeler fonu, Nu: 003)

Resim 22: Zarif Başıri (solda) ve Mecit Gafuri.
(Kaynak: Beşiri, Zarif (1968). *Zamandaşlarım Belen Oçraşular*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı)

Resim 23: Bilal (oturuyor) ve Minnikay Hisamutdinovlar. Galiçya, 1916 y.
(Kaynak: Hisamutdinov, İ. (2002). Prizvaniye-Pedagog, Stranitsı Tragiçeskih Sudeb. Almatı: "Ceti Cargı")

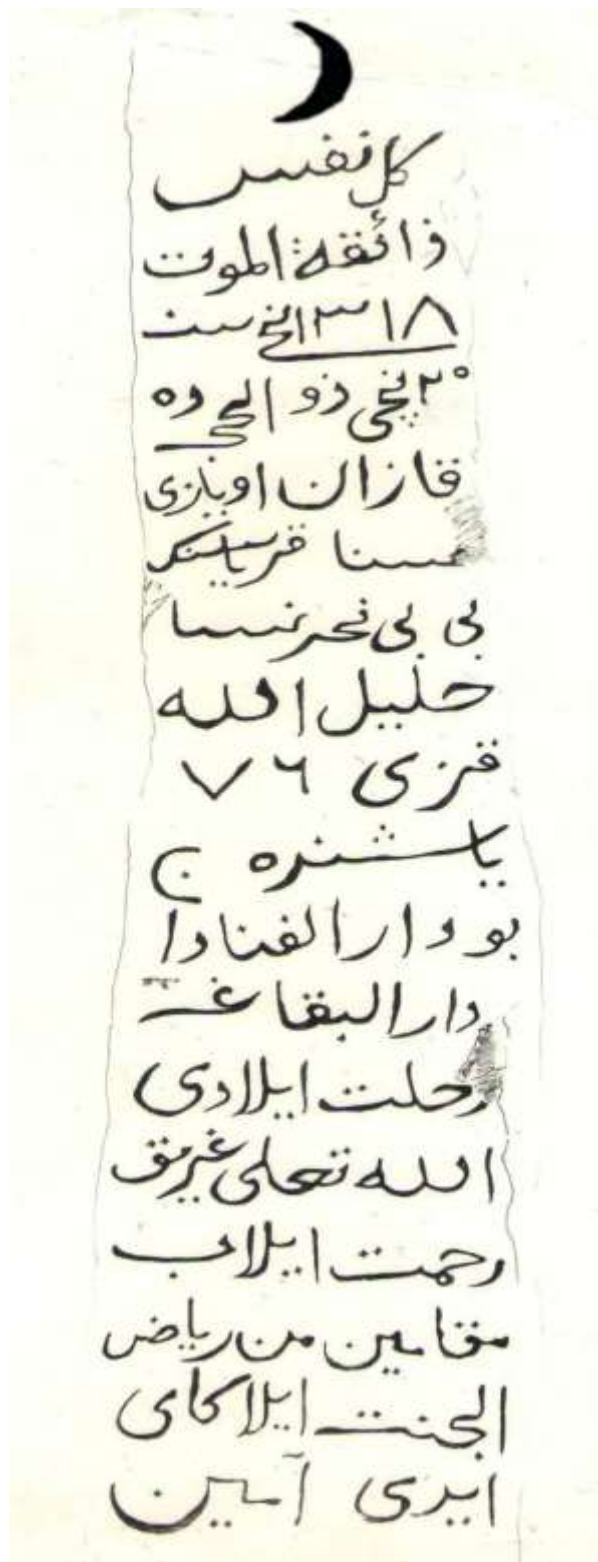

Resim 24: Abdulkayum Gaynan oğlu Miftahov.
(Kaynak: *KCUBA*, El Yazmaları Fonu, K. Miftahov'un Dosyası, Nu: 298 (96))

Resim 25: Halilallah'ın kızı Bibi Fahrinisa'nın mezar taşıdır.

(Kaynak: Tabaldiyev, K., Belek, K. (2008). *Pamyatniki pismennosti na kamne Kirgızstana*. Uçkun: Bişkek 2008)

Resim 26: Keçe çadırda bir Tatar ailesi. (Kaynak: KCMDA, fotobelgeler fonu, Nu: 0-57947)

Resim 27: Nagima (sağda) ve Gülşa (solda) Abduvaliyevalar. Karakol, 1911 y. (Kaynak: Aytmatova, R. (2013). *Belye stranitsı istorii*. Bişkek: "V.R.S. Company")

KRONOLOJİ:

751: Talas Savaşı.

1502: Altın Orda Hanlığı'nın yıkılması.

1552: Kazan Hanlığı'nın yıkılması.

1716: Omsk kalesinin yapılışı.

1716: General Bekoviç Çerkasskiy'nin Hive'ye keşfe gönderilmesi.

1718: Semipalatinsk kalesinin yapılışı.

1719: Ust-Kamenogorsk kalesinin yapılışı.

1731: Küçük Cüz lideri Abulhayr Han'ın kendisine bağlı boylarıyla birlikte Rus Çarlığı'nın himayesine girmesi.

1731: Orta Cüz'ün kuzey-batı tarafındaki lideri Semeke Han'ın kendisine bağlı boylarıyla birlikte Rus Çarlığı'nın himayesine girmesi.

1740: Orta Cüz'ün kuzey, merkez ve doğu bölgelerinin liderleri Abılay Sultan ve Abulmambet Han'ın Rusya'ya bağlanmaları.

1744: Orenburg'a bağlı Kargalı kasabasının kuruluşu.

1773: Pugaçev İsyanı

1778: Sait Half'in "Elifba-i Tatar" isimli ilk Tatarca kitabının Moskova Üniversitesi matbaasında basılması.

1782: Orenburg şehrinde Müftülük veya diğer adıyla "Tatar Resmi Din Kurumu" nun kuruluşu.

1785: Muhammedcan Hüseyinov'un *Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi'nin ilk müftüsü olarak* tayin edilmesi.

1785: Kırgız Sarıbağış kabilesinin lideri Atake Baatır'ın Abdrahman Kuçakov ve Şergazi isimli iki elçiyi Rusya'ya göndermesi.

1811: Kazan Tatarı Abulgazi Omarov'un kervanının Doğu Türkistan'a gönderilmesi.

1812: Abdülman Yusupov, Safar Kurbanbakiyev, Mustafa Kulmametsihov ve Baki Avazov'un kervanlarının Üç-Turfan'a kadar gelmesi.

1847: Kopal kalesinin yapılışı.

1847: Büyük Cüz'ün tamamının Rus egemenliğine girmesi.

1854: Verniy (Alma-Atı) kalesinin yapılışı.

1855: Bugu kabilesinin vekili olarak Kaçibek Şeralin'in Rusya hâkimiyetini kabul ettiğine dair antlaşmayı imzalaması.

- 1859: Verniy şehrindeki Alımov Camisi'nin kuruluşu.
- 1865: Issık-Göl bölgesindeki Ak-Su kalesinin yapılışı.
- 1867: Yedisu Bölgesi'nin Türkistan Genel Valiliğine bağlanması ve resmi olarak Yedisu Vilayeti ismini alması.
- 1868: Kuzey Kırgız boylarının Rus egemenliğine girmeleri.
- 1870: Kopal şehrindeki Tüban Yak Camisi'nin kuruluşu.
- 1871: Çin ile yapılan bir anlaşma sonucunda İli bölgesindeki Gulca'nın Yedisu Vilayetine dâhil oluşu.
- 1881: İli bölgesindeki Gulca'nın, Çin'e geri iade edilmesi.
- 1882: Pişpek şehrindeki Daulbayev Camisi'nin kuruluşu.
- 1883: Atbaşı panayırının ilk açılışı.
- 1885: Narınkol-Sergiopol panayırının ilk açılışı.
- 1887: Karakol şehrindeki Nogoy Camisi'nin ibadete açılışı.
- 1891: Bozkır Genel Askerî Valiliği'nin kuruluşu.
- 1893: Yedisu'nun en büyük panayırı olan Karkıra panayırının ilk açılışı.
- 1897: Lepsi Usul-i Cedid Erkek Okulu'nun açılışı.
- 1898: Prjevalsk panayırının ilk açılışı.
- 1898: Ekbal Medresesi ("Medrese-i İkbaliya") adlı Tokmak Usul-i Cedid Okulu'nun açılışı.
- 1899: Hazarötesi Askerî Demir Yolu'nun tamamlanması.
- 1899: Carkent Usul-i Cedid Kız Okulu'nun açılışı.
- 1900: Yedisu bölgesindeki ilk Müslüman aile şirketinin kuruluşu.
- 1901: Karakol'da İ. Gaspıralı isimli Usul-i Cedid Tatar Okulu'nun açılışı.
- 1902: "Madrassa-i İştidad" isimli Pişpek Usul-i Cedid Okulu'nun açılışı.
- 1903: "İshakiye Medresesi" adlı Verniy Usul-i Cedid Okulu'nun açılışı.
- 1905: Orenburg-Taşkent Demir Yolu'nun kullanıma açılması.
- 1905: Pişpek panayırının ilk açılışı.
- 1905: "Mekteb-i Yakubi" isimli Kopal Usul-i Cedid Okulu'nun açılışı.
- 1906: Tokmak panayırının ilk açılışı.
- 1906: Ufa Medrese-i Aliye-i Diniye'nin açılışı.

- 1907: Verniy şehrinde ilk Müslüman kütüphanesinin açılması.
- 1908: Karakol şehrinde “Müslüman Kütüphanesi”nin açılışı.
- 1909: Pişpek Usul-i Cedid Kız Okulu'nun açılışı.
- 1911: Moldo Kılıç Şamirkanov'un “Kıssa-i Zilzala” eserinin Kazan'da basılması.
- 1911: İşenaalı Arabayev'in “Yaki Tötö Oku” adlı gramer kitabının Ufa'da yayınlanması.
- 1912: Kopal Usul-i Cedid Okulunda Müslüman kütüphanesinin açılması.
- 1912: İşenaalı Arabayev'in “Cazuu Örnöktörü” adlı kitabının Orenburg'ta basılması.
- 1912: Kopal Usul-i Cedid Kız Okulu'nun açılması.
- 1913: Osmonaalı Sıdıkov'un “Muhtasar Tarih-i Kırgızıya” adlı tarih kitabının Ufa'da basılması.
- 1914: Osmonaalı Sıdıkov'un “Tarih-i Kırgız-i Şadmaniya” adlı kitabının Ufa'da basılması.

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve Soyadı : Yana Sıtdıkova
Doğum Tarihi : 03.08.1987
E-mail : yanarafael@gmail.com
Örenim Durumu:

Derece	Bölüm/Program	Üniversite	Yıl
Lisans	Tarih Bölümü	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi	2004-2009
Yüksek Lisans	Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi	2009-2011
Doktora	Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı	Mersin Üniversitesi	2011- 2017

Bildiriler:

1. İslamiyet'in Kırgızistan'a Yayılmasında Tatarların Rolü, 2. Uluslararası Öğrenciler Sosyal Bilimler Kongresi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 29 Nisan-1 Mayıs 2016, Konya.

2. Yedisu Bölgesi Halklarının Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Gelişimi, 1. Uluslararası Öğrenciler Sosyal Bilimler Kongresi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 16-17 Mayıs 2015.

3. Cengiz Aytmatov ve Büyükbabası Hamza Efendi, Uluslararası Cengiz Aytmatov ve Türk Uygarlığının Rönesansı Kongresi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 24-25 Mayıs 2012, Bişkek.

4. Благотворительная деятельность татар Кыргызстана до революции (Kırgızistan Tatarlarının Bolşevik Devrimine Kadarki Hayırseverlik Faaliyetleri), III. Merkezî Asya Antropolojisi Öğrenci Konferansı, Kırgızistan'daki Amerikan Üniversitesi, 8-9 Mayıs 2010, Bişkek.

5. Социальное положение первых татар-переселенцев в Кыргызстане (Kırgızistan'a göç eden ilk Tatarların Sosyal Durumu), II. Orta Asya Antropoloji Öğrenci Konferansı, 19 Nisan 2009, Bişkek.

Yayımlanan Çalışmalar:

1. *Yedisu Bölgesi Halklarının Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Gelişimi*, 1. Uluslararası Öğrenciler Sosyal Bilimler Kongresi Bildiri Kitabı, Ankara, 2016, ss. 282-286.

2. *Благотворительная деятельность татар Кыргызстана до революции (Kırgızistan Tatarlarının Bolşevik Devrimine Kadarki Hayırseverlik Faaliyetleri)*, III. Orta Asya Antropoloji Öğrenci Konferansı Makalelerinin Derleme Kitabı, Bişkek, 2010, ss. 78-81.

3. *Социальное положение первых татар-переселенцев в Кыргызстане (Kırgızistan'a göç eden ilk Tatarların Sosyal Durumu)*, II. Orta Asya Antropoloji Öğrenci Konferansı Makalelerinin Derleme Kitabı, Bişkek, 2009, ss. 63-66.

